

PRAŽSKÝ SBORNÍK HISTORICKÝ

THE PRAGUE HISTORICAL
REVIEW

XLV

SCRIPTORIVM

Praha 2017

Šéfredaktorka: PhDr. Olga Fejtová, Ph.D.

Výkonní redaktoři: PhDr. Olga Fejtová, Ph.D. – prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc.

Vědecká tajemnice redakce: Nina Lohmann, M.A., Ph.D.

Redakční rada:

PhDr. Zdeněk Dragoun, doc. PhDr. Ivana Ebelová, CSc., PhDr. Olga Fejtová, Ph.D.,
doc. PhDr. Zdeněk Hojda, CSc., Mgr. Petr Jíša (předseda), doc. PhDr. Václav
Ledvinka, CSc., Dr. Robert Luft, prof. PhDr. Jaroslav Pánek, DrSc., prof. PhDr.
Jiří Pešek, CSc., prof. PhDr. Lubomír Slavíček, CSc., PhDr. Martin Svatoš, CSc.,
prof. Dr. Janusz Tandeci, Mgr. Hana Vobrátilková, Ph.D., Prof. Dr. Karl Vocelka

Tento svazek lektorovali:

PhDr. Marek Ďurčanský, Ph.D., doc. PhDr. Ivana Ebelová, CSc., doc. PhDr.
Ludmila Hlaváčková, CSc., prof. PhDr. Zdeňka Hledíková, CSc., Mgr. Jan Hrdina,
Ph.D., Dr. Ralph Melville, prof. PhDr. Zdeněk R. Nešpor, Ph.D., PhDr. Anita
Pelánová, Ph.D., prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc., PhDr. Zdeněk Pousta, Mgr. et
PaeDr. Petr Rak, Ph.D., prof. PhDr. Eva Semotanová, DrSc., prof. PhDr. Lubomír
Slavíček, CSc., prof. PhDr. Petr Sommer, CSc., DSc., prof. PhDr. Vít Vlnas, Ph.D.,
PhDr. Klára Woitschová, Ph.D.

© Archiv hlavního města Prahy, 2017

© Scriptorium, 2017

ISBN 978-80-86852-75-1 (Archiv hl. m. Prahy)

ISBN 978-80-88013-67-9 (Scriptorium)

ISSN 0555-0238

*Sborník je zařazen na European Reference Index for the Humanities
and the Social Sciences (ERIH PLUS)*

CONTENTS

Editorial.....	5
Studia et commentationes	
JIŘÍ SMRŽ, The Prague sword-makers' guild in 1731–1860.....	9
ALŽBĚTA LAŇOVÁ, The history of the surgical profession in Prague from the late Middle Ages until 1848.....	59
JAN MOKRE, Joseph Daniel Huber (1730/31–1788) and his cartographic works, with a special view towards his perspective maps of Prague and Vienna.....	123
PAVLA SAVICKÁ, Cultural diplomacy on Na Příkopě: The rise and fall of Prague's Social Club.....	173
Materialia	
ROBERT GÁJA, On the possibilities of reconstructing the parish boundaries in Prague's Old Town during the pre-Hussite era.....	205
JAN KILIÁN, "...von Prag wieder heimkommen". The Prague prospects of the residents of Krupka in the first half of the 17th century.....	253
EVA CHODĚJOVSKÁ, Joseph Daniel Huber's maps of Prague within the context of 18th-century Prague cartography, and their role in the study of "the image of Prague" in the modern era.....	273
Ex archivo metropolis Pragae	
JIŘÍ VLASÁK, The collections of Prague's trade associations and guilds.....	311
JAN ŠKODA, The Municipal Statistics Commission and Office.....	323
Recensiones librorum	
<i>Recensiones complexivae</i>	
NINA LOHMANN, Nacistický urbanismus v hlavních městech střední Evropy ve světle literatury (Varšava, Vídeň, Praha) [Nazi urbanism in the Central European capitals as reflected in the literature (Warsaw, Vienna, Prague)].....	339
VOJTĚCH ŠUSTEK, Lidice – historický symbol a skutečnost. Ke kritice a interpretaci pramenů z doby okupace [Lidice – Historical symbol	

and reality. On the critique and interpretation of sources from
the time of the occupation]..... 373

Pragensia

- Jan Klápště, The Archaeology of Prague and the Medieval Czech
Lands, 1100–1600 (*Jiří Pešek*) 407
- Ivana Boháčová – Jaroslav Podliska a kolektiv, Průvodce pražskou
archeologií. Památky známé, neznámé i skryté [A Guide
to Prague Archaeology. Known, Unknown, and Hidden
Monuments] (*Martin Omelka*) 408
- Slovanský klášter Karla IV. Zbožnost, umění, vzdělanost
[The Slavonic Monastery of Charles IV. Devotion, Art, Literary
Culture], (ed.) Kateřina Kubínová (*Tomáš Sekyrka*)..... 411
- Jan Hrdina, Relikvie – Odpustky – Poutní odznaky. Čtyři kapitoly
z náboženského života lucemburské Prahy [Relics – Indulgences –
Pilgrim Badges. Four Chapters from the Religious Life of Prague
under the Luxembourgs] (*Martin Omelka*) 413
- Ivan Prokop Muchka – Ivo Purš – Sylva Dobalová – Jaroslava Hausen-
blasová, Hvězda: Arcivévoda Ferdinand Tyrolský a jeho letohrádek
v evropském kontextu [The Archduke Ferdinand of Tyrol and his
“Star” Summer Palace in a European Context] (*Jakub Bachtík*)..... 415
- Radka Heisslerová, Malířský cech Menšího Města pražského.
Malostranští umělci v 17. a 18. století. Edice [The Painter’s Guild
of Prague’s Lesser Town. The Lesser Town Artists in the 17th and
18th Centuries. Edition] (*Jiří Smrž*)..... 421
- Lucie B. Petrusová – Alexandr Putík, Fase pražských židovských
rodin z let 1748–1749 (1751). Edice pramene k návratu z terezián-
ského vypovězení [Sworn Declarations of Prague Jewish Families,
1748–1749 (1751). A Collection of Sources on the Return from
the Theresian Expulsion] (*Jiří Pešek*)..... 424
- Gabriela Kalinová – Adam Hnojil et al., Malostranský hřbitov,
historie a současnost [The Lesser Town Cemetery: Past
and Present] (*Jan Škoda*) 426
- Marek Nekula, Franz Kafka and His Prague Contexts. Studies
on Language and Literature (*Veronika Jičínská*)..... 429
- Topičův salon 94–99 [The Topič Salon 94–99], (ed.) Krystýna
Brožová; Topičův salon 06–11 [The Topič Salon 06–11],
(ed.) Tereza Novotná (*Tomáš Sekyrka*) 434

- Ines Koeltzsch, Praha rozdělená i sdílená: česko-židovsko-německé vztahy 1918–1938 [Prague Shared and Divided. Czech-Jewish-German Relations, 1918–1938] (*Jana Konvičná*)437
- Jaroslava Čečrdlová, Petr Zenkl. Jeden z tvůrců československé demokracie [Petr Zenkl. One of the Founders of Czechoslovak Democracy]; Martin Nekola, Petr Zenkl. Politik a člověk [Petr Zenkl. Politician and Man] (*Tomáš Jelínek*) 440
- Zdeněk Lukeš, Praha moderní. Velký průvodce po architektuře 1900–1950. Historické centrum [Modern Prague. The Great Guide to Architecture 1900–1950. The Historic Centre]; Zdeněk Lukeš, Praha moderní II. Velký průvodce po architektuře 1900–1950. Levý břeh Vltavy [Modern Prague II. The Great Guide to Architecture 1900–1950. The Left Bank of the Vltava]; Zdeněk Lukeš, Praha moderní III. Velký průvodce po architektuře 1900–1950. Pravý břeh Vltavy [Modern Prague III. The Great Guide to Architecture 1900–1950. The Right Bank of the Vltava]; Zdeněk Lukeš – Petr Kratochvíl, Praha moderní IV. Velký průvodce po architektuře 1950–2000 [Modern Prague IV. The Great Guide to Architecture 1950–2000]; Zdeněk Lukeš – Petr Kratochvíl, Architekturführer Prag. Bauten und Projekte 1900–2000 (*Jiří Pešek*)..... 451
- Urbana*
- Jak psát dějiny velkých měst? [How to Write the History of Large Cities?], (eds.) Radana Červená – Tomáš Dvořák – Aleš Vyskočil (*Karel Řeháček*)455
- Juden in der mittelalterlichen Stadt. Der städtische Raum im Mittelalter – Ort des Zusammenlebens und des Konflikts / Jews in the Medieval Town. Urban Space in the Middle Ages – A Place of Coexistence and Conflicts, (edd.) Eva Doležalová et al. (*Jan Hrdina*)459
- Dějiny Brna 2. Středověké město [The History of Brno 2. The Medieval Town], (ed.) Libor Jan (*Kateřina Jiřiová*).....465
- Niels Petersen, Die Stadt vor den Toren. Lüneburg und sein Umland im Spätmittelalter (*Martin Nodl*)467
- Elisabeth Gruber, „Raittung und außgab zum gepew“. Kommunale Rechnungspraxis im oberösterreichischen Freistadt. Edition und Kommentar der Stadtgrabenrechnung (1389–1392) (*Martin Nodl*)473

Gwendolyn Peters, Kriminalität und Strafrecht in Kiel im ausgehenden Mittelalter. Das Varbuch als Quelle zur Rechts- und Sozialgeschichte (<i>Petr Kreuz</i>).....	476
Ein Fels in der Brandung? Bischof Golser und der Innsbrucker Hexen- prozess von 1485, (ed.) Andreas Exenberger (<i>Petr Kreuz</i>).....	480
Pardubické smolné knihy 1538– 1626. Část 1.–2. [Pardubice's Books of Executions 1538– 1626. Books I–II], (ed.) Jindřich Francek (<i>Petr Kreuz</i>)	487
Kriminalregister der Stadt Dresden. Band 1: 1517–1562. Bearbeitet von Mandy Ettelt, (eds.) Thomas Kübler – Jörg Oberste (<i>Petr Kreuz</i>)	490
Libri civitatis VII. Pamětní kniha města Pacova 1473–1712 [Libri Civitatis VII. The Commemorative Book of the Town of Pacov 1473–1712], (ed.) Pavel Holub in collaboration with Karel Kučera; Libri civitatis IX. Registra památná města Sušice 1550–1628 [Libri Civitatis IX. The Commemorative Register of the Town of Sušice 1550–1628], (ed.) Jan Lhoták in collaboration with Karel Kučera (<i>Markéta Růčková</i>)	493
Bettina Pfotenhauer, Nürnberg und Venedig im Austausch. Menschen, Güter und Wissen an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit (<i>Marie Buňatová</i>).....	499
Craftsmen and Guilds in the Medieval and Early Modern Periods, (eds.) Eva Jullien – Michel Pauly (<i>Jiří Smrž</i>).....	505
Nürnberg's Hochschule in Altdorf. Beiträge zur frühneuzeitlichen Wissenschafts- und Bildungsgeschichte, (eds.) Hanspeter Marti – Karin Marti-Weissenbach (<i>Markéta Růčková</i>).....	510
Muriel Gonzáles Athenas, Kölner Zunfthandwerkerinnen 1650–1750 (<i>Jiří Smrž</i>)	513
Sarah Pichlkastner, Das Wiener Stadtzeichnerbuch 1678–1685. Ein Bettlerverzeichnis aus einer frühneuzeitlichen Stadt (<i>Olga Fejtová</i>).....	517
Třikrát vídeňský akcíz – příklad hodný následování [3× Vienna's consumption tax – an example worth following]	
(Friedrich Hauer, Die Verzehrungssteuer 1829–1913 als Grundlage einer umwelthistorischen Untersuchung des Metabolismus der Stadt Wien; Friedrich Hauer – Sylvia Gierlinger – Clara Nagele – Jonas Albrecht – Till Uschmann – Maximilian Martsch, Die Wiener	

Verzehrungssteuer. Auswertung nach einzelnen Steuerposten 1830–1913; Die Versorgung Wiens 1829–1913. Neue Forschungsergebnisse auf Grundlage der Wiener Verzehrungssteuer, (ed.) Friedrich Hauer) (<i>Jan Škoda</i>)	521
Ursula Prokop, Zum jüdischen Erbe in der Wiener Architektur. Der Beitrag jüdischer Architektinnen am Wiener Baugeschehen 1868–1938 (<i>Tatána Petrasová</i>)	525
Maurice Cottier, Fatale Gewalt. Ehre, Subjekt und Kriminalität am Übergang zur Moderne. Das Beispiel Bern 1868–1941 (<i>Petr Kreuz</i>)	531
Städte im Krieg – Erlebnis, Inszenierung und Erinnerung des Ersten Weltkriegs, (eds.) Ernst Otto Bräunche – Stephan Sander-Faes; Salzburg im Ersten Weltkrieg. Fernab der Front – dennoch im Krieg, (eds.) Oskar Dohle – Thomas Mitterecker (<i>Jiří Pešek</i>)	536
Jana Nosková, „Proč to vyprávím?“ První polovina 20. století v písem- ných vzpomínkách německých obyvatel Brna [“Why Am I Telling This Story?” The First Half of the 20th Century in Written Memories from the German Residents of Brno]. – „Warum erzähle ich das?“ Die erste Hälfte des 20. Jahrhunderts in schriftlichen Erinnerungen deutscher Bewohner Brünns (Thomas Krzenck)	544
<i>Varia historica</i>	
The Prague Sacramentary. Culture, Religion, and Politics in Late Eighth-Century Bavaria, (eds.) Maximilian Diesenberger – Rob Meens – Els Rose (<i>Kateřina Kubínová</i>)	547
Když císař umírá [When the Emperor is Dying], (eds.) Jana Kunešová – Petr Přibyl (<i>Thomas Krzenck</i>)	551
Robert Dittmann – Jiří Just, Biblical Humanism in Bohemia and Moravia in the 16th Century (<i>Jaroslav Pánek</i>)	556
Stanislav Tesař et al., Cantantibus organis. Hudební kultura raného novověku ve středoevropských souvislostech [Musical Culture of the Early Modern Era within the Central European Context]. Ad honorem Jiří Sehnal (<i>Jan Pšenička</i>)	558
Religion und Politik im frühneuzeitlichen Böhmen. Der Majestäts- brief Kaiser Rudolfs II. von 1609, (eds.) Jaroslava Hausen- blasová – Jiří Mikulec – Martina Thomsen (<i>Olga Fejtová</i>)	562

Marek Nekula, Smrt a zmrtvýchvstání národa. Sen o Slavíně v české literatuře a kultuře [Death and Resurrection of the Nation. The Dream of Slavín in Czech Literature and Culture] (<i>Václav Petrbok</i>).....	568
Ines Luft, Eduard Winter zwischen Gott, Kirche und Karriere. Vom böhmischen katholischen Jugendbundführer zum DDR- Historiker (<i>Markéta Krejčová</i>)	572
Tomáš Jelínek, Pojišťovny ve službách hákového kříže. Prosazování německých zájmů v protektorátním pojišťovnictví, arizace pojistek a mezinárodní odškodňování [Insurance Companies in the Service of the Swastika. Promoting German Interests in the Protectorate Insurance Sector, the Aryanzation of Insurance Companies, and International Compensation] (<i>Renata Košťálová</i>).....	577

Archeologica

ZDENĚK DRAGON ET AL., Archaeological Research in Prague in 2015–2016	587
List of illustrations	725
List of authors	733

RECENSIONES LIBRORUM

Jan Klápště, THE ARCHAEOLOGY OF PRAGUE AND THE MEDIEVAL CZECH LANDS, 1100–1600, Equinox, Sheffield – Bristol 2016, 254 stran.

Jestli existuje nějaká vskutku příkladná syntéza výsledků celých desetiletí práce jednoho (mladého a velmi expanzivního) oboru, určená pro široké evropské, resp. světové publikum, pak si dovolím tvrdit, že je to právě Klápštěho monografie o výsledcích historicko-archeologického výzkumu Prahy a českých zemí vrcholného a pozdního středověku. Autor není české ani světové veřejnosti neznám. Jeho v Čechách již klasická práce z roku 2012, *The Czech Lands in Medieval Transformation*,¹ důkladně přepracovaná pro americké publikum, získala výroční cenu Americké asociace pro dějiny středověku. Nyní se nám do rukou dostává Klápštěho syntéza (opřená o konzultace a podporu rozsáhlé skupiny kolegů, jimž je v knize děkováno), která má hned několik cílů: Autorovi jde především o to, seznámit zahraniční odbornou veřejnost s oborem české historické archeologie – v evropském měřítku unikátně rozsáhlým, metodologicky i interpretačně vysoce produktivním – a jeho místem v širokém evropském kontextu. Zároveň je tu ale také názorně a na konkrétních případech předvedena široká a tematicky i metodologicky členitá paleta klíčových výzkumů a hlavně jejich produktů, již interpretačně začleněných do historických, stavebně historických, urbanistických, historicko-výrobních i historicko-ekologických a mnohých dalších souvislostí. Historická archeologie je tu čtenáři nabídnuta jako mezioborově bezpečně zasítovaný obor, jehož výzkumy nekončí jen důkladnými, ale do specifického žargonu a diskurzu zakletými studiemi, nýbrž publikacemi, které „přívětivě“ rozšiřují naše znalosti středověké epochy.

Klápště říká, že nejvíce badatelské pozornosti se s ohledem na evropský význam a v českém prostředí unikátnost soustředilo na Prahu. (On sám ovšem kdysi získal „rytířské ostruhy“ unikátním archeologickým výzkumem středověkého Mostu a jeho domů² a do širšího povědomí veřejnosti vstoupil i řadou prací o menších českých městech i vesnicích, takže „pragocentrismem“ opravdu netrpí.) Pražský hrad, Vyšehrad i Staré Město jsou prostě lokality, jejichž terénní výzkum (soustavně

¹ JAN KLÁPŠTĚ, *The Czech Lands in Medieval Transformation*, Leiden – Boston 2012 (= East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, sv. 17). Kniha vychází z autorovy práce *Proměna českých zemí ve středověku*, Praha 2005, 2012².

² JAN KLÁPŠTĚ – TOMÁŠ VELÍMSKÝ, *The Typological Development of the Town of Most, Bohemia*, in: *Medieval Europe 1992. Urbanism I.*, New York 1992, s. 197–207; TÝŽ, *Paměť krajiny středověkého Mostecka*, Praha – Most 1994; *Archeologie středověkého domu v Mostě* (čp. 226), (ed.) TÝŽ, Praha – Most 2002 (= Mediaevalia archaeologica, sv. 4).

konfrontovaný s analýzou písemných svědectví) přináší počtem, atraktivností i významem unikátně cenné poznatky. Klápště volí takový výklad, kde vždy nejprve kontextualizuje jednu z tematických větví oboru, poté exemplárně předvede několik signifikantních „objektů“ (např. Pražský hrad, kostel sv. Jiljí, Ungelt) a jejich analýz jdoucích až do interpretačně významných detailů, aby nakonec dovedl dílčí příběh k obecnější, nejednou český horizont překračující interpretaci. Tak tomu je např. u kapitoly o venkovském prostředí, kde autor shrnuje výsledky stovek dílčích výzkumů mj. v tezi, že ve zkoumaných staletích se české země nikdy nestaly terénem násilné kolonizační expanze.

Kniha, která spojuje vyvážený přehled o nesmírně široké tematicce se zasvěceným objevitelstvím a individuální interpretací klíčových momentů z pera klíčového badatele, je psána (pro zahraničního, historicky interesovaného čtenáře) srozumitelně, je vybavena množstvím názorných a perfektně provedených obrazových příloh, jakož i bibliografií literatury vydané v mezinárodně běžných jazycích. Je třeba se těšit, že – snad v relativně dohledné budoucnosti – vyjde i česká, tedy dostupná verze této užitečné a podnětné knihy.

Jiří Pešek

Ivana Boháčová – Jaroslav Podliska a kolektiv, PRŮVODCE PRAŽSKOU ARCHEOLOGII. PAMÁTKY ZNÁMÉ, NEZNÁMÉ I SKRYTÉ, Archeologický ústav Akademie věd České republiky ve spolupráci s Národním památkovým ústavem, Praha 2017, 335 stran.

Knižních průvodců o Praze již byla vydána celá řada. Zatímco dříve v nabídce převládaly hlavně tradiční kulturně historické bedekry, dnes se na knižních pultech můžeme setkat i se specializovanými příručkami, zaměřenými na úzce zvolené zájmové okruhy. Například na pražské restaurace, outdoorovou turistiku po Praze, na Prahu s dětmi na krku, Prahu židovskou, Prahu nákupní, ale i na Prahu pivní či dokonce Prahu erotickou. Zde posuzovaný průvodce patří do prvně jmenované, tradiční skupiny kulturně historických průvodců. Přesto čtenářům nepřibližuje architekturu a historii stávající Prahy. Naopak, klade si za cíl propagovat památky dnes takřka zaniklé, které již zpravidla nejsou na povrchu města znatelné a často se nacházejí pod úrovní dnešních ulic. Památky, které bývají návštěvníky Prahy a mnohdy i samotnými Pražany neprávem opomíjeny. Svým zaměřením se tak kniha, vedle své tradiční

kulturně historické podstaty, řadí i mezi úzce specializované průvodce.

Specificky zvolenému úhlu pohledu na pražskou historii odpovídá i složení autorského kolektivu knihy, který tvoří profesní archeologové. Většinou se jedná o vedoucí archeologických výzkumů z lokalit, které jsou v knize prezentovány. U dřívějších výzkumů pak zpravidla titíž autoři předkládají výsledky staršího bádání svých mateřských či sesterských organizací. Archeologický ústav Akademie věd České republiky tu zastupují Ivana Boháčová, Jan Hasil, Filip Laval a Katarína Mašterová. Národní památkový ústav je autorsky reprezentován pracovníky Územního odborného pracoviště v Praze Tomaszem Cymbalakem, Jarmilou Čihákovou, Zdeňkem Dragounem, Janem Havrdou, Jaroslavem Podliskou, Veronikou Staňkovou, Michalem Trymlem a Annou Žďárskou. V týmu tvůrců nechybí ani archeologové z Muzea hlavního města Prahy Petr Starec a Miroslava Šmolíková. Soukromý archeologický sektor zkoumající zaniklou Prahu reprezentují členové obecně prospěšné společnosti Archaia Praha Petr Juřina, Vojtěch Kašpar a Martin Vyšohlíd.

V úvodu knihy se čtenář seznámí s okolnostmi vzniku průvodce (knihy je jedním z výstupů grantového projektu „Integrovaný informační systém archeologických pramenů Prahy“, jehož hlavním cílem byla tvorba internetového portálu www.praha-archeologicka.cz), se základními informacemi o průběžném archeologickém výzkumu Prahy, o jeho počátcích a metodách před rokem 1989 a po něm.

V jednotlivých kapitolách následně kniha čtenáři přibližuje přírodní a nerostnou základnu pražské kotliny a její přínos pro osídlení lokality, dále přichází na řadu nejstarší opevnění Prahy, pohřbívání ve středověké Praze, zaniklé kostely, románské domy, cesty a volná prostranství ve městě nebo opevnění města ve středověku i novověku. Zajímavé poznatky přinášejí rovněž kapitoly zaměřené na zpracovávání kovů v Praze, na odpadní „politiku“ středověkého města, strukturu řemesel na Novém Městě pražském, ale i na proměny pražského regionu, tzv. velké Prahy, od pravěku až po novověk.

Jádro knihy tvoří „medailonky“ vybraných archeologických památek Prahy: Z katastrálního území Hradčan je tu přiblížena nejstarší sakrální stavba v Praze, kostel Panny Marie, dále raně středověké opevnění a severní trakt Pražského hradu, památky pod dlažbou třetího nádvoří Pražského hradu, rotundy a baziliky sv. Víta, klášter kostela Pražského a biskupský palác, bazilika a klášter sv. Jiří na Pražském hradě, Pražný most, pohřebiště, popraviště a kaple sv. Matouše na Loretánském náměstí, klášter premonstrátů na Strahově a dům Tychona Braha na Pohořelci.

Na Malé Straně a v jejím nejbližším okolí se seznámíme s historií a popisem archeologického odkrývání rotundy sv. Václava, kostela sv. Maří Magdalény kláštera magdalenitek, bývalého kostela sv. Jana Křtitele v Oboře, opevnění podhradí a dřevěné cesty v Mostecké ulici, Kotlářovského domu s pozůstatky Juditina mostu, domu U Tří zlatých korun a zdejší části městského opevnění, hrnčířské dílny ve Vlašské ulici, zmiřelého vltavského ostrova na Klárově, románského dvorce na Petříně, řetězového mostu Františka I. a kostela sv. Filipa a Jakuba na Smíchově.

Mezi lokality Starého Města a Josefova pak byla zařazena oblast Můstku přes příkop staroměstského opevnění, budova kláštera křižovníků s červenou hvězdou a pozůstatky Juditina mostu, předmostí Karlova mostu na Křižovnickém náměstí, klášter klarisek a minoritů Na Františku, Betlémská kaple, kostel sv. Filipa a Jakuba, kostel sv. Vavřince v areálu kláštera dominikánek u sv. Anny, kostel sv. Linharta, kostel sv. Jana Křtitele Na Zábradlí, kostel sv. Valentina, Mariánské náměstí s kostelem Panny Marie Na Louži, dominikánský klášter sv. Klimenta, klášter cyriaků s kostelem sv. Kříže Většího, románský dům Andělská kolej, Týnský dvůr, kostel Panny Marie před Týnem a jeho předchůdce, raně středověké pohřebiště v Bartolomějské ulici, středověká komunikace pod Platnéřskou ulicí, Staroměstské náměstí, staroměstské smetiště, kostel sv. Benedikta a komenda řádu německých rytířů, zaniklé synagogy Židovského Města a mikve u Pinkasovy synagogy.

Nové Město a Vyšehrad s okolím jsou zastoupeny lokalitami středověké osady u kostela sv. Petra na Poříčí, náměstím Republiky, novoměstskou „Jámou“, Židovskou zahradou, gotickými sklepy ve Spálené ulici, kaplí Božího Těla na Karlově náměstí, domy koželuhů v Jirchářích, kostelem sv. Bartoloměje, kostelem sv. Jana Evangelisty na bojišti, osadou na břehu Botiče, středověkým Vyšehradem, bazilikou sv. Petra a Pavla, spolu s románským „mostem“, bazilikou sv. Vavřince a kostelem sv. Pankráce.

Vedle lokalit v centrální části Prahy autoři v knize přibližují i další významné památky nacházející se mimo pražskou památkovou rezervaci. Například hradiště Na Farkách, hradiště Závist a Šance, výšinné sídliště V Obůrkách ve Vinoři, hradiště Zámka u Bohnic, hradiště Hostivař, Šarecké údolí, hradiště Butovice, hradiště Královice, hradiště Vinoř, klášter benediktinů v Břevnově, kostel Stětí sv. Jana Křtitele v Dolních Chabrech, pohřebiště v Lahovicích, zaniklou ves Litožnice a bývalý cisterciácký klášter na Zbraslavi.

Praktickou součástí průvodce, usnadňující orientaci jak v čase a prostoru, tak odborných termínech, představuje přehledná chronologická

tabulka archeologických období a kultur v Čechách, drobné medailonky významných pražských archeologů, abecední rejstřík pražských archeologických lokalit a základní slovníček odborných pojmů. Nechybí samozřejmě ani seznam použité literatury a pramenů.

Samotný titul je vytištěn ve formátu, který ještě můžeme chápat jako příruční, byť spíše na horní hranici tohoto slova smyslu. Pokud se rozhodnete s knihou vyrazit přímo do ulic, počítejte s tím, že se trochu pronese. Co je v knize příjemné, jsou QR kódy odkazující na webovou stránku informačního portálu pražské archeologie www.praha-archeologica.cz, kde jsou umístěné další informace, a to jak textové, tak obrazové, k prezentovaným lokalitám. Škoda jen, že tyto elektronické informace se z větší části překrývají s těmi, s nimiž se čtenář seznámil již při čtení samotné knihy. Stejně jako QR kódy čtenář jistě ocení i připojené GPS souřadnice jednotlivých památek, podle kterých se lze při „archeologických“ toulkách Prahou přesně orientovat.

Martin Omelka

SLOVANSKÝ KLÁŠTER KARLA IV. ZBOŽNOST, UMĚNÍ, VZDĚLANOST, (ed.) Kateřina Kubínová, Artefactum, Praha 2016, 143 stran.

Slovanský klášter benediktinů na pražském Novém Městě, známý pod mladším názvem Emauzy (užívaným od konce 16. století), náleží k prvořadým fundacím císaře a krále Karla IV. a k významným kulturním ohniskům předhusitské Prahy i celých Čech. Není divu, že jeho dějiny patří již delší dobu k předním tématům domácí historiografie. Historikové umění věnovali pozornost architektuře celého areálu, jeho vnitřní výzdobě, a konečně i rukopisům vzniklým ve zdejším skriptoriu. V každé syntéze umění doby gotiky, počínaje Matějčkovou statí v *Dějepisě výtvarného umění v Čechách* (1931), stejně jako ve specializovaných studiích od Antonína Friedla (1947), Jana Krofty (1956, 1975), Karla Stejskala (1967) až po nejnovější práce Kateřiny Kubínové, Jana Royta a Jana Dienstbiera, je potom podrobně zkoumán monumentální cyklus nástěnných maleb zdobící zdi emauzského ambitu.

Přítomná publikace vznikla jako stručný průvodce stejnojmennou výstavou, kterou v roce 2016 uspořádala trojice ústavů Akademie věd ČR (Ústav dějin umění, Slovanský ústav a Kabinet hudební historie Etnologického ústavu). Z tohoto žánrového zařazení vyplývají přednosti i určitá omezení. Na jedné straně nacházíme přehledně napsané pasáže

věnované historickému vývoji, výzdobě a kulturní produkci Slovanského kláštera a bohatý obrazový doprovod, na straně druhé přílišná stručnost autorům neumožnila podat širě založený výklad a argumentaci. Úplně pak museli rezignovat na odborný aparát svých textů.

Soustředíme-li se na nejobsáhlejší kapitolu, věnovanou v našem prostředí vysoce kvalitním malbám tzv. Emauzského cyklu (autorkou je Kateřina Kubínová), dostává se nám elementárního výkladu a popisu tohoto největšího souboru středověkých nástěnných maleb na našem území (celkem 33 polí s 90 kompozicemi), který Kubínová oproti staršímu bádání klade až do konce šedesátých a do první poloviny sedmdesátých let 14. století. Zkoumání maleb na jedné straně výrazně ztěžuje jejich značné poškození (způsobené zejména bombardováním Prahy v únoru 1945 a následným hašením požáru), na straně druhé se můžeme opřít o starší černobílou fotografickou dokumentaci a také o nově nalezený popis maleb (poprvé zveřejněný roku 1995, v publikaci je uveden jak latinský originál textu, tak i český překlad), který na počátku 15. století sepsal patrně švédský student pražské univerzity. Díky tomuto popisu, uloženému dnes v univerzitní knihovně v Uppsale, víme, že klíčové scény Kristových pašijí (vrcholící Ukřižováním) se nenacházejí v samotném ambitu, nýbrž v tzv. císařské kapli, přiléhající od východu k ambitu a na severu umožňující přímý vstup do klášterního kostela.

Cyklus znázorňuje dějiny spásy od pádu Satana a andělů až po Seslání Ducha svatého. Akcent je položen na život a pašije Ježíše Krista, přičemž v jednotlivých polích doprovázejí hlavní výjev zpravidla dvě menší scény, doplňující, resp. rozvíjející jeho poselství v duchu tzv. typologického paralelismu (tedy např. hlavní scénu Klanění Tří králů v desátém obrazovém poli doprovázejí dvě menší scény znázorňující bratry klanící se Josefovi a předáky Židů odevzdávající obětiny ve svatostánku). Ikonografie výjevů má mnohé vzory (lze zmínit např. v textu neuvedenou zajímavou inovaci, kdy na scéně Zvěstování Panně Marii nacházíme ve středu kompozice kytici bílých lilí ve váze, jak se s ní setkáváme např. na malbě s tímž námětem od Simona Martiniho z roku 1333 ve florentské Galleria degli Uffizi), jako celek jde ovšem o originální tvůrčí dílo, v tomto rozsahu a obsahové náplni jedinečné. Princip, podle něhož jsou události Starého zákona chápány jako předobrazy dějů novozákonních, byl ve středověku hojně používán a setkáváme se s ním ještě v umění německé reformace 16. století.

Emauzský cyklus dokládá zásadní úlohu monumentální nástěnné malby v uměleckém vývoji karlovské doby. Stručnost publikace bohužel

neumožnila jeho podrobnější zařazení do celkového proudu uměleckého vývoje. Chybí rovněž přiřazení maleb jednotlivým malířským mistrům, jako autor cyklu je uveden pouze anonymní Mistr lucemburské genealogie, zatímco ve starším bádání uváděný Mistr emauzského cyklu není zmíněn a není tak jasné, zda došlo ke ztotožnění obou malířů, nebo zda byl druhý jmenovaný z vývoje nástěnného malířství zcela odstraněn. V širším měřítku by nás zajímal též vztah Emauzského cyklu k dalším malbám vzniklým z přímého podnětu císařského dvora – zejména k malbám na Karlštejně a v katedrále sv. Víta, stejně jako vztah jeho malířů k uměleckým centrům Itálie a Francie. Výklad by si zasloužila také obecnější otázka vztahu nástěnné, deskové a knižní malby, resp. problém, zda malíři v této době byli schopni malovat všemi těmito technikami.

Výše uvedené připomínky ovšem neznamenají, že by se autorka tématy absentujícími v této publikaci neobírala. Spíše je škoda, že tu neměla možnost seznámit čtenáře se všemi výsledky svého studia.

Tomáš Sekyrka

Jan Hrdina, RELIKVIE – ODPUSTKY – POUTNÍ ODZNAKY. ČTYŘI KAPITOLY Z NÁBOŽENSKÉHO ŽIVOTA LUCEMBURSKÉ PRAHY, Národní památkový ústav – Praha 1 – Scriptorium, Dolní Břežany 2017, 191 stran.

Publikace předkládá čtenáři čtyři na sebe volně navazující kapitoly, které jsou ve své podstatě čtveřicí původně samostatných odborných studií zaměřených na vzájemně úzce související problematiku. Úvodní část knihy, *Slavnost ukazování ostatků (ostensio reliquiarum) na Dobytčím trhu Nového Města pražského aneb co víme o procesí s relikviemi a věži ostatků*, čtenáři ukazuje Prahu po roce 1344 z hlediska církevní organizace.¹ Přibližuje dobové zvyklosti v pražských městech z pohledu základních církevních procesí, poukazuje na jejich zahajovací funkci během nedělní a sváteční liturgie a zdůrazňuje vysokou frekvenci těchto náboženských akcí. Dále autor čtenáři vysvětluje podstatu každoročního veřejného ukazování říšských relikvií a svátostnin, svatých ostatků kapituly sv. Víta a rodového ostatkového pokladu Lucemburků. Specifikuje význam a podobu procesí spojených s *ostensio reliquiarum*, která tomuto ukazování předcházela,

¹ První dvě kapitoly knihy vychází z autorovy studie *Kaple Božího Těla na Novém Městě pražském v době předhusitské – dvě drobné sondy*, *Staletá Praha* 29/2, 2013, s. 21–38.

a zdůrazňuje význam pravidelných náboženských procesí pro fixaci trasy od katedrály sv. Víta ke Královu dvoru na Starém Městě pražském, kterou dnes známe jako Královskou cestu. V závěru kapitoly autor popisuje průběh prezentování svatých ostatků na Dobyčtím trhu věřícím.

Stěžejní částí kapitoly je autorova snaha dobrat se na základě rozboru dostupných pramenů, dříve publikovaných studií, pražského místopisu a analogií z jiných evropských měst odpovědi na otázku, zda byly ostatky věřícím ukazovány z ochozu věže dnes již nedochované kaple Božího těla, anebo z hypotetické věže stojící nedaleko této kaple, která měla být pro účel ukazování ostatků speciálně vystavěna a udržována. Autor zde smysluplně obhájí druhou variantu.

Následující kapitola *Otazníky kolem kaple Božího Těla aneb výprava po stopách sv. Felixe a Adaukta* je zaměřena na otázku příčin spoluzasvěcení kaple Božího těla na Novém Městě pražském sv. Felixovi a Adauktovi. Seznamuje čtenáře s legendou obou světců a zároveň předkládá názory na to, jakým způsobem se kult těchto římských světců šířil doaalpského prostoru a do Čech. Autor se věnuje zakladatelskému okruhu sdruženému kolem kaple a uvažuje nad možnými důvody obliby jmenovaných světců v dané době, z jazykovědného hlediska rozebírá jména Adauktus a Felix a představuje pohledy dalších badatelů na tuto problematiku. V příloze kapitoly najdeme seznam beneficí zasvěcených sv. Felixovi a Adauktovi v pražské diecézi do roku 1420.

Kapitola *Pojišťovna spásy aneb papežské odpustky v českých zemích a v Praze na přelomu 14./15. století* představuje princip a příčiny „obchodu“ s odpustky ve sledovaném období.² Autor podrobně sleduje geografická a statistická data a shromážděné výsledky předkládá čtenáři spolu s podrobným komentářem, přibližuje strategie církevních institucí a šlechty při získávání odpustků a hledá důvody, proč v některých regionech existenci odpustků nelze doložit. Vysvětluje různé funkce odpustkových listin. Sleduje rozšíření odpustků v Praze, ale i spirituální konkurenci mezi jednotlivými pražskými kapitulami a kláštery v problematice odpustků, to vše v období velkého západního schizmatu. Kapitulu doplňují dvě tabulky zachycující řádová sídla a papežské odpustky v letech 1389–1404, první z nich v Čechách a na Moravě a druhá v říši.

² Kapitola spojuje a částečně sumarizuje informace z textu *Pražské odpustkové listiny pro země středovýchodní Evropy za pontifikátu Bonifáce IX (1389–1404)*, *Colloquia mediaevalia Pragensia* 6, 2007, s. 35–58, a z nepublikované autorovy disertační práce s názvem *Papežské odpustkové listiny ve střední Evropě za pontifikátu Bonifáce IX. (1389–1404). Komparativní studium*. Disertace, Filozofická fakulta UK, Praha 2010, s. 1–335.

Poslední kapitola z rámce knihy mírně vybočuje. Již její název *More Pragensi? Aneb pražský poutní odznak, jeho zahraniční „sousedé“ a regionální jubilejní roky 1393–1397* naznačuje, že se jedná o studii z oblasti dějin hmotné kultury.³ V úvodu autor představuje unikátní poutní odznak ze sbírek Muzea hlavního města Prahy, detailně ho popisuje a shrnuje dosavadní výsledky bádání, včetně rozdílných interpretací a datací vztahujících se k tomuto předmětu. Následně seznamuje čtenáře s existencí „otisků“ blízkých variant pražského odznaku na zvonech v Røthenbachu (Vogtland) a Rasephasu (jižní Durynsko) a zajímavým způsobem se pokouší o nalezení jeho nového časového a významového kontextu, například na základě rozboru analogických odznaků z Míšně a Magdeburku.

Soustředění původně samostatných studií do jediného knižního svazku je i přes jejich různorodost logické a umožňuje čtenáři seznámit se s prezentovanou problematikou z různých úhlů pohledu. Jejich propojení s dosud neuveřejněnými novými informacemi čtenáři poskytuje v historických pracích spíše ojedinělý, ale o to příjemnější badatelský komfort. Vedle textové části v knize nalezneme i rozsáhlý poznámkový aparát, podrobný soupis pramenů a literatury, rejstřík osobních jmen a několik obrazových příloh, konkrétně map, tabulek a fotografií, které smysluplně doplňují a zčásti oživují vědecky pojatý text.

Martin Omelka

³ V Čechách dosud nevydaná čtvrtá kapitola se zabývá detailním rozбором pražského poutního odznaku. Základ tohoto zpracování vyšel pouze v německé jazykové verzi: JAN HRDINA – CARINA BRUMME – HARTMUT KÜHNE, *More Pragensi? Die Prager Pilgerzeichen, die Jubiläumsnachfeiern 1393–1397 und die Pilgerzeichen mit Wappen*, in: *Von Kirchen und Burgen – Gedenkschrift für Günter Hummel*, (Hrsg.) ANDREAS HUMMEL – VOLKER SCHIMPF – HANS-JÜRGEN BEIER, Langenweissbach 2016, s. 93–122, a ve zkrácené verzi jako: JAN HRDINA – HARTMUT KÜHNE, *Die Luxemburger im Gravitationsfeld von Frömmigkeitspraktiken. Reliquien – Wallfahrt – Pilgerzeichen*, in: *Helden, Wüteriche. Herrschaftsstile der Luxemburger (1308–1437)*, (Hrsg.) MARTIN BAUCH – JULIA BURKHARDT – TOMÁŠ GAUDEK – VÁCLAV ZUREK, Wien – Köln – Weimar 2017, s. 107–148.

Ivan Prokop Muchka – Ivo Purš – Sylva Dobalová – Jaroslava Hausenblasová, HVĚZDA: ARCIVÉVODA FERDINAND TYROLSKÝ A JEHO LETOHRÁDEK V EVROPSKÉM KONTEXTU, Artefactum, Praha 2014, 571 stran.

V českých zemích se nachází celá řada památek, které by zasloužily obsáhlé monografické zpracování, a to i v případě, že bychom vybírali jen ty ze 16. a 17. století. Jen málokterá z nich se ale své důstojně

a odborně pojaté knihy dočká. Například i u tak nesporně významných, všeobecně známých a navíc státem spravovaných zámků, jako jsou Kratochvíle, Litomyšl, Telč nebo Náměšť nad Oslavou, se zájemci o jejich důkladnější poznání musí spokojit se stručnými (jakkoliv často výborně zpracovanými) průvodci, porůznu roztroušenými časopiseckými články, případně tituly starými desítky let. V situaci, kdy, ve zkratce řečeno, svou důstojnou publikaci nemá ani Karlštejn, je třeba přivítat každý pokus nějakou část tohoto obrovského dluhu umazat. A dvojnásob tehdy, jde-li o práci, která má potenciál oslovit i laického zájemce o architekturu a umění, aniž by se přitom vzdala nároků na skutečně fundovaný výklad.

Kniha *Hvězda: Arcivévoda Ferdinand Tyrolský a jeho letohrádek v evropském kontextu*, vydaná roku 2014 česky a v loňském roce v anglickojazyčné mutaci, takovou publikací je. Týká se památky, vůči které byl odborný dluh zvláště markantní. Že je pražský letohrádek Hvězda, budovaný v letech 1555–1562 v oboře založené nedlouho předtím králem Ferdinandem I., významnou renesanční stavbou, je všeobecně známé, stejně jako její historicky zajímavé spojení s Ferdinandem Tyrolským jako autorem koncepce. Pro historiky umění pak není novinkou, že hvězdicový půdorys je pro letohrádek velmi netypický a že zdejší štuková výzdoba vykazuje špičkové umělecké kvality – stavba má ostatně právem své místo v každém seriózním kompendiu, které je architektuře 16. století v Čechách věnováno. Přesto však dosavadní snahy o důkladné poznání myšlenkových a uměleckých souvislostí, ze kterých architektura Hvězdy vychází, nedospěly příliš daleko. Otázka, jak moc a čím přesně je Hvězda výjimečná a jak porozumět jejímu smyslu, zůstávala dlouho otevřená, a proměnlivé bylo i hodnocení kvality letohrádku a jeho umělecké výzdoby.

Příčiny těchto rozpaků jsou pochopitelné. Hvězda patří mezi stavby, na kterých není téměř nic obvyklého, což zdaleka neplatí jen o jejím půdorysu. Dostí výjimečná je už skutečnost, že tvůrcem koncepce byl arcivévoda Ferdinand, tedy vznešený architekt-diletant, pocházející z nejvyšších společenských vrstev. Jména některých stavitelů, kteří projekt v různých fázích řešili, sice známe, ale dosud si je neumíme jednoznačně spojit s konkrétním podílem na provedené stavbě – i proto, že jména, která se v souvislosti s výstavbou Hvězdy objevují, zahrnují v podstatě všechny významné stavitelé, kteří v té době působili na pražském dvoře – Paolo della Stella, Pietro Ferrabosco, Hans Tirol, Bonifác Wolmut, Juan Maria del Pambio, Giovanni Luchese... Autoři mimořádných štukových výjevů v přízemí stavby donedávna zůstávali zcela neznámí. Dostí ne-

jasný byl dále původ obory při letohrádku a její proměny. A záhadou otevřenou všemožným spekulacím pak zůstával samotný účel Hvězdy, smysl jejího netypického tvaru a především význam fantasticky bohatých námětů na štucích v přízemí. To vše dává dohromady až příliš mnoho neznámých i pro zkušeného historika umění – navíc neznámých, které lze asi těžko objasnit jinak než na dostatečně velké ploše, dovolující pečlivě představit nutný kontext. V případě nové knihy o Hvězdě se nicméně úkolu najít odpověď na tyto otázky ujal kolektiv zkušených badatelů, a to navíc na prostoru značně objemné publikace. Autoři se přitom mohli opřít o dlouhodobý a širěji zaměřený kulturněhistorický výzkum věnovaný kulturním aktivitám arcivévody Ferdinanda Tyrolského, jehož výstupem byla na konci loňského roku mimo jiné i velkoryse pojatá výstava v Národní galerii. Jak se tedy výsledek povedl?

Stojí-li před autorem výzva věnovat několik set stránek velké knihy jediné a vlastně nevelké stavbě, musí v první řadě vyřešit otázku, jak monografii koncepčně pojmut. Mezi nejschůdnější a nikoliv špatné cesty patří tradiční přehled historie památky doplněný o uměleckohistorické souvislosti (tedy jakýsi „beletrizovaný“ stavebněhistorický pasport), nebo rozdělení problému do samostatných kapitol dle jednotlivých oborů (dějiny, architektura, výzdoba apod.). Na první pohled druhou cestu zvolila i čtveřice autorů *Hvězdy*: za historické souvislosti autorsky odpovídala Jaroslava Hausenblasová, za části týkající se architektury, kontextu štukové výzdoby a „druhého života“ stavby Ivan P. Muchka, rozbor štukových děl napsal Ivo Purš a otázky související s oborou řešila Sylva Dobalová. Na druhý pohled je ale pojetí knihy složitější. Zaujme už tím, že se snaží působit jako z jednoho kusu – rozdělení témat mezi autory je definováno v úvodu a pak už se do výkladu, s výjimkou lehce odlišného stylu jednotlivých autorů, nepromítá. Důležitější je ale fakt, že jednotlivé kapitoly nejsou členěny podle tradiční uměleckohistorické osnovy, ale postupují po jednotlivých otázkách a problémech. Například v kapitole o architektuře tak výklad nesleduje tradiční příběh o zadání, projektování a vzniku stavby, ale postupně se zabývá obecnějšími i zcela konkrétními otázkami, které s architekturou souvisejí: Jak vypadaly v 16. století v Evropě letohrádky? Kdy byl položen základní kámen a čím je toto datum zajímavé? Jaká byla témata dobové teorie architektury? Které z důležitých traktátů najdeme v knihovně Ferdinanda Tyrolského?

V tomto přístupu spočívá hlavní síla knihy, jakkoliv tento postup nese i některá úskalí. Asi nejsilnější výhoda spočívá v tom, že výklad nesklouzává k popisnosti. Text se v krátkých a hutných kapitolkách

vždy zabývá otázkou, která má nějaký přesah, ať už z hlediska dějinných souvislostí, nebo ve věci metodologického přístupu – a čtenář se může spolehnout, že každý z obecnějších problémů, které ho v souvislosti s Hvězdou napadnou, se autoři pokusí alespoň zformulovat, když už ne rovnou fundovaně vyřešit. Z tohoto pohledu je třeba vyzvednout zejména zařazení závěrečné kapitoly o „druhém životě“ Hvězdy. Pozornost je zde věnována adaptaci letohrádku pro vojenský erár v 19. století, přičemž autoři velmi přesvědčivě problematizují zažitou představu o tom, že podobné úpravy znamenaly pro historickou památku automaticky katastrofu. A vlastní prostor tu má také památková obnova Hvězdy ze začátku 20. století, vedená Pavlem Janákem, která je zde chápána zcela správně, ale bohužel stále dosti ojediněle jako nedílná součást dějin a „příběhu“ stavby.

Členění knihy „po problémech“ dovoluje také jednotlivé otázky pojednat v dostatečně širokých souvislostech, což je pro zaplnění některých bílých míst v dějinách letohrádku nezbytné. Díky tomu tak mohou autoři přinášet řadu nových, občas překvapivých, ale vždy věcně a přesvědčivě argumentovaných objevů a tezí. V některých případech jde o potvrzení již dříve vyslovených předpokladů – potvrzuje se zde například, že letohrádek nebyl oficiálním císařským projektem, ale vznikl z iniciativy arcivévody Ferdinanda a pro jeho soukromé potřeby. A velmi cenné je také srovnání s traktátovou literaturou i dobovými evropskými realizacemi, které ukazuje, že tvar hvězdy neměl v typu letohrádku v evropské architektuře předtím ani potom srovnatelné paralely. Jindy už se jedná o plnohodnotné objevy, jako například v případě kapitoly o autorovi štuků Antoniovovi Broccovi, která přináší srovnání s některými dosud v podstatě neznámými pracemi z jeho okruhu (brána zámku v Ingolstadtu). Charakter mimořádného uměleckohistorického objevu pak má přesvědčivé podložení dosud jen nesměle zmiňované teze, že již v 16. století byla hvězdnicově uspořádána nejen stavba letohrádku, ale také okolní obora, což by z ní dělalo nejstarší známý takto komponovaný krajinný celek vůbec.

Z bezpočtu dalších pozoruhodných zjištění a postřehů je třeba zdůraznit ještě způsob, jakým si autoři poradili s největší enigmou letohrádku, ikonografií umělecky mimořádné štukové výzdoby z let 1560–1562. Na úctyhodných 550 polích, která se rozprostírají na klenbách dvanácti místností přízemí, se důmyslně propojují výjevy z antické mytologie se složitou sítí geometrických polí a arabeskového ornamentu. V průběhu čtenářsky vůbec nejnáročnější kapitoly docházejí autoři na základě

vyčerpávající argumentace k závěru, že konkrétní, konzistentní a autoritativně určený ikonografický program ve Hvězdě očekávat nelze, protože štuková výzdoba jej nikdy nést neměla. Je v ní přítomno hned několik významových vrstev, které se navzájem podporují, ovšem jindy hned zase popírají, případně spolu nesouvisejí možná vůbec. Štuková výzdoba Hvězdy totiž měla být sama hrou a tajemstvím a jejím účelem bylo daleko spíše provokovat k vlastním úvahám a interpretacím, které mohly být vážné i lehkovážné – a hlavně při každé návštěvě pokaždé jiné. To je dost osvěžující pohled, neboť stovky let staré štuky přibližuje tomu, jak jsme umění zvyklí chápat dnes. Ale nejen proto. Otevřenost, nejednoznačnost a prostor pro naši představivost jsou z podstaty vlastní poezii, respektive umění jako takovému – a tato interpretace tedy dává přirozeným způsobem na srozuměnou, že štuky letohrádku Hvězda nejsou jenom námětem k úvahám a rozborům, ale vždy byly především provokujícím a každého návštěvníka osobně oslovujícím uměleckým dílem.

Čtenáře, který s touto tezí není spokojen, jistě potěší, že autoři nabízené odpovědi nepovažují za konečné a definitivní – u většiny vyslovených hypotéz jsou si vědomi jejich limitů a neváhají je přiznat. Co by mnoho badatelů dodnes považovalo za přiznání slabosti, je přitom ve skutečnosti silnou stránkou výkladu, protože pomáhá čtenáře vtahovat do napínavého procesu zkoumání a poznávání tajemství letohrádku. Vstřícnost knihy vůči čtenářům je vůbec její velkou předností. Autoři velmi šťastně zvolili živý, až dialogický styl, který prozrazuje zaujetí fascinující stavbou a nebrání se ani jemnému humoru – a to aniž by kniha ztratila věcný a ráz. *Hvězda: Arcivévoda Ferdinand...* je i díky tomu knihou, kterou je přes odborně fundovaný a v řadě podstatných momentů objevný výklad možné doporučit i laickému zájemci o architekturu

Jak už bylo naznačeno, má zvolená koncepce – respektive její výsledné provedení – i své odvrácené stránky, kniha své rozkročení do mnoha stran a témat ne vždy ustojí. Některé kapitoly a podkapitoly nemají podobu ucelené statě, ale spíš delší poznámky k tématu, která mnohdy ani nemá jasný závěr – patrné je to například ve výše zmíněné podkapitole o Pavlu Janákovi, které citelně chybí uvedení širších souvislostí dobového přístupu k obnově památek. Týká se to však i některých pasáží v rámci „hlavních témat“ (např. Matematické poměry letohrádku Hvězda, Antický mořský svět...). Vzhledem k tomu, kolik oblastí je v publikaci postupně otevřeno, jistě nelze čekat, že se podaří všechny vyčerpát. Bylo by ovšem dobré s tím v rámci textu pracovat alespoň šikovněji – například variace na větu „tomuto tématu zde ale není možné věnovat větší

prostor“ zazní na různých místech tolikrát, že to na čtenáře probírajícího se zrovna výjimečně rozsáhlou knihou působí v lepším případě úsměvně, v horším rušivě.

Vážnější výtka však směřuje k tomu, že i kvůli této „rozpracovanosti“ řady témat kniha přese všechnu snahu netvoří jeden konzistentní a provázaný celek, ale zůstává spíš součtem jednotlivých, jakkoliv zajímavých částí. Výmluvná je v tomto ohledu skutečnost, že publikaci zcela chybí výraznější závěr a místo pokusu o celkové shrnutí je zde pouze velmi krátký a poněkud rozpačitý epilóg. Stejný problém však nacházíme i u některých kapitol – například v kapitole Architektura Hvězdy je pečlivě diskutován veškerý historický kontext, nicméně stavbě samotné jako fyzicky existujícímu artefaktu, který by měl být také nějak popsán a charakterizován, se tu věnuje pozornost vlastně jen letmo.

Zůstaneme-li u výtek, které nejsou zcela marginální, je třeba zmínit ještě celkovou vizuální úpravu, která bohužel neodpovídá vysoké kvalitě textů. Objemný svazek působí na první pohled velkoryse, konkrétní provedení ovšem pokulhává. Obrazová příloha je sice bohatá a velmi dobře a podrobně dokumentuje teze představené v textu, včetně srovnání se zahraničními památkami, snímky jsou ale v drtivé většině malé (celou stránku si nezasloužily ani původní plány ze 16. století!) a grafická úprava si s jejich množstvím neví příliš rady. Navíc všechny ilustrace z postprodukce nebo tisku vyšly podivně „zašedle“, což zamrzí obzvláště vzhledem k tomu, že podstatnou část obrazové přílohy tvoří kvalitní snímky, jejichž autorem je zkušený fotograf Vlado Bohdan. V rámci obrazové přílohy se pak také nachází asi jediný opravdu zásadní obsahový nedostatek publikace – vysloveně nepochopitelně totiž působí skutečnost, že do knihy byly z konvolutu původních renesančních plánů zahrnuty jen dva. Kde jinde než v podobně rozsáhlé publikaci by měly být takové materiály publikovány v úplnosti?

Drobných chyb a výtek by se jistě našlo více, bylo by však malicherné je zde vyjmenovávat. Z recenze je doufám patrné, že klady monografie o letohrádku Hvězda bohatě převáží její nedostatky. Jde o fundovanou, poutavě napsanou a v mnoha oblastech objevnou publikaci, která bude do budoucna základním zdrojem pro všechny badatele o architektuře 16. století. A jako podnět a inspiraci by ji měli vést v patrnosti také autoři budoucích monografií věnovaných významným architektonickým památkám.

Jakub Bachtík

Radka Heisslerová, MALÍŘSKÝ CECH MENŠÍHO MĚSTA PRAŽSKÉHO. MALOSTRANŠTÍ UMĚLCI V 17. A 18. STOLETÍ. EDICE, Národní galerie v Praze, Praha 2016, 274 stran.

Publikace Archivu Národní galerie zaujme již na první pohled představovanou problematikou i svým důmyslným technickým zpracováním. Těžko bychom mezi pražskými řemesly hledali jiné, které se těší tak dlouhé a systematické badatelské přízni, než jsou malíři a s nimi spojené umělecké profese. Dojem, že problematika pražských malířských cechů již nemá badatelům co nového nabídnout, je však jen zdánlivý. Nová práce Radky Heisslerové je důkazem, že toto téma zdaleka není vyčerpáno.

Kniha *Malířský cech Menšího Města pražského* navazuje v rámci ediční řady Umění v archivu na dřívější počín Radky Tibitanzlové (nyní Heisslerové) a Martiny Beranové, v němž byly edičně zpřístupněny křestní, výuční a zachovací listy dochované ve fondu Pražská malířská bratrstva.¹ Způsobem uchopení tématu však autorka též navazuje na bohatou tradici dřívějších badatelských prací, zejména na velký počín Karla Chytila o dějinách staroměstského (resp. staroměstsko-malostranského) cechu z počátku 20. století.² V obou případech tvoří hlavní část práce edice dochované cechovní knihy, kterou jak Chytil, tak i Heisslerová doplnili edicí dalšího materiálu (zejména normativního charakteru). Každou z těchto publikací uvádí rozsáhlá studie, v níž autoři našli prostor k podrobné interpretaci zpřístupňovaného materiálu a k jeho zasazení do širšího historického kontextu.

V případě představované publikace je editována kniha malostranského malířského bratrstva vedená v letech 1674–1781, tedy téměř po celou dobu existence samostatné organizace na Malé Straně. Tento pramen je doplněn edicí torzovitě dochovaného účetního materiálu z let 1694–1701, 1708–1711 a z roku 1732, dále ojediněle dochovaných protokolů z cechovních schůzí cechu v letech 1740–1741, inventáře cechovní truhlice z roku 1737 a dvou cechovních artikulí z let 1674 a 1734. Tímto prostřednictvím autorka v míře dosud nebývalé zpřístupnila nejzajímavější části původního cechovního archivu, které se dnes nacházejí ve fondu Pražská malířská bratrstva v Archivu Národní galerie.

¹ „...aby se umění malířskému vyučoval.“ *Křestní, výuční a zachovací listy z fondu Pražská malířská bratrstva*, (edd.) RADKA TIBITANZLOVÁ – MARTINA BERANOVÁ, Praha 2009.

² KAREL CHYTIL, *Malířstvo pražské XV. a XVI. věku a jeho cechovní kniha staroměstská z let 1490–1582*, Praha 1906.

Tomuto velkorysému počínu odpovídá svým rozsahem i úvodní padesátistránková studie. V ní autorka podrobně popisuje vývoj malostranské organizace od jejich počátků v rámci společného cechu s ostatními pražskými malíři přes osamostatnění malostranských mistrů v 17. století až po zánik malířských bratrstev za vlády císaře Josefa II. Velmi přínosná je pasáž věnovaná zániku pražských malířských cechů, v níž autorka reviduje dosavadní nepřesně popisovaný sousled událostí na počátku osmdesátých let 18. století. Stejně významný je přesah bádání i do počátků let devadesátých, do kterých spadají pokusy o obnovu malířských sdružení.

V rámci dalších kapitol se autorka věnuje dílčím problematikám existence cechu, kterými jsou majetkové poměry bratrstva, jeho kultovní záležitosti i práva a povinnosti členů cechu od učedníka až po mistra. Přestože se může zdát, že tato témata byla už mnohokrát zpracována, zjišťujeme, že cechy malířských profesí vykazují velká specifika ve srovnání s obecně přijímanými tezemi. Mezi ně patří různé poplatky, spojené se získáním mistrovského práva spolu se sankcemi za vyhotovení nedostatečného mistrovského kusu, či poplatky spjaté s existencí malířů tzv. pod instrukcí (pod cechovní ochranou). Ti platili cechu určitý obnos, ale nebyli jeho řádnými členy. To takovým malířům umožňovalo ucházet se o pohledávky, ale zároveň s sebou takové postavení neslo i některá omezení, např. nesměli mít učedníky či tovaryše. Nepatřili však mezi tzv. štolíře (narušitele cechovního monopolu), kterým je v rámci úvodních studií rovněž věnován značný prostor včetně výčtu nejznámějších malířů stojících v minulosti mimo malostranský cech.

Autorka se dotýká i dvou dalších významných témat studia pražských cechů: V první řadě se jedná o religiozitu a problematiku cechovních oltářů (s. 27–31). Zde jsou podrobně popsány vazby členů cechu na jednotlivé pražské oltáře a zároveň průběh oslav sv. Lukáše. Druhým tématem je charakter a působení meziměstského cechu staroměstských a malostranských malířů, který se odrážel v existenci vlastních cechmistrů (s. 20).

Velmi pozitivně hodnotím skutečnost, že autorka v úvodních studiích „pouze“ nevytěžila editované prameny (jak se s tím u edic často setkáváme), nýbrž důsledně pracovala i s prameny vrchnostenské provenience, zejména s městskými knihami, a s dosud nepublikovanými poznatky dřívějších badatelů, které čerpala z jejich pozůstalostí. Tento příkladný způsob práce ostatně koresponduje s autorčím dlouhodobým badatelským zájmem o téma pražských malířských cechů, a to zejména o organizace novoměstské a malostranské, které stály stranou hlavní vlny vědeckého zájmu o tuto problematiku. Stať o novoměstské organizaci

publikovala již v roce 2015.³ Znalost celkového kontextu vývoje jednotlivých pražských malířských cechů ostatně autorce umožnila zasadit vznik malostranského cechu v roce 1674 do zcela nových souvislostí, konkrétně poukázat na návaznost s vydáním nových statut osamostatněným novoměstským malířům v roce 1669 (s. 21).

Stranou autorčiny pozornosti zůstal pouze jediný významný pramen, kterým jsou registra purkmistrovského úřadu na Malé Straně, uložená dnes v Knihovně Národního muzea.⁴ Ta totiž obsahují zápisy o obnouvách městských rad, dalších městských úřadů a malostranských cechmistrů z let 1631–1678. Mohla by tedy více osvětlit politickou angažovanost osobností stojících u zrodu samostatné malostranské organizace a problematiku existence sklenářského cechu na Malé Straně.

Hlavní části práce, která obsahuje edice vybraných pramenů, předchází přirozeně popis jednotlivých písemností a ediční poznámka. S ohledem na skutečnost, že všechny editované texty jsou německé, byla zvolena stejná pravidla pro přepis písemností, s jakými se můžeme setkat již u německých textů křestních, výučních a zachovacích listů v prvním díle ediční řady *Umění v archivu*.⁵ Písemnosti byly transliterovány s minimálními zásahy do původního textu. Text tak neztrácí na autenticitě a zároveň je možné jej kdykoliv podrobit novým otázkám, aniž bychom byli ovlivněni dřívější interpretací editorky. Edice je doprovázena obrazovým materiálem, který uživateli zajišťuje dostatečnou představu o podobě původního pramene.

Výraznějším editorčiným zásahem, který může vyvolat určitou kontroverzi, je pořadí editovaných zápisů hlavního zpřístupněného pramene, knihy malostranského malířského bratrstva z let 1674–1781. Kniha totiž obsahuje záznamy trojího charakteru – přehled inkorporovaných mistrů, přehled příjmů a výdajů cechu a soupis malířů vzatých pod cechovní ochranu, přičemž první dvě jmenované skupiny zápisů se v originálním prameni prolínají. Autorka zvolila takovou variantu, že zápisy o přijetí mistrů nechala v ucelené chronologické řadě a přehled příjmů a výdajů zařadila až za ně. Došlo tak k narušení původního organického vzniku zápisů, což je však dostatečně vysvětleno v popisu pramene. Pozitivně hodnotím to, že autorka při edici zohlednila původní chronologické řazení zápisů, které bylo na několika místech narušeno prohozením stran při restaurování knihy.

³ RADKA HEISLEROVÁ, *Malíři Nového Města pražského a vzestup jejich cechu v 17. století*, Pražský sborník historický 43, 2015, s. 7–57.

⁴ Knihovna Národního muzea, Sběrka rukopisů, sign. III B 3.

⁵ „...aby se umění malířskému vyučoval“, (edd.) R. TIBITANZLOVÁ – M. BERANOVÁ, s. 21–22.

V závěru knihy jsou za edici připojeny jmenné medailonky všech prameně doložených členů malostranského cechu. Editorka připomíná, že tyto medailonky ze své podstaty neobsahují štolíře, kteří nebyli členy cechu. Tradice životopisných portrétů pražských umělců má v české historiografii dlouhou tradici, nejnověji tato část knihy navazuje na dílo Michala Šroňka o staroměstských malířích.⁶

Publikace je opatřena jmenným rejstříkem a soupisem použitých materiálů z českých i německých archivů, stejně jako bibliografií relevantní literatury k vybrané problematice. Zde se vloudila malá chyba, neboť v seznamu chybí plná citace statě Jitky Lněničkové o pražských sklenářích,⁷ na niž je odkazováno v úvodní studii. S ohledem na zkrácenou formu citace v korpusu knihy je dohledání této práce pro uživatele takřka nemožné.

Hodnotíme-li knihu *Malířský cech Menšího Města pražského* v celkovém kontextu dosavadní ediční i historiografické produkce, která se věnuje vývoji českého cechovníctví, musíme konstatovat, že se jedná o unikátní počín. Výběr a množství editovaného materiálu i kvalita úvodní studie nastolují otázku, zda by si obdobně komplexní zpracování nezasloužily (byť výběrově) i organizace jiných profesí. Celková koncepce publikace Radky Heisslerové by mohla dobře posloužit jako příklad i pro další ediční počiny na poli cechovní diplomatiky.

Knihla zpřístupňuje velkou řadu poznatků z každodennosti řemeslnické organizace, které mohou posloužit jako důležitý srovnávací materiál pro práce obecnějšího zaměření. Výběr tématu umožnil prohloubit a doplnit náš stávající pohled na malířská sdružení pražského souměstí a dát je do širších souvislostí jejich vzájemného vývoje. Editorka je v současné době pro takový výzkum nejpovolanější osobou.

Jiří Smrž

⁶ MICHAL ŠRONĚK, *Pražští malíři 1600–1650. Mistři, tovaryši, učedníci a štolíři v Knize Staroměstského malířského cechu – biografický slovník*, Praha 1997.

⁷ JITKA LNĚNIČKOVÁ, *Pražští sklenáři, skláři, rytci, brusiči, malíři a obchodníci sklem činní v Praze (I. část – do roku 1861)*, *Historica Pragensia* 1, 2003, s. 93–264.

Lucie B. Petrusová – Alexandr Putík, FASE PRAŽSKÝCH ŽIDOVSKÝCH RODIN Z LET 1748–1749 (1751). EDICE PRAMENE K NÁVRATU Z TEREZIÁNSKÉHO VYPOVĚZENÍ, Židovské muzeum v Praze, Praha 2012, 342 stran.

Význam edice soupisu pražských židovských rodin z let 1748–1749 s doplňky roku 1751 spočívá v tom, že umožňuje pohlédnout na obyva-

telstvo pražského Židovského Města v dramatickém období mezi soupisy z let 1729¹ a soupisy pražských Židů z let 1792 a 1794.² Edici „fasí“, tedy přihlašovacích daňových formulářů, uložených dnes v Archivu Židovského muzea v Praze, připravila L. B. Petrusová, A. Putík svazek uvedl studii, která stručně informuje o pro pražské Židy mnohonásobně tragických událostech let 1744–1749 a následně podrobně charakterizuje editovaný pramen a jednotlivé položky jeho formuláře. Škoda, že se ani jeden z obou autorů nepokusil o alespoň stručné vyžděžení tohoto cenného pramene.

Odchod pruských vojsk z Prahy v listopadu roku 1744 byl provázen protižidovským pogromem, k němuž se sdružili pražští řemeslníci a chudina s pruskými dezertéry a částí jednotek rakouského předvoje. „Řešením“ takto nastalé situace bylo křesťanské obvinění pražských Židů z velezrady, údajně spáchané v době pruské okupace. Mladá panovnice Marie Terezie vydala přes protesty šlechty a státního úřednictva 16. 12. 1744 vypovědací dekret, podle něhož měli pražští Židé do konce ledna 1745 opustit město a do konce června i zemi. Před tím měli vyrovnat vzájemné závazky a státu zaplatit daňové nedoplatky. Vyklízení Židovského Města se poněkud protáhlo, do konce března však skutečně všech 10 000 (podle úředních pramenů 14 000) jeho obyvatel opustilo Prahu. Vypovězení ze země se ovšem protáhlo na tři roky. Velká část, zejména movitější Židé, se přechodně usadila v relativně blízkém okolí Prahy. Důsledky vypovězení se ovšem ukázaly být – i pro jeho původce nebo podporovatele – nemilé: Anketa z 3. 11. 1747 ozřejmila, že většina představitelů pražských cechů již pociťovala všeobecné zdražení a vyslovila se proto pro návrat Židů do Prahy. Nakonec se prosadila koncepce požádat panovnici o souhlas s návratem 500–600 nejbohatších rodin. Na sněmovní návrh, přednesený hrabětem Haugwitzem, císařovna nakonec 7. 7. 1748 svolila k návratu v podstatě všech – daně platících, tedy nikoliv chudých – pražských Židů za výkupné ve výši 300 000 zlatých ročně, na které se poté skládali Židé z celých českých zemí.

¹ Tento pramen dílčím způsobem zpřístupnil Jaroslav Prokeš, který provedl i jeho statistické vyhodnocení. Srovnej: JAROSLAV PROKEŠ, *Die Prager Judenkonkription vom Jahr 1729*, Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakischen Republik 4, 1932, s. 297–332; TÝŽ, *Soupis pražských židů z roku 1729*, Ročenka Společnosti pro dějiny Židů v Československé republice 4, 1932, s. 309–342.

² IVANA EBELOVÁ, *Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793 VI./1. Praha – 1792. Praha – 1794*, Praha 2006. Vyhodnocení pramene srov. JIŘÍ KUDĚLA, *Pražské ghetto v roce 1792*, Pražský sborník historický 22, 1989, s. 103–141.

Židé, kteří dostali povolení k návratu do Prahy, museli vyhotovit své přihlášení k daním, a to ve formě vyplnění předem vytištěných formulářů, rozdaných staršími obce všem hlavám rodin. Ve formulářích byly seznamenány celé rodiny včetně dětí i k nim příslušný služební personál, resp. též mezi něj formálně zařazení staří rodiče žijící u dospělých dětí. Na základě formulářů byla pak v několika exemplářích pro obecní i státní potřebu vyhotovena souborná konsignace, jež do konce roku 1748 zahrnuje celkem 1 452 hospodářů (s pozdějšími dodatky celkem 1 473 „Familienhäupter“; v čele 22 % rodin ovšem stály vdovy) a veškerých osob na nich závislých. Cílem akce bylo zabránit zvýšení počtu obyvatel Židovského Města a zamezit infiltraci ilegálních přistěhovalců z venkova. Znovu obydlené a intenzivně opravované Židovské Město bylo rozděleno na deset „čtvrtí“.

Úsporně provedená edice formuláře obsahuje vždy německé jméno muže – v této době již většinou s příjmením –, dále způsob obživy hlavy rodiny (řemeslo nebo jiná profese, označená jedním až dvěma slovy), jméno manželky (až na výjimky pocházely z pražských židovských rodin), jména dětí a následně jména ženatých a vdaných dětí. Poté následuje „sběrným způsobem“ seznamované služebnictvo, resp. jména starých rodičů, kteří bydlí u dětí, ale již neplatí daně. Ve fasci dále nalezneme informaci o bydlišti rodiny (čtvrť a dům či nájem v domě). Formulářový záznam končí datací a podpisem (německým či hebrejským) hlavy rodiny nebo – v nepřítomnosti manžela, jeho negramotnosti nebo úmrtí – jeho manželky, resp. vdovy.

Obsah edice zpřístupňuje obsáhlý jmenný rejstřík (s. 247–331, uspořádaný podle příjmení, zahrnuta jsou i jména služebnictva a majitelů domů, kde byly rodiny ubytovány). Po něm následuje stručný místní rejstřík (především k původu služebných osob), soupis citovaných pramenů a literatury, anglické resumé a čtyři ukázky vyplněných formulářů.

Jiří Pešek

Gabriela Kalinová – Adam Hnojil a kol., MALOSTRANSKÝ HŘBITOV, HISTORIE A SOUČASNOST, ARSCI, Praha 2016, 448 stran.

Při dnešním vytěsňování smrti ze života a oblibě rozptylových louček se paradoxně právě hřbitovy dostávají do centra pozornosti všech typů literatury, od brakové přes uměleckou beletrii (připomeňme *Pražský hřbitov* Umberta Eca) a literaturu faktu až po přísně odbornou historickou

a uměleckohistorickou. Neunikl ani hřbitov zvaný sice Malostranský, nalézající se však v Košířích poblíže Anděla a Bertramky. Je to hřbitov morbidně malebný, ostrůvek tlejícího listí pod silně frekventovaným viaduktem propojujícím tunely, galerie empírové a romantické plastiky uprostřed (dnes již nedýmajících) fabrik.

Nedá se rozhodně říci, že by byl dosud literaturou opomíjen. Pomíne-li články v časopisech, pak v roce 1940 vyšly hned dvě monografie. Byla to jednak brožura Jarmily Blažkové, 18. svazek turistické řady Poklady národního umění, obsahující 13 stran hutného textu historie a průvodce a šest jednostranných černobílých fotografií jednotlivých náhrobků. Druhá válečná monografie, z pera Michala Sokola, byla vydána nákladem Klubu přátel starého Smíchova. Je sice rovněž brožovaná, ovšem dvojnásobného formátu a obsahuje 60 stran textu a 55 fotografií menšího formátu na 15 tabulích. Dějiny hřbitova jsou zde sice podány stručněji než u Blažkové, ovšem stěžejní částí je zde encyklopedický přehled cca 200 vybraných pohřbených osob, přičemž každé heslo obsahuje stručný životopis a popis náhrobku. Je zde však jedna bibliografická záhada – brožura je totiž v podtitulu uvedena jako II. opravené vydání s doplňky a kapitola na stranách 53–76 je přímo nadepsána jako „Doplňky k I. vydání této monografie“, s jiným vydáním než s tímto z roku 1940 jsem se však nikdy nesetkal a neuvádí je ani předkládaná recenzovaná publikace! Třetí brožuru pak v roce 1955 sepsal populární a komunisty z naprosto nepochopitelných důvodů permanentně perzekvovaný publicista, někdejší ředitel Městského musea Antonín Novotný. Právě s ohledem na nemilost, v níž se autor nacházel, musela být publikace prezentována jako dílo kolektivní. Tehdy teprve začínající kunsthistorik František Dvořák přidal na jedné straně kapitolu Malostranský hřbitov v dějinách umění, Josef Füssel telegraficky stručný abecední přehled 168 významných pohřbených osob, monogramista J. F. M. (možná také kdosi umlčený) další stranu o péči o hřbitov a režimu rovněž nepřilíš pohodlný Hugo Rokyta doplnil stručný úvod a doslov. Rozhodující část – 20 stran – však opravdu spočinula na Antonínu Novotném, který napsal podrobné dějiny hřbitova, uměleckohistorický rozbor a průvodce pro turisty rozvržený do sedmi vycházek (což ovšem při poměrně malé rozloze hřbitova působí poněkud komicky).

V roce 2016 vyšla objemná monografie středního formátu, spojující uměleckohistorický katalog dochovaných náhrobků s několika dalšími pojednáními od různých autorů; celek působí dojmem sborníku příspěvků z konference, která se ale zatím nekonala.

Po beletristicky laděném úvodu Jarmily Lachmannové následuje osm stran stručných dějin hřbitova z pera Jany Tischerové (z čehož polovinu tvoří „dějiny v datech“); hřbitov byl založen roku 1679 jako hřbitov morový, Josef II. jej po vydání svého zákazu pohřbívání uvnitř hradeb povýšil na hlavní hřbitov pro Malou Stranu a Hradčany a v osmdesátých letech 19. století byl hřbitov v souvislosti s budováním hřbitova na Malvazinkách zrušen. Podstatně podrobněji jsou v následující kapitole Adamem Hnojilem vylíčeny dějiny hřbitovního kostela Nejsvětější Trojice.

Následuje katalogová část. Nejprve schematické plánky, zachycující a (pouze pokud lze vyčíst z nápisů) identifikující dochované náhrobky, poté přichází kapitola Adama Hnojila, nazvaná poeticky *Zapomenutý spánek noci*. Ta se zabývá kamennými náhrobky, které rozděljuje na figurální a architektonicky pojaté. U každého z nich je odkaz na plánek a fotografie, většinou barevná, u velké části náhrobků nechybí ani jejich kunsthistorický rozbor. Kromě kamenných stojí však na hřbitově i pomníky litinové, a těmi se zabývá kapitola Jany Bělové, konfrontující dochované litinové pomníky kříže, mříže a jejich zlomky s katalogy českých železáren.¹ Poté přichází krátká speciální kapitola *Májové slavnosti na Malostranském hřbitově a premonstrátský řád* od Hedviky Kuchařové. Kapitola Jarmily Lachmannové a Gabriely Kalinové je nazvána *Malostranský hřbitov v první polovině 20. století*. Text se omezuje na jedinou stránku, 37 stran zabírají reprodukce fotografií za sbírky Archivu hlavního města Prahy (velká část z nich ale pochází až z padesátých let).

Následuje nejrozsáhlejší část knihy (takřka 200 stran) – *Abecední seznam identifikovaných pohřbených osob*, zpracovaný Gabrielou Kalinovou. Katalog s odkazem na plánky u velké části jmen uvádí stručné charakteristiky a někdy též podrobnější životopisy. Autorka vychází pouze z čitelných nápisů na dochovaných náhrobcích (přitom – jak uvidíme – by nebyl problém vyhotovit abecední seznam většiny zde pochovaných osob). Na závěr táž autorka připojuje kapitolku s názvem *Příklady péče o historické hřbitovy v sousedních zemích*, kde prezentuje příklady Eliášského hřbitova v Drážďanech a vídeňských hřbitovů sv. Marka a katolického Matzleindorfského (dnes Waldmüllerův park). Jen škoda, že mezi slavnými obyvateli posledně jmenovaného neuvádí vedle Beethovenova bratra Johanna též Magdalenu Novotnou, *Babičku* Boženy Němcové (ta ovšem určitě žádný umělecký náhrobek neměla, měla-li vůbec jaký).

¹ Název této kapitoly je sice na rozdíl od kapitoly předchozí prozaicky věcný, že však autorka také dokáže být poetická, dosvědčuje název jiné její knihy na podobné téma: JANA BĚLOVÁ, *Hřbitove, hřbitove, zahrado železná*, Praha 2013.

Zdalo by se, že knize nelze nic podstatného vytknout a každý nezasvěcený čtenář bude jistě souhlasit. Jenže...v Archivu hlavního města v Prahy je ve fondu Zádušního úřadu uloženo patnáct mohutných svazků hřbitovních matrik tohoto hřbitova z let 1862–1884 a sedm svazků k nim příslušných rejstříků! Autoři pracovali s fotografiemi a plány z pražského městského archivu, matriky však v knize vůbec nezmiňují, nikdy je v ruce neměli a ani se po nich nepídili.

Jan Škoda

Marek Nekula, FRANZ KAFKA AND HIS PRAGUE CONTEXTS: STUDIES ON LANGUAGE AND LITERATURE, Karolinum Press, Prague 2016, 242 stran.

„Praha nepustí. Ani jednoho z nás. Tahle matička má drápy.“ Okřídlený citát o Praze z dopisu tehdy devatenáctiletého Kafky příteli Oskaru Pollakovi je zároveň otřepanou, z kontextu vytrženou frází žijící si vlastním životem, která nemá s původní situací mnoho společného. Text se totiž necituje celý, Kafka v dopise pokračuje: „To se člověk musí přizpůsobit, nebo – . Ze dvou stran bychom ji museli podpálit, na Vyšehradě a na Hradčanech, pak by se nám snad podařilo uniknout.“

V jedné ze studií obsažených v recenzovaném svazku výběru klíčových Nekulových prací autor k této pasáži poznamenává, že se zde spojují dvě perspektivy. Jednak je to pojetí Prahy mytické, k čemuž odkazuje intertextová narážka o drápech této matičky – drápy totiž mají i sirény v Kafkově krátkém textu *Mlčení sirén* –, jednak sémantická opozice dvou skutečných, dominantních míst v Praze: Vyšehradu jako sídla českých knížat a Pražského hradu, v té době vnímaného jako symbol oficiální, tedy habsburské a tudíž „německé“ moci. Kafka jako pražský, německy mluvící Žid, píše Nekula dále, se pohybuje podobně jako bájný plavec v divokých vodách mezi Skyllou české a Charybdou německé kultury. Vzhledem k tomu, že není Istivým Odyseem, zbývá mu jen možnost tato místa ze zoufalství podpálit – anebo klesnout do vltavských vln tak jako Georg Bendemann z průlomové povídky *Ortel*. Nebezpečná matička Praha je pro Kafku sirénou, které unikne až ke konci svého nedlouhého života do Berlína – a ani tam ne zcela. Známý citát tedy není obecně platnou charakteristikou Prahy, ale reflexí Kafkova psaní jako tvorby německy píšícího autora v Praze.

Není to překvapivé zjištění, nicméně právě vzájemná provázanost a uzlové body přeřiva Kafkových textů jim propůjčují jejich jedinečnost a krásu. Nekulovo vnímavé čtení pražského prostoru, výsledek neobyčejné znalosti Kafkova díla a kulturních souvislostí té doby, přibližuje a osvětluje právě specificky pražské kontexty, jak ostatně naznačuje již titul monografie.

Marek Nekula, profesor bohemistiky a západní slavistiky na univerzitě v Řezně, začínal svoji publikační dráhu jako lingvista, nyní však přednáší také kulturní historii a teorii kultury. Recenzovaná kniha je zaměřena převážně kulturněteoreticky, se zvláštním přihlédnutím ke „Kafkovým jazykům“ a diskusím o jazyce v posledním desetiletí 19. a prvním desetiletí 20. století. Nekulova široká odborná kvalifikace je zde výhodou z několika důvodů: jeho studie přinášejí výrazné nové impulzy, jako např. vnímání prostoru v jazykově rozmanitém a soupeřícím městě (*Divided city: Franz Kafka's readings of Prague*); dále je to nezátíženost, pokud to tak smíme nazvat, čistě filologickým čtením literárního textu, která umožňuje mnohem plynulejší přechod ke kulturním konstelacím. V bibliografii knihy nenarazíme na velikány kafkovských interpretací, zato na většinu zajímavých současných i minulých kulturně vědeckých zdrojů. Studie k jazykovým otázkám, jež byly do knihy vybrány, jsou díky nejen autorově jazykové vybavenosti, ale i jeho přesnosti a důslednosti ve sledování pramenů završením snah o popsání Kafkova jazyka, zvláště pak jeho specifika, jako jsou austriacismy, ortografické, morfologické, syntaktické a lexikální zvláštnosti. Po Nekulovi již k tomuto tématu není mnoho co dodat. Autor se tímto svazkem pokouší o syntézu svých poznatků, v níž uvažování o jazyce vytváří různorodou, ale ne nepřehlednou krajinu.

Franz Kafka and his Prague contexts je soubor studií, které vyšly německy (kromě stati *Divided city*, již autor napsal na studijním pobytu v USA) ve sbornících nebo časopisech, přičemž některé z nich pro tuto publikaci prošly úpravami, aby utvořily vzájemně se doplňující kapitoly. Kapitola *Franz Kafka's languages* vychází z materiálu zpracovaného v knize *Jazyky Franze Kafky*.¹ Překlad do angličtiny zpřístupňuje širšímu mezinárodnímu publiku příspěvky, které patří k autorovým nejlepším. Přínos knihy je v tomto smyslu skutečně průlomový – „pražské kontexty“ tak opouštějí česko- nebo německojazyčné prostředí. Teoretické přístupy pocházející zvláště z anglosaských zemí v posledních desetiletích zcela zásadně ur-

¹ MAREK NEKULA, „... v jednom poschodí vnitřní babylonské věže ...“ *Jazyky Franze Kafky*, Praha 2003.

čovaly směr kafkaovského zkoumání, nicméně z Evropy jim byla nezřídka vyčítána nedostatečná znalost střeoevropských reálií. Nekulova práce tak anglicky mluvícím odborníkům umožňuje vhléd do jinak obtížně přístupných jazykových a kulturních souvislostí kafkaovského tématu.

Jako příklad může posloužit kapitola *The 'being' of Odradek: Franz Kafka in his Jewish Context*. Odradek je podivná postava z povídky *Starost hlavy rodiny* (německy 1920 ve svazku *Ein Landarzt*), která vypadá jako „plochá, hvězdovitá cívka na nitě“, nedá se chytit a směje se smíchem, „jaký lze vydávat bez plíc“. Tento hybrid je zároveň jazykovou hádankou. Max Brod předpokládal, že slovo má český původ, a odvozoval je od „rodu“; Odradek byl pro něj tedy odrodilcem. Jazykovědec a literární vědec Pavel Trost četl Odradka jako zdobnělinu, kořen odrad pak jako zakódované jméno Kafka, pokud ho čteme odzadu jako v hebrejštině. Johannes Urzidil ho spojil s vlastním jménem Odkolek. Výkladů je nespočet, přední literární teoretik Werner Hamacher uvažuje důvtipně, leč věcně chybně o řádu či řádku – Odradek je podle něj oddělen od „řádu diskurzu“, vymyká se a je neposedný a nepopsatelný. Nekulova analýza zdůrazňuje český potenciál Odradka, odvozeniny, ale ne zdobněliny: suffix -ek označuje něco vytvořeného odrazením, tj. něco, co má schopnost být zastrašeno, odrazeno. Zároveň je Odradek něco, co neexistuje „samo o sobě“, ale jako lingvistická hříčka, kterou lze číst i jako biografickou aluzi: „vnější přidělení jazykové identity jako metafora pro jazykovou polarizaci v zemi obývané Čechy i Němci“ (str. 38). Vzhledem k biografické vazbě může být Odradek i antisemitskou figurou, o čemž svědčí připisování identity zvnějšku a skutečnosti, že je bez domova (s. 40), stejně jako narážka na Kafkaovu plicní chorobu. O tuberkulóze psal již Sander Gilman jako o nemoci dobově vnímané prizmatem antisemitismu, tedy typicky židovské. Protože Odradek odrazuje od interpretace a sám je jako derivát odrazenosti tímto odrazením, nemůže být dána definitivní odpověď. Je ale třeba ocenit české kulturněhistorické souvislosti, mezi jinými překvapivou konotaci s obyčejnou kvedlačkou – v rakouském dialektu Spule, tedy homonymum k cívce –, která skutečně má hvězdovitý tvar (s. 39).

Druhá a třetí kapitola monografie, *Franz Kafka's languages a Kafka's 'organic' language: Language as a Weapon*, jsou klíčové pro pochopení dobového myšlení o jazyce. Následující tři studie – *Franz Kafka at school: Kafka's education in Czech language and literature*, *Kafka's Czech reading in context* a *Divided city: Franz Kafka's readings of Prague* – pečlivě rekonstruují dobovou výuku češtiny na gymnáziu, včetně seznamu žáků v Kafkaově

třídě a jeho vysvědčení, a Kafkovu znalost českých autorů, jako byli Otokar Březina, Fráňa Šrámek, Petr Bezruč. Pozornosti se dostává také časopisům *Moderní revue* a *Kmen*, které Kafka znal a četl.

Kapitoly o Kafkových jazycích vycházejí z dobových nářků na nedosta- tečnost jazyka, které často nalézáme v německy psané literatuře – zvláště u autorů žijících v jiném než německém etnickém prostředí – na přelomu 19. a 20. století. Nekula diagnostikuje tuto údajnou deficienci jako feno- mén obecné krize jazyka, reflektovaný mimo jiné i ve filozofii. Tzv. praž- ská němčina, Fritzem Mauthnerem zatracovaná jako papírová, neživotná a chudá, nebyla žádným zvláštním jazykem, ale konceptem pro směsici různých variant němčiny, používané rozdílnými sociálními a etnickými skupinami na různých místech Prahy (s. 73). Pražští Němci se oriento- vali na mluvenou a psanou formu němčiny vídeňské, vnímali ale i formy lipské nebo berlínské, často záleželo na osobních kontaktech. U Franze Kafky autor konstatuje rozkolísanost v ortografii, rodu podstatných jmen, derivaci a syntaxi, ale jak říká, bylo to dobově typické, protože spi- sovňá němčina ještě nebyla kodifikovaná. Kafkova němčina se tedy nijak výrazně neliší od němčiny jeho současníků v Rakousku, Čechách a Praze.

Kromě češtiny a němčiny se Nekula podrobně věnuje statutu a užívání latiny, řečtiny, francouzštiny, italštiny, angličtiny, španělštiny, hebrejšti- ny – kterou se Kafka učil – a jidiš v pražském prostředí. Rozebírá funkci kolektivní, socializační, hybriditu jazyka, code-switching a konkrétní situační míchání jazyků v Kafkově rodině. Kafkova neteř Věra Saudková si v rozhovoru s Nekulou například vzpomněla na písničku, kterou prop- zpěvovali jako děti: „Wir sind die tapferen Idioten / mit den zerrissenen *Kalhoten*“ (str. 93).

Kafkova čeština byla velmi dobrá, přesto ho nelze označit za plně bilingvního. Jeho dvojjazyčnost byla funkční, ale ne zcela strukturální (s. 97). Autor to dokládá na mnoha příkladech. I zde vnáší jasno do mno- ha spekulací o Kafkově znalosti většinového jazyka v Praze, které se vyrojily zvláště v padesátých a šedesátých letech mimo jiné v souvislosti s vystoupením českých mystifikátorů Michala Mareše a Gustava Janou- cha. „Nezkrotně fantazírující“ Mareš, jak píše Josef Čermák v knize *Franz Kafka – výmysly a mystifikace* (2005), např. tvrdil, že Kafka se stýkal s čes- kými anarchisty. Čeští anarchisté, upřesňuje Čermák, byli ve skutečnosti celkem nepočetným, folklorně po hospodách účinkujícím sdružením; Kafkovy styky s nimi by ovšem znamenaly, že se pohyboval ve zcela jiném prostředí, než se do té doby předpokládalo. „Objev“ tehdy vzbudil sen- zaci především mezi vlivnými francouzskými levicovými intelektuály, což

paradoxně přispělo ke Kafkově proslulosti. Mezi badateli pak podnítil snahy o počestění pražského autora. Pravdou je, že Kafka psanou formu neovládal bez potíží: bojoval zvláště s délkou samohlásek, s pádovými koncovkami a hlavně se slovesným videm, což je vzhledem k obtížnosti tohoto gramatického jevu celkem přesná indikace míry zvládnutí češtiny. Nekula uvádí jako příklad větu z korespondence: „buď bude třeba abych se dále léčil totiž bude nádejé že bych se mohl ještě dále *vyléčit*“ (s. 99).

Kapitola o organickém jazyce se týká jidiš a stop jidiš v mluveném projevu pražských Němců, tzv. maušlování. Kafka tento etnolekt vnímal jako organickou jednotu mezi pro Židy typickou gestikou a psaním. Jeho jazykové úvahy tak stály v opozici proti dobovému pojmání jednoty mezi *Volksprache* a *Volksgeistem*, tedy národně ideologickým, nativistickým a monolingválním chápáním jazyka a jazykové identity (s. 115). Kafka tato spojení rozvolňoval a problematizoval na mnoha místech. Známý je např. dopis Maxi Brodovi o trojí nemožnosti: „nemožnost nepsat, nemožnost psát německy, nemožnost psát jinak“, přičemž Kafka potměšile doplnil, že skoro by se dala připojit ještě čtvrtá možnost, totiž nemožnost psát vůbec. Tato poznámka, pronesená v širším kontextu postavení německo-židovského autora, svědčí o senzibilitě vůči jazyku, s nímž Kafka spojoval svou kulturní identitu a v němž jediným byl schopen literárně tvořit.

Závěrem je nutné vyzdvihnout význam úvodního článku: *Suppression and distortion: Franz Kafka 'from the Prague perspective'*, který je vynikajícím shrnutím snah poloviny 20. století o uvedení Kafky do českého kulturního prostoru, jež vyvrcholily v roce 1963 liblickou konferencí. Cílem konference byla rehabilitace Kafky, která ne zcela úmyslně, ale v daném historickém kontextu nevyhnutelně sledovala linii tehdejší kulturní politiky, tedy jistého uvolnění, provozovaného ale přece jenom pod záštitou marxistické ideologie. Jejím iniciátorem Eduardu Goldstückerovi – v roce 1951 odsouzenému v zinscenovaném antisemitském procesu na doživotí a o čtyři roky později rehabilitovanému – a většině ostatních účastníků konference bylo později vyčítáno, že usilovali – navíc neúspěšně – o vtělení Kafky do vládnoucí komunistické ideologie.

Kurt Kropop, sám jeden z účastníků, o tom píše v článku *Grossmannův výklad a dramatisace Kafkova Procesu*:² „Takovou výtku si ale skutečně

² Srovnej KURT KROLOP, *Jan Grossmanns Deutung und Dramatisierung des Prozeß-Fragments*, in: *Franz Kafka in der kommunistischen Welt. Kafka-Symposium 1991, Klosterneuburg*, (Hrsg.) NORBERT WINKLER – WOLFGANG KRAUS, Wien 1993 (= Schriftenreihe der Franz Kafka-Gesellschaft, Bd. 5), s. 74–88.

nezasloužili. Podle mého mínění a vzpomínek se naopak poctivě snažili zbavit ovšemže akceptovaný konsenzus marxistické interpretace ideologického nánosu, šlo jim o nacházení nových odpovědí na stará dogmata a ty chtěli i za cenu nám známých postihů veřejně pronášet, k čemuž bylo zapotřebí zdaleka ne samozřejmé občanské odvahy.“ Přesto, pokračuje Krolop, „byly to sice nové odpovědi, ale často právě nové odpovědi na staré otázky, ne na otázky kladené autonomně, ale otázky již takzvaně diskursivně předem dané. Tedy: Je Kafka realistou nebo ne, a pokud ano, v jakém smyslu realistou: jako takovým nebo zcela zvláštním; je Kafka dekadent nebo ne, a pokud ne, proč ne; je Kafkovým hlavním tématem odcizení, a pokud ano, je toto téma v socialismu ještě aktuální nebo ne, a pokud ano, ve kterém typu socialismu?“ Grossmanova inscenace, která byla uvedena rok po Liblicích, byla podle Krolopa „napsána, myšlena a hrána jako varování před následky takto špatně kladených otázek a jako apel na čtenáře a diváka vzepřít se odpovědi na takové otázky a klást si nové“. Ani Nekula neopomíná význam této inscenace, která byla senzační, přesto však ojedinělou záležitostí. Ideologizaci Kafkovy biografie v marxisticko-národnostním duchu podlehl kromě Paula Reimanna, který z Kafky, představitele německožidovské střední třídy, dělal syna českožidovského vesnického proletariátu, i Klaus Wagenbach, autor první a dodnes populární Kafkovy biografie. Ten označil Hermanna Kafku za „českého Žida“. Tyto a jiné podobné deformace v posuzování Kafkovy biografie a díla a jejich především pražského kontextu Nekula rozkryl a s konečnou platností napravil.

Veronika Jičínská

TOPIČŮV SALON 94–99, (ed.) Krystýna Brožová, Společnost Topičova salonu, Praha 2015, 140 stran; **TOPIČŮV SALON 06–11, (ed.) Tereza Novotná**, Společnost Topičova salonu, Praha 2016, 169 stran.

Historii jednoho z nejvýznamnějších pražských nakladatelských domů a také výstavního salonu mapuje již od roku 2012 široký kolektiv autorů převážně nejmladší badatelské generace. Po svazcích věnovaných létům 1937–1949 (vydáno 2011), 1918–1936 (2012) a 1950–1991 (2014)¹ vyšly nyní svazky sledující období 1894–1899 a 1906–1911. Kulturní a podnikatelské aktivity Františka Topiče (1858–1941) nepředstavují jistě nějaké

¹ K nim viz recenzi v Pražském sborníku historickém 43, 2015, s. 466–471.

bílé místo v kulturních dějinách české metropole – připomeňme dvojici almanachů vydaných ještě za Topičova života (1923 a 1933), z novější doby pak alespoň práci vzniklou pod redakcí Gabriely Dupačové a Aleše Zacha, *Topičův dům. Nakladatelské příběhy 1883–1949* (1993).

Rozvržení obou recenzovaných publikací je obdobné. Jako první přicházejí kapitoly věnované nakladatelské činnosti Františka Topiče v příslušném období, zpracované Alicí Hekrdlovou. V hutném přehledu sumarizuje knižní a časopiseckou produkci Topičova nakladatelství, orientujícího se převážně na osvědčené české autory (Václav Beneš Třebízský, Svatopluk Čech, Jan Neruda, Ignát Herrmann, ze starších Božena Němcová, Karel Havlíček Borovský, Karel Václav Rais). Kromě beletrie ovšem Topič vydával také obrazové publikace a uměnovědné práce, např. o Dientzenhoferově letohrádku Amerika, průvodce Maroldovým panoramatem Bitva u Lipan či album s reprodukcemi obrazů Maxmiliána Pirnera. Humoristický časopis *Švanda dudák* se pak zařadil mezi nejpopulárnější domácí periodika tohoto druhu. Autorem výtvarné podoby většiny publikací Topičova nakladatelství byl malíř a grafik Viktor Oliva.

Hlavní pozornost autoři (Kristýna Brožová v prvním, Tereza Novotná v druhém svazku) věnují ovšem výstavám výtvarného umění pořádaným Topičovým salonem na tehdejší Ferdinandově (dnes Národní) třídě. Toto místo nezvolil Topič náhodou – nacházelo se zde hned několik knihkupectví a v těsném sousedství působil také starší výtvarný salon Mikuláše Lehmana. Zatímco první salon (v letech 1894–1899) sídlil v samostatném objektu na dvoře domu čp. 1011, který patřil pojišťovně Slavia, druhý salon se nacházel ve dvoře sousedního domu čp. 1010, který František Topič odkoupil v roce 1906 a následně přestavěl podle projektu Osvalda Polívky do podoby reprezentativního secesního domu. Oba salony disponovaly sice moderním vrchním osvětlením, poměrně skrovné rozměry jediného výstavního sálu (první salon měl plochu asi 85 m², druhý jen o něco více) však znesnadňovaly vnímání větších maleb a plastik. Je tak skutečně pozoruhodné, v jakých podmínkách probíhaly před první světovou válkou mnohdy zásadní výstavy výtvarného umění.

Praha na přelomu 19. a 20. století sice disponovala moderními galerijními prostory v Rudolfinu, kde své výstavy pořádala Krasoumná jednota pro Čechy (Kunstverein für Böhmen), a také několika soukromými galeriemi (vedle zmíněného Lehmannova salonu např. galerie Ruch na Senovážném náměstí), přesto však pražská kulturní obec pocítovala silný nedostatek výstavních prostor. Topičův salon pomohl tento deficit alespoň zmírnit.

Dramaturgii výstav určoval vedle Františka Topiče v prvním období malíř a grafik Viktor Oliva, v druhém období malíř a scénograf Národního divadla Karel Šimůnek. Vinou absence pramenů bohužel nevíme, v jaké míře salon aktivně oslovoval umělce a umělecká sdružení a do jaké míry čekal na jejich vlastní aktivity. Je však zřejmé, že výstavy byly ponejvíce orientovány na vkus většinového publika (např. výstavy Václava Božíka, Mikoláše Alše, Josefa Mánesa, Františka Ženíška). I proto nacházíme velké množství domácích i zahraničních umělců jak na výstavách Topičova salonu, tak na přehlídkách Krasoumné jednoty, tedy jinak řečeno: mezi výstavami Topičova salonu a expozicemi v Rudolfinu byly jen nevelké rozdíly. U Topiče tak mohlo pražské publikum zhlédnout na jedné straně díla nejprogresivnějších domácích autorů (výstava skupiny Osma či grafiky Vojtěcha Preissiga), na druhé straně se modernímu umění dostalo v roce 1911 zesměšnění vystavením obrazu *Západ Slunce na Jadranem*, „namalovaného“ náhodnými tahy štětce zavěšeného na oháňce osla Lolo z pařížského kabaretu Le Lapin Agile.

Jestliže se Topičovo nakladatelství orientovalo zejména na české autory spíše konzervativního stříhu, na výstavách Topičova salonu nacházíme významně zastoupené také zahraniční malíře (vedle kolektivních expozic např. Carl von Marr, Walter Crane, Pierre Louis Bouchard, Frank Brangwyn). Podíl domácích umělců na výstavách ovšem stoupal, ze zahraničních se největšího zájmu dostávalo autorům polským, ruským a francouzským. Největší význam Topičova salonu lze vedle prvních výstav děl ženských umělekyní (Zdenka Braunerová, Marie Chodounská, Minka Podhajská, ruská kněžna Marie Teniševa) spatřovat v kolektivních výstavách domácích výtvarných sdružení – zejména Spolku výtvarných umělců Mánes (zde se konala jeho vůbec první členská výstava v roce 1898), Jednoty umělců výtvarných, pohostinství zde nacházely i pravidelné expozice Umělecké besedy. Vynikající místo v dějinách českého moderního umění pak měla v pořadí druhá (a poslední) přehlídka děl umělecké skupiny Osma v létě roku 1908. Cennou součástí obou publikací představují kompletní soupisy všech uspořádaných výstav, včetně dobových kritik a recenzí. Nejzávažnější ohlasy jsou pak přetištěny in extenso.

Bohužel nezodpovězena zůstala otázka ekonomické bilance Topičova salonu, nevíme tedy, díla jakých autorů se prodávala a za jaké ceny, neznáme ani počty návštěvníků Topičových výstav. Otevřenou otázkou též zůstávají příčiny ukončení provozu Topičova salonu v březnu roku 1911. Vedle možných ekonomických potíží snad sehrálo roli také očekávané otevření Obecního domu s velkoryse koncipovanými výstavními sály.

Tomáš Sekyrka

Ines Koeltzsch, PRAHA ROZDĚLENÁ I SDÍLENÁ. ČESKO-ŽIDOVSKO-NĚMECKÉ VZTAHY 1918–1938 (= Židé – dějiny – paměť, sv. 3). Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2015, 344 stran + obr. příloha.

Z pohledu historie můžeme na nesčetné případy společného soužití příslušníků několika etnik či národností nahlížet jako na dějiny oboustranného obohacování a tolerance, ale i nenávisti a vzájemných konfliktů a střetů, ovlivňovaných jak normativně-právním rámcem platným pro to které území, tak osobními postoji a názory konkrétních jednotlivců či skupin stejně smýšlejících osob. Vzájemná koexistence členů rozmanitých etnik se tak vyvíjí s ohledem na dobové okolnosti. To samozřejmě platí i pro Prahu, obývanou od založení města vedle domácího českého obyvatelstva také příslušníky německého a židovského etnika, ale i dalšími menšinami, proměňujícími se v souvislosti s tokem dějinných událostí. Kniha německé badatelky Ines Koeltzsch je dalším příspěvkem k poznání jedné z etap tohoto mnohasetletého česko-německo-židovského soužití.

Jak Ines Koeltzsch uvádí v předmluvě k českému vydání své monografie, k zájmu o město Prahu ji nepřivedla minulost, ale přítomnost. Její euforie z otevřené a kreativní atmosféry Prahy po „sametové revoluci“ začala vyprchávat, když si uvědomila, že městský prostor stále více podléhá komercializaci, „kde historie působí dojmem pouhé marketingové strategie“, společnost se stále více sociálně diferencuje a narůstá v ní xenofobie (s. 9). Obdobné napětí a antagonismy, samozřejmě zasazené do jiného společensko-politického kontextu, nacházela i v ovzduší Prahy první republiky, a proto se rozhodla věnovat svoji disertační práci výzkumu jednoho z jejich hlavních zdrojů, konkrétně vztahu multietnicity a nacionalismu. Disertaci obhájila na Freie Universität Berlin v roce 2010 a o dva roky později ji vydala v prestižním mnichovském nakladatelství Oldenbourg Verlag.¹ S Prahou je svázána i v současné době, neboť její zájem o moderní židovské dějiny, o teorie multietnicity a nacionalismu, ale i o migraci a sociální a kulturní dějiny 19. a 20. století ji naposledy přivedl do Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, kde je od roku 2013 hlavní řešitelkou projektu „Dějiny úpadku? Židé na venkově a v malých městech v českých zemích ve středoevropském kontextu (1848–1938)“.

¹ Ines Koeltzsch, *Geteilte Kulturen. Eine Geschichte der tschechisch-jüdisch-deutschen Beziehungen in Prag (1918–1938)*, München 2012 (= Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Bd. 124).

Mezi (nejenom) českými badateli bylo jako další příspěvek k osvětlení problematiky života obyvatelstva meziválečné Prahy vítáno už původní německé vydání monografie I. Koeltzsch a neuniklo ani pozornosti recenzentů. Na stránkách Českého časopisu historického vyšly hned dvě recenze, jedna z pera česko-německého historika Bedřicha Loewensteina, specialisty na moderní evropské dějiny, druhá od Jiřího Peška, jednoho z autorů zatím posledního zpracování dějin Prahy.² Zatímco B. Loewenstein se zaměřil na celkové vyznění práce, její přínos a obsah jednotlivých kapitol, J. Pešek se jako mnohaletý badatel o dějinách Prahy vedle připomínek ke koncepci soustředil na konkrétní nepřesnosti, omyly, desinterpretace či opomenutí autorky; proto je škoda, že se během přípravy českého vydání publikace nenašel čas na zapracování alespoň nejpodstatnějších z nich, případně těch, které mohou být pro další badatele zavádějící.³ S ohledem na vědomé neakceptování připomínek recenzentů, s nimiž se povětšinou ztotožňuji, nepovažuji za účelné vytvářet jejich další přehled a v následujících řádcích se zaměřím pouze na základní představení struktury práce, jejích hlavních cílů a autorčinných postupů při jejich dosahování.

Základem monografie I. Koeltzsch jsou čtyři dílčí studie tvořící čtyři samostatné kapitoly zaměřené na úřední statistiku („Město očima statistiky. Ke konstrukci etnických a národnostních skupin při sčítání lidu za první republiky“; s. 31–78), komunální politiku („Symbolicky vymezené hranice. Česko-židovsko-německé interakce v městské politice“; s. 79–148), intelektuální veřejnost s akcentem na intelektuální elity („Mimo dané hranice. Kulturní výměna v řadách intelektuální veřejnosti“; s. 149–209) a populární kulturu velkoměsta, především pak biograf jako oblíbené místo relaxace širokých vrstev obyvatelstva („Urbánní meziprostory. Česko-židovsko-německé setkávání v kultuře velkého města“; s. 210–277). Každá z uvedených kapitol má vlastní úvod, jenž má sledovanou problematiku zařadit do širších historických souvislostí,

² Recenze Bedřicha Loewensteina in: Český časopis historický (dále ČČH) III, 2013, s. 176–178; recenze Jiřího Peška tamtéž, s. 178–190. V předmluvě k českému vydání I. Koeltzsch zmiňuje další dva recenzenty své práce, Garyho B. Cohena a Tatjanu Lichtenstein, přičemž lituje, že z časových důvodů nemohla do českého vydání zapracovat připomínky konstruktivní kritiky (s. 9).

³ Tím mám na mysli např. informaci o uložení pražských sčítacích operátů z roku 1921 v Národním archivu (s. 29), přestože se nacházejí v Archivu hlavního města Prahy, nebo opomenutí ne nepodstatných textů Václava Ledvinky a Tomáše Jelínka k politickému zaměření pražské komunální správy a personálnímu složení pražské radnice ve sledovaném období (konkrétně viz recenze J. Peška in ČČH III, 2013, s. 182, pozn. II; s. 185n., pozn. 21).

a závěr. Tematickým kapitolám je předržena kapitola s označením „Úvod“ (s. 11–30). Autorka v ní vytyčuje hranice oblasti svého zájmu, hodnotí stav současného výzkumu, definuje základní pojmy práce a koncepční přístupy, jež při zpracovávání následujících kapitol využívá, nastiňuje celkovou strukturu práce a seznamuje čtenáře s prameny, z nichž čerpala.

V rámci rekapitulace současného stavu výzkumu Prahy jako multi-etnického velkoměsta středovýchodní Evropy v meziválečném období (s. 14–22) autorka upozorňuje, že v těchto pracích jsou jednotlivé etnické skupiny či menšiny obyvatelstva zkoumány převážně jako izolované entity, mezi nimiž dochází ke konfliktům, případně žijí v symbióze. Ona sama zvolila pro zpracování svého tématu koncept „integrováné historie města“, což znamená, že zkoumá historii „vzájemných vztahů a vazeb mezi ‚kolektivy‘ prezentovanými jako většina či menšina“ (s. 15). Aktéry jednotlivých kapitol „tak nejsou ‚Češi‘, ‚Židé‘ nebo ‚Němci‘, nýbrž experti v oboru sčítání lidu, komunální politici, intelektuálové a také producenti a konzumenti velkoměstské kultury“ a z hlediska výzkumu je podstatné městské „dějiště“, na kterém se setkávají (s. 25).

Na základě těchto koncepčních souvislostí vyvozuje I. Koeltzsch pro svůj výzkum jako stěžejní následující otázky: V jakých sociálních situacích, případně kontextech aktéři vnímali alteritu a jak ji interpretovali? Jaké rozdíly, ale i překryvy existovaly mezi různými etnicko-národnostními konstrukcemi identit? Kde narážely na hranice a ztrácely svoji relevanci? (s. 25.) Při hledání odpovědí autorka pracovala s velkým množstvím pramenů jak úřední, tak osobní povahy a využívala i literární texty a vizuální prameny včetně dobových filmů. Historika vedeného od dob studií ke kritickému přístupu k pramenům ale zarazí její poznámka, že žádnému typu pramenů nepřisuzuje z hlediska možnosti historického poznání přednostní postavení. Vysvětlení a uvedení na pravou míru by sice mohla přinést hned následující věta: „Mnohvrstevnatý obraz minulosti vzejde až ze vzájemně propojené analýzy různých typů pramenů“ (s. 27), problém je však v tom, že tato analýza v práci chybí. I. Koeltzsch totiž pracuje s předem daným konceptem, k jehož doložení vybírá pouze prameny, které ho potvrzují; o případné existenci dalších mlčí. S prameny (stejně jako s danými fakty) navíc pracuje izolovaně, bez přihlídnutí k okolnostem jejich vzniku a historickým souvislostem. To platí např. i o vytěžování dobového tisku, kdy ve většině případů nepracuje s kompletními periodiky, ale využívá pouze výstřížkový archiv ministerstva zahraničních věcí, uložený v Národním archivu v Praze.

Přehlížení dobového kontextu je zarážející i s ohledem na dobu, kterou si autorka pro zkoumání nacionalismu pražského obyvatelstva vybrala – ta je na jedné straně ohraničena vyhlášením samostatného státu, o jehož existenci (ať už v jakékoli podobě) český národ a jeho představitelé usilovali řadu desetiletí, ze strany druhé hrozbou šíření nacismu a anexí části Československa.

Přestože Ines Koeltzsch odvedla velký kus práce a její publikace má pro zkoumané období a téma svůj význam, otázky, které si na počátku svého výzkumu položila, zůstaly bez odpovědí. Namísto závěru se zhodnocením výsledků výzkumu autorka zařadila „Výhled a shrnutí“ (s. 278–285), ve kterém komentuje vývoj událostí po Mnichovu a znovu stručně rekapituluje obsah jednotlivých kapitol monografie.

Jana Konvičná

Jaroslava Čečrdlová, PETR ZENKL. JEDEN Z TVŮRCŮ ČESKOSLOVENSKÉ DEMOKRACIE, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, Ústí nad Labem 2010 (= Acta Universitatis Purkynianae Facultatis Philosophicae. Studia Historica, sv. 8), 148 stran.

Martin Nekola, PETR ZENKL. POLITIK A ČLOVĚK, Mladá fronta, Praha 2014, 448 stran.

Petr Zenkl, učitel, literát, propagátor českého jazyka a kulturní osvěty národa, aktivista bojující svým dílem proti habsburské monarchii, sociální pracovník, starosta, primátor, ministr, politický vězeň v koncentračním táboře, předseda strany, zanícený demokrat a konečně neúnavný vůdce protikomunistického odboje v zahraničí, dlouho čekal na svoje historické zhodnocení v obsažnější biografii. Pomineme-li diplomovou práci Michaely Pákové,¹ první větší monografií věnovanou této osobnosti je práce Jaroslavy Čečrdlové, vydaná roku 2010. Na publikaci je ovšem vidět původní struktura disertační práce, která sice poskytuje základní informace o Petru Zenklovi, ovšem nemá ambice a ani možnost jít více do hloubky. To pak obsahuje práce Martina Nekoly, která je úspěšným výsledkem autorova šestiletého badatelského úsilí.

Obě monografie mají podobné členění, vycházející z jasných etap Zenklova života. Ovšem tam, kde Čečrdlová podává jen výčet činností

¹ MICHAELA PÁKOVÁ, *PhDr. Petr Zenkl. Komunální politik (do roku 1945)*. Diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2002.

a událostí, jde Nekola hlouběji pod povrch. Přibližuje atmosféru doby, ozřejmuje vzájemné vztahy aktérů a poskytuje často i humorné či pikantní detaily Zenklova života. Ty zde nemají charakter bulvárních senzací, ale naopak často podbarvují konání hlavních aktérů nebo dávají pocho-pit pozadí jednání a událostí.

Život Petra Zenkla lze rozdělit do několika výrazných a dobře odlišitelných etap, které pak logicky tvoří i jednotlivé části jeho životopisu. Je zde jakási předehra v podobě dětství a studentských let, kdy se formuje jeho charakter, zájmy a životní postoje. Pak následuje éra Zenklova působení středoškolského učitele, který zároveň působil jako vlastenec a osvětový pracovník, a tak získával zkušenosti s veřejnou prací a popularitu, která ho potom směřovala do komunální politiky. V této funkci získal Zenkl renomé jako odborník na sociální záležitosti a upevnil svoji pozici na politické scéně. Následovalo období ve vrcholné politice, přerušené německou okupací a pobytem v koncentračním táboře. Jako jeden z vrcholných aktérů událostí února roku 1948 posléze po porážce demokratických sil odešel do exilu, kde se stal čelnou osobností československé politické emigrace. Tato jeho životní etapa byla nejdelší a nej-smutnější. Podle toho schématu také Nekola rozčlenil hlavní text knihy na kapitoly *Před politikou, Praha, Československo a Exil*, a po nich následuje závěrečné shrnutí.

První část knihy představuje Zenklovo dětství v jihočeském Táboře, kde nebylo mnoho Němců a vládlo zde vlastenecké prostředí. Nepříliš dobré finanční postavení rodiny, kde otec krejčí ještě provozoval koloniální krám, v Petru Zenklovi probudilo sociální citění. V tomto směru na něj zvlášť působilo postavení jeho babičky, žijící v chudobinci a závislé na obecné podpoře. V osmiletém gymnáziu se setkal s řadou vynikajících profesorů, přičemž dcera jednoho z nich se později stala i jeho životní družkou. Zde získal také zvláštní vztah k češtině, který později zúročil jak na studiích, tak i v praktickém životě. Pod dojmem jeho pokusů v oblasti poezie ho jeho profesor češtiny doporučil prof. Emilu Fridovi/Jaroslavu Vrchlickému. Ten se s ním skutečně setkal a mladý nadaný student se básníkovi tak zalíbil, že vzniklo přátelské pouto, které Zenklovi ulehčilo první studentská léta v Praze.

Právě na Vrchlického doporučení se Zenkl dal zapsat na studium filologie na pražské české Karlo-Ferdinandově univerzitě. K tomu si, vzhledem k šíři svých zájmů, zapsal i některé přednášky z práv, sociologie či účetnictví. V nelehké finanční situaci mu Vrchlický dále pomáhal: Dojednal mu výnosné doučování, zprostředkoval místo v pisárně

zemského sněmu, kde byl Zenkl později povýšen do účtárny a udělal odborné zkoušky. Při nich tak exceloval, že mu byla prostřednictvím katedry národohospodářství, vedené tehdy Albínem Bráfem, dána možnost vyučovat účetnictví, českou korespondenci a těsnopis na soukromé obchodní škole. To již definitivně stabilizovalo Zenklovu finanční situaci. Když v roce 1907 končil univerzitní studia, díky jeho širokému záběru, od filologie po právo a ekonomii, se mu otevírala řada možností; vybral si pedagogickou dráhu. Po krátkém působení na obchodní akademii v Resselově ulici zakotvil na delší čas ve vyšší obchodní škole v Karlíně. Při této příležitosti se také oženil s výše zmíněnou dcerou gymnazijního profesora Pavlou Ševcovicovou. Jeho učitelská kariéra skončila v prosinci 1918 pracovní dovolenou, ze které se již za katedru nevrátil.

Jako pedagog byl Zenkl velmi oblíbený. Uměl do svých výkladů vkládat vlastenecký náboj, což bylo oceňováno zvláště studenty, méně již některými z kolegů a zvláště úřady. Bojoval s germanizačními vlivy vytvářením moderních českých termínů hlavně v oblasti ekonomie. Překládal tiskopisy, formuláře, vývěsky, vytvářel vzory obchodní korespondence a vydával odborné publikace: *Slovníček cizích slov*, *Čítanka pro obchodní akademie*, *Česká čítanka průmyslové a živnostenské korespondence*, *Příručka správné češtiny* a řadu dalších. Jeho smysl pro používání správné češtiny jej vedl i do osvětových kampaní proti vlivu pornografické literatury a kinematografie na mládež. Je nutno si však uvědomit, že termín „pornografie“ měl tehdy jiný, mnohem širší obsah než dnes. Útoky proti brakové literatuře Zenkl vedl v brožurách i přednáškách. Editorskou činností pro Vilímko-vo nakladatelství a Melantrich se Zenkl snažil zprostředkovávat českým čtenářům krásnou literaturu. Od roku 1909 působil jako člen Ústředí české lidové výchovy – Osvětového svazu, který soustřeďoval českou vlasteneckou inteligenci. Zenkl byl zakládajícím členem Osvětového sboru pro město Karlín a karlínský okres. Pod ochranou tohoto Sboru byla roku 1913 zřízena Lidová škola, jejíž přednášky o literatuře, historii, filozofii a cizích jazycích byly hojně navštěvovány.

V této době se objevily první útoky na jeho osobu, které mu vyčítaly politické lavírování. Také úřady o něho začaly projevovat zájem a v některých jeho publikacích shledávaly protimonarchistický obsah. Za první světové války patřil k autorům, kteří i v tísnivé atmosféře zaměstnávali cenzory a tajnou policii. Zvláště významná byla jeho účast na Husových slavnostech v roce 1915. Občas se ocital ve zvláště nebezpečných situacích, které přežíval pouze díky ochranné ruce svých nadřízených. Přesto se po válce stal, tak jako řada jiných domácích osobností, terčem nevybíravých útoků.

Jeho přenášky, oblíbenost a sociální citění ho přivedly ke kandidatuře do karlínského obecního zastupitelstva, kam byl roku 1911 zvolen za nestranický Klub občanů karlínských. Zde se věnoval hlavně řešení sociálních otázek. Pořádal učňovské besedy, zasadil se o výstavbu mateřských školek, hřišť a dětských kluboven, loutkových divadel, starobince, ústavu péče o matky i obecních jeslí. Některé akce uskutečňoval prostřednictvím svépomoci. Snažil se o pěstování citu sociální solidarity. Od politických stran si dlouho udržoval vědomý odstup. Vnímal politicky složitou situaci na radnici a zvláště ho iritovaly osobní animozity mezi předáky jednotlivých stran. Již od této doby se datuje jeho nechuť až odpor k sociálním demokratům a později komunistům. Názorově nejvíce inklinoval k národním socialistům a spolupracoval s jejich vzdělávacím ústředím, tzv. Ústřední dělnickou školou. Kdy vstoupil do této strany, není zcela jasné. Uvádí se rozpětí od roku 1911 do roku 1918, přičemž Nekola se kloní k roku 1914.

Za války Zenkl spolupracoval s Maffii, organizoval pomoc při dělnických nepokojích a stal se předsedou karlínské pobočky Českého srdce. Při některých jeho aktivitách ho kryl karlínský starosta Jaroslav Brabec. Velká chvíle pro Zenkla nastala při generální stávce 14. října 1918, kdy promluvil ke shromážděným dělníkům z balkonu karlínské radnice. Za čtrnáct dní, v již samostatném státě, se věnoval problémům zásobování, konsolidaci správy a boji s šedou ekonomikou. V následujícím roce v komunálních volbách národní socialisté v Karlíně zvítězili a Zenkl byl jasným kandidátem na starostu. Činnost karlínského starosty ukončil 30. prosince 1921 v rámci vzniku Velké Prahy.

Jako bývalý karlínský starosta se Zenkl stal členem zastupitelstva hlavního města Prahy, členem městské rady a referentem pro sociální otázky. Předsedou České strany národně socialistické byl za tuto stranu současně delegován jako její jediný zástupce na ministerstvo sociální péče. V této době bylo schváleno několik klíčových zákonů upravujících zásady sociální, chudinské a zdravotní péče. Vycházely ze zásad Gentského systému, podle něhož se o podporu nezaměstnaných dělily stát a odbory, které se tím měnily z míst potenciálních nepokojů v charitativně sociální organizace.

V Praze byl pro řešení sociálních záležitostí zřízen Ústřední sociální sbor se Zenklem v čele. Organizace měla síť sborů v jednotlivých pražských částech. V kompetenci USS bylo sociální poradenství, otázky bytové politiky, charity, chudinské péče, dětských domovů a sirotčinců, učňovských a studentských ubytoven. Na základě zákona o pojištění

zaměstnanců, obsahujícího též dělnické sociální pojištění, byla zřízena Ústřední sociální pojišťovna. Předsedou představenstva se stal sociálně-demokratický poslanec a odborník na sociální problematiku Antonín Hampl. Na jeho vyzvání se Zenkl ucházel o místo ředitele a byla mu před jinými kandidáty dána přednost, i když mnozí původně požadovali na toto místo lékaře nebo pojistného matematika. Převzetím této pozice došlo i k významnému vylepšení Zenklovy finanční situace. V rámci pojišťovny prosazoval uložení jmění pojištěnců do nemovitostí. Mimo jiné inicioval i stavbu levných bytů pro dělníky. Třebaže původní záměr zcela nevyšel a do bytů se většinou vinou protekce a úplatků nastěhovali normální nájemníci, finančně se stal podnik velice úspěšným.

Největším Zenklovým meziválečným podnikem bylo vybudování Ústředního sociálního ústavu hlavního města Prahy, tzv. Masarykových domovů v pražské Krči. V krásné krajině na kraji města u lesa byly ve dvaceti čtyřech budovách umístěny starobinec, chudobinec, ústav pro nezaopatřené děti a jiná sociální zařízení. V areálu byla hřiště, bazény, řemeslné dílny, učebny, kaple, knihovna, kinosál, divadlo a vlastní hospodářské zázemí včetně pekárny, prádelny, zeleninové zahrady a dalších hospodářských prostor. Stavba byla zahájena roku 1926 a již roku 1928 se sem začali stěhovat první klienti. Do roku 1939 se areál neustále rozšiřoval. Za války se klienti museli vystěhovat, když byl ústav zabrán pro potřeby německého vojska. Podruhé se pak odtud stěhovali koncem čtyřicátých let, kdy se areál, v rámci řešení kritického stavu pražského zdravotnictví rozvráceného válkou, změnil v nemocnici. Zařízení bylo ve své době jedním z nejmodernějších v Evropě.

V roce 1929 se Zenkl stal členem Zemského zastupitelstva země České, kde řešil řadu dalších úkolů v sociální oblasti. Zvláště tíživá situace byla v první polovině třicátých let v době hospodářské krize. Opozice mu vyčítala zřízení pracovních kolon, které provázela řada problémů a které představovaly značné zatížení pro městský rozpočet. Kromě jiného se Zenkl stal terčem velice silné komunistické kampaně zaměřené proti němu a tzv. „Zenklovým kolonám“. Komunisty mj. dráždilo, že Zenkl ve své funkci používal limuzínu Mignon s řidičem a nosil luxusní oblečení.

Většina jeho projektů byla však politickými stranami přijímána s porozuměním. Zenklova politická prestiž rostla. To se projevovalo i v jeho stranickém vzestupu: v roce 1931 byl zvolen do předsednictva a roku 1936 se stal místopředsedou strany. Národní socialisté se v té době dostávali do nelehké situace. Na jedné straně zde byl vzrůstající tlak českých

Němců organizujících se kolem Henleina, na straně druhé se museli vymezovat jak proti komunistům na levici, tak proti agrárářům na pravici.

Do této části Nekolovy práce je vložena kapitola o slovanských iniciativách Petra Zenkla. V duchu slovanské vzájemnosti Praha pěstovala kontakty s ostatními slovanskými národy. Zenkl tak kromě jiného v době balkánských válek organizoval pomocné akce pro Srby. Po první světové válce se stala přirozeným spojencem Československa hlavně Jugoslávie. Zenkl stál roku 1921 u vzniku Československo-jihoslovenské ligy a jejího tiskového orgánu, *Československo-jihoslovenské revue*. Starostou ligy byl pražský primátor Baxa a místopředsedou Zenkl. Liga organizovala osvětovou činnost a Zenkl absolvoval řadu bilaterálních jednání. Se svou chotí často Jugoslávii navštěvoval, navázal kontakt mimo jiné i s Vejlkem Ramadanovičem, ředitelem Ústavu slepých v Zemunu, a pečoval o jugoslávské studenty v Praze. Kromě jiného prosadil, že město Praha darovalo pozemky pro vybudování jihoslovenské koleje. V roce 1937 převzal vedení Ligy, avšak v událostech konce třicátých let ustoupil projekt do pozadí. Po druhé světové válce tuto iniciativu převzal Slovanský výbor.

V roce 1937, kdy primátor Baxa na funkci ze zdravotních důvodů rezignoval, se Zenkl stal jeho logickým nástupcem. Za dvanáct měsíců, po komunálních volbách, byl do funkce primátora zvolen znovu. Následně přerušil své působení ve funkci v Ústřední sociální pojišťovně. Jako pražský primátor se soustředil především na výstavbu bytů. Usiloval o lepší součinnost oddělení a referátů na magistrátu a o racionalitu úřadování. Příležitost k sebeprezentaci mu poskytl hlavně X. všesokolský slet v roce 1938, kdy se Zenkl jako hlava města Prahy stal jeho hostitelem. Ve svých padesáti čtyřech letech byl na vrcholu kariery.

Následující část knihy, nazvaná *Československo*, popisuje Zenklovo působení ve vrcholných státních funkcích. V září 1938, po demisi Hodžovy vlády, mu byla nabídnuta možnost sestavit vládu, což odmítl. Na základě prosby prezidenta však přijal ve vládě generála Syrového místo ministra bez portfeje. Dne 28. září ovšem podal demisi, takže při přijetí mnichovského diktátu již členem vlády nebyl. Na Benešovu prosbu Zenkl přijal místo i v druhé Syrového vládě a 4. října byl jmenován ministrem zdravotnictví, tělesné výchovy a sociálních záležitostí.

Jako resortní ministr se Zenkl osvědčil. Agendu znal a vyrovnal se i s úlohou krizového manažera. Úředníci spojených ministerstev pod jeho vedením spolehlivě plnili úkoly spojené s kritickou situací, kdy stát byl významně hospodářsky oslaben a kdy bylo potřeba se postarat o 150 000 uprchlíků z odstoupených pohraničních území. Na vrcholné

politické úrovni byl Zenkl účastníkem pokusů o slučování stran: vznikly dva subjekty – pravicová Strana národní jednoty a sociálnědemokratická Národní strana práce. Česká strana národně sociální lavírovala mezi oběma subjekty a postupně se rozpadala. V této situaci Zenkl 1. prosince 1938 odstoupil spolu se zbytkem Surového vlády. Poslední hra vysoké politiky, které se v této době zúčastnil, bylo hledání nástupce Edvarda Beneše pro funkci prezidenta. Pro Zenkla byl hlavním kritériem poměr příslušného kandidáta k Benešově osobě. Po dohodě obou tehdejších stran byl nakonec do prezidentské funkce zvolen Emil Hácha.

Po okupaci zbytku republiky a zřízení protektorátu v roce 1939 Zenkl zvažoval odchod do exilu, ale nakonec dal přednost možnosti činnosti v odboji. Jako známá osobnost byl ovšem sledován gestapem a v září, v rámci opatření proti nepřátelským osobnostem českého života, byl zatčen. „Krátký“ výslech se změnil v pět let a osm měsíců strávených v koncentračních táborech. V Dachau byl umístěn spolu s jinými prominentními vězni ve zvláštním bloku s pracovními úlevami. Pak byl přesunut do Buchenwaldu, kde se s velkou dávkou štěstí dočkal konce války. Zvláště poslední týden byl pro něho kritický. Byl uveden na seznamu vězňů určených k likvidaci a nastal pro něho zápas o holé přežití.

S americkými vojsky přijel do Buchenwaldu i novinář Edward R. Muro, který se Zenklem před válkou udělal interview. Poskytl mu veškerou pomoc, zajistil lékařské ošetření a v rozhlase oznámil, že Zenkl válku přežil. S pomocí Američanů se Zenkl přes Frankfurt nad Mohanem dostal do nemocnice v Paříži. Jeho zdravotní stav byl opravdu špatný. Z Paříže Zenkl odcestoval do Londýna, kde kromě rekonvalescence zahájil rozhovory s exilovými představiteli. Londýnský starosta uspořádal na jeho počest recepci, které se účastnila řada významných osobností. Do Prahy se Zenkl vrátil až 17. května 1945 a po krátkém setkání s manželkou spěchal do Lucerny na ustavující schůzi České strany národně socialistické, kde byl manifestačně zvolen jejím předsedou.

Období mezi létem roku 1945 a únorem 1948 bylo vyplněno hektickou prací. Zenkl se jako předseda strany podílel na její obnově, jako do funkce navrácený primátor dohlížel na opravy hlavního města a řešil problémy způsobené válkou, a konečně jako zákonodárce měl podíl na projednávání klíčových právních norem. Program vlády vycházel z Košického vládního programu a národním socialistům nezbylo než na něm participovat a pokoušet se jej revidovat zevnitř. I Zenkl byl po zkušenostech z parlamentarismu první republiky pro omezený pluralismus. Velké spory s komunisty vedl hlavně v otázkách kolem znárodnování, kdy Zen-

kl patřil k zastáncům soukromého vlastnictví malého a středního podnikání a soukromopodnikatelského systému v zemědělství. Nedocenil nebezpečí programu KSČ, která se snažila dominovat na politické scéně vytvářením levicových frakcí v ostatních stranách, ovládnutím silových ministerstev a pronikáním do všech sfér veřejného života. Ve volbách roku 1946 se národním socialistům nevyplatila jejich „vlažnost“ ke znárodnění a pozemkové reformě. Oproti tomu co se týká odsunu, předáci národních socialistů se nedali zahanbit a Zenkl v tisku vzpomínal, jak byl v Buchenwaldu vystaven šikaně nenávistných dozorců původem ze Sudet.

V rámci politického boje bylo jeho důležitou starostí co nejrychleji obnovit tiskové stranické orgány, především noviny *Svobodné slovo*. Proto převzal nakladatelství Melantrich: tento koncern se stal pevnou ekonomickou základnou strany. Do funkce generálního tajemníka strany si zvolil Vladimíra Krajínu, tvrdého odpůrce komunistů, který dokonce podporoval uprchlíky ze Sovětského svazu a protikomunistické politiky v zahraničí včetně Stepana Bandery. Jako předseda jen trnul, aby tyto aktivity nezjistili komunisté. O vstup do strany též usilovali někteří bývalí agrárníci, čímž se v ní vytvořilo pravé křídlo. Stranu oslaboval fakt, že postrádala kompletní politický program. Straničtí teoretici se hlásili k různým filozofickým školám od iracionalismu po kritický idealismus. Program měl po teoreticko-vědecké stránce mnoho mezer a při překladu do cizích jazyků se dal snadno zaměnit za zprofanovaný národní socialismus, což také později činili předáci Sudetoněmeckého landsmanšaftu.

Volební kampaň v roce 1946 byla tvrdá. Zenkl byl jako hlavní osobnost protikomunistické opozice terčem útoků. Po vítězství komunistů ztratil Zenkl primátorskou pozici a jeho nástupcem se stal komunista Václav Vacek. Ve vládě Zenkl dostal funkci prvního náměstka předsedy vlády. I když v této době definitivně opustil Ústřední národní výbor hlavního města Prahy, jeho vládní funkce mu ukládala řadu ceremoniálních a reprezentačních povinností. Zároveň byla s touto funkcí spojena řada privilegií, kterých si Zenkl také náležitě užíval. Stárnoucí elegant, vždy vybraně oblečený, jezdil luxusní limuzínou, byl i přitažlivým objektem ženských srdcí. V této době tak prožil několik intimních románek, což občas vyvolávalo v jeho domácnosti napjaté situace. Jeho manželka Pavla však byla mimořádně trpělivá. Jejich manželství, přestože bylo bezdětné, bylo plné lásky a harmonie. Jeho romantická dobrodružství nebyla politickými protivníky nikdy využita.

Po povolebním uklidnění se v roce 1947 opět rozhořely politické boje. Zvláště urputný byl boj o Marshallův plán, jehož byl Zenkl rozhodným

zastáncem, a zápas o bezpečnostní složky. Zenkl hledal mezinárodní podporu protikomunistické fronty a scházel se proto i se zástupci britské a americké tajné služby. Na tyto schůzky byli někdy zváni i představitelé inteligence, podnikatelských kruhů, šlechty a nekomunistických stran. V této době též navázal až přátelský vztah s americkým velvyslancem Laurencem A. Steinhardem.

Krise února 1948 byla již mnohokrát popsána, včetně Zenklovy úlohy v ní. Jednalo se o pokus vyšachování komunistů z vedoucích pozic, přičemž se však s nimi nadále počítalo. Tento postup provázela řada taktických chyb a jasné podcenění situace. Zenkl a Ripka strategii nedomysleli a přecenili své možnosti. Jan Masaryk se později o národních socialistech a demisi vyjádřil velmi nelichotivě a dal najevo své rozhořčení. Národní socialisté navíc předtím dali několikrát najevo, že Masaryka jako nestraníka považují za ministra odborníka, nikoliv politika, a nejsou tedy vázáni povinností probírat s ním politická rozhodnutí. Únorové události jsou různě interpretovány, a teprve koncem šedesátých let Zenkl ve své soukromé korespondenci připustil, že některé věci mohly být jinak, než jak zněla oficiální exilová verze.

Po přijetí demise prezidentem Benešem bylo jasné, že je konec. Následovalo pět měsíců života v nesvobodě. Manželé Zenklovi sice měli na přímý Gottwaldův příkaz absolutní volnost pohybu, jeho činnost byla však neustále kontrolována a monitorována. Jak demokratičtí politici mizeli v zahraničí, stupňovala se nervozita úřadů a zvyšovalo se nebezpečí. Zenkl si zasíláním cenností do zahraničí přes známé a britskou a švédskou ambasádu začal připravovat cestu do exilu. Dobrodružný útěk za hranice se mu podařil s pomocí amerického velvyslance a v srpnu 1948 se v kufru diplomatického vozu dostal i s manželkou do Bavorska.

Před Zenklem se otevírala poslední a nejdlejší životní etapa. Od počátku byl považován za vůdčí osobnost československého demokratického exilu. Přes Frankfurt nad Mohanem a Paříž se dostal do Londýna, kde byla na zasedání ústředního výkonného výboru české strany národně socialistické ustavena její exilová struktura. Odtud pak Zenkl spěchal do Ameriky. Jako vrcholný orgán československého politického exilu byla rok po únorových událostech ustavena Rada svobodného Československa (RSČ), která měla pomáhat uprchlíkům a usilovat po politické linii o svržení komunistického režimu. Zenkl se stal jejím předsedou a v této funkci vydržel s drobnými přestávkami celých dvacet čtyři let až do jejího smutného konce. V zahraničí pořádal přednášková turné, publikoval a organizoval činnost exilových orgánů. Stál v centru pozornosti

novinářů, exulantů i sudetoněmeckých organizací, s nimiž však odmítal spolupráci. To považoval za zásadní a v tom se též lišil od některých emigrantských skupin pravicového zaměření.

V roce 1949 se manželé Zenklovi s pomocí některých amerických senátorů a charitativních organizací definitivně usídlili ve Washingtonu. Nábytek jim sehnala Armáda spásy. Zenkl chtěl zde být v centru politického dění, i když New York by býval praktičtější, neboť zde se odehrávala většina emigrantských aktivit. RSČ od počátku zápasila s finančními problémy a její ekonomická situace se ustálila až po získání stálých finančních dotací americké vlády prostřednictvím soukromých fondů. Nejdůležitější z nich byl National Committee for a Free Europe (NCFE), později známý jako Free Europe Committee (FEC). Prostřednictvím těchto fondů mohli Američané také kontrolovat exilové politické dění. To bylo důležité vzhledem k tomu, že v RSČ a ostatních exilových orgánech panovaly značné neshody a docházelo ke štěpení, které bylo mírněno právě závislostí na dotacích. Například v roce 1951, když hrozilo odvolání Zenkla z předsednické funkce, vznikl k RSČ konkurenční Národní výbor svobodného Československa. Panovaly také rozpory mezi washingtonským ústředím a evropskými pobočkami.

Na přelomu čtyřicátých a padesátých let se exulanti sdružovali podle národů a podle ideologie či politického zaměření. Roku 1951 se tak zrodila Středoevropská a východoevropská konference (Central and Eastern European Conference), která zastupovala národní výbory, a téhož roku Středoevropský a východoevropský výbor (Central and Eastern European Committee), který zastupoval tzv. „mezinárodovky“.² Obě instituce pak pořádaly přednášky a připravovaly podklady k situaci za železnou oponou. V této době také začalo vysílat Radio Svobodná Evropa (Radio Free Europe). Národní socialisté byli nejsilnější československou politickou stranou, avšak chyběl jim ideově příbuzný protějšek, který měli například sociální demokraté v anglické Labour Party. Strana se ocitla

² K pojmu viz s. 384n recenzované knihy: „Na přelomu čtyřicátých a padesátých let se exulanti sdružovali podle ideologie či politického směru, k němuž se hlásili doma. Na základě této spolupráce postupně vznikla řada ‚mezinárodovek‘, zastřešujících křesťanské demokraty, liberály, socialisty, stoupence agrárních a malorolnických stran, novináře či odborníky v exilu.“ Jako příklady uvádí autor mj. Mezinárodní rolnickou unii (International Peasant Union – IPU), Křesťanskodemokratickou unii střední Evropy (Christian Democratic Union of Central Europe – CDUCE) nebo Socialistickou unii střední a východní Evropy (Socialist Union of Central Eastern Europe) – SUCEE).

v hledáčku mccarthyovců a Zenkl s Ripkou byli vyšetřováni komisí senátu pro neamerickou činnost. Nekola celkem podrobně popisuje zajímavý průběh procesu. Zatímco Zenkl byl hladce očištěn, nad Ripkou se nějakou dobu vznášela hrozba vyšetřování FBI a vyhoštění. V září roku 1954 bylo založeno Shromáždění porobených evropských národů (Assembly of Captive European Nations – ACEN) jako jakási kvaziparlamentní platforma sdružující demokratické zástupce devíti národů střední a východní Evropy. Zastoupení na tomto shromáždění se stalo oficiálním uznáním příslušné delegace, takže o místa v ní se sváděly urputné zákulisní boje.

Zprvu se zdálo, že komunistické režimy se brzo zhroutí a příslušné funkce budou vstupenkou pro lukrativní posty doma. Jak však čas postupoval, nervozita exulantů vzrůstala. Zejména potlačení povstání v Budapešti roku 1956 znamenalo pro exil drsné vystřízlivění ze zbývajících iluzí. Do popředí vystupoval spor mezi konzervativci, kteří usilovali, v rámci černobílého vidění světa, o porážku komunismu jako celku, a tzv. gradualisty, kteří předpokládali vývoj komunistických režimů a navrhovali jednat s některými komunisty. Situaci pak ještě zkomplikovala první komunistická exulantská vlna po roce 1968, s níž si pouňorová generace dlouho nevěděla rady a měla problém s ní koexistovat. Mezitím vliv exilových orgánů a RSČ klesal a v roce 1958 z ní zbývala už jen prázdná skořápka. V roce 1959 byl Zenkl povzbuzen tím, že byl na dvanáct měsíců zvolen předsedou ACEN. Bylo to ocenění za jeho dlouholetou protikomunistickou činnost.

Ještě celá šedesátá léta Zenkl statečně nesl poněkud zplihlý prapor československé demokratické opozice v exilu. Když se pak počátkem sedmdesátých let v Německu začala formovat nová iniciativa emigrantů navazující na činnost RSČ založením Ústředí českých a slovenských spolků v Německu, rád odevzdal štafetu a konečně odešel na zasloužený politický odpočinek. V té době byl již několik let vdovcem, a tak odešel dožít ke svým jediným příbuzným, potomkům svého staršího bratra Rudolfa do Raleighu v Severní Karolíně. Rodina Palounkova mu pak věnovala příkladnou péči až do roku 1975, kdy zemřel.

Tomáš Jelínek

Zdeněk Lukeš, PRAHA MODERNÍ. VELKÝ PRŮVODCE PO ARCHITEKTUŘE 1900–1950. HISTORICKÉ CENTRUM, Paseka, Praha – Litomyšl 2012, 236 stran.

Zdeněk Lukeš, PRAHA MODERNÍ II. VELKÝ PRŮVODCE PO ARCHITEKTUŘE 1900–1950. LEVÝ BŘEH VLTAVY, Paseka, Praha – Litomyšl 2013, 308 stran.

Zdeněk Lukeš, PRAHA MODERNÍ III. VELKÝ PRŮVODCE PO ARCHITEKTUŘE 1900–1950. PRAVÝ BŘEH VLTAVY, Paseka, Praha – Litomyšl 2014, 308 stran.

Zdeněk Lukeš – Petr Kratochvíl, PRAHA MODERNÍ IV. VELKÝ PRŮVODCE PO ARCHITEKTUŘE 1950–2000, Paseka, Praha – Litomyšl 2015, 256 stran.

Zdeněk Lukeš – Petr Kratochvíl, ARCHITEKTURFÜHRER PRAG. BAUTEN UND PROJEKTE 1900–2000, DOM publishers, Berlin 2018, 191 stran.

Zdeněk Lukeš patří k nejvýznamnějším českým znalcům a propagátorům poznání moderní – zejména pražské – architektury a architektů.¹ Jeho (a Petra Kratochvíla, který do IV. a do německého svazku napsal kapitoly o architektuře devadesátých let) čtyřsvazkový, o německý sumarizující svazek doplněný soubor knih o pražské architektuře 20. století je zaměřen na širší zainteresovanou veřejnost a opírá se o plnohodnotnou autorskou spolupráci s fotografem Pavlem Hrochem, který pro čtyřsvazkový soubor zhotovil přes 1 100 fotografií domů, mostů a dalších objektů na území dnešní Prahy. Lze dokonce říci, že role fotografa byla svým způsobem dominantní: Všechny zveřejněné fotografie ukazují aktuální stav a v extrémních případech, kdy nebylo možno daný objekt z nějakých důvodů vyfotografovat, byl dotýčný dům z publikace vyřazen. Historické fotografie nebyly použity. „Posláním této publikace je tedy především upozornit zájemce na zajímavé známé, ale mnohdy i na opomíjené objekty, které nás obklopují. Dílo doplňuje stručný přehled architektů a odborných pojmů.“ (sv. I., s. 5) Jmenný rejstřík, společný pro první tři svazky, je zařazen na konec III. svazku. IV. svazek bohužel už opět rejstřík nemá. Soupis doporučené odborné literatury je drasticky minimalizován na jediný odstavec, resp. ve IV. svazku na jednu půlstranu. To, co v tomto soupise hořce postrádám, je odkaz na publikaci

¹ Záslužně se podílel např. na projektu specifických dějin pražské architektury a urbanistiky, připraveném nakladatelstvím Libri. Srovnej ZDENĚK LUKEŠ, *Praha 1891–1918. Kapitoly o architektuře velkoměsta*, Praha 1997.

nejaktuálnější: na akademický sedmisvazkový, vysoce kvalitní soupis Uměleckých památek hlavního města Prahy, kde je moderní architektura zastoupena v ohromném počtu podrobných, kvalitních, plánek a odkazy k pramenům i speciálním studiím vybavených hesel. Soupis přitom dnes již zahrnuje jak historické části velkoměsta, tak připojené obce ve výměru Velké Prahy.²

Třebaže jednotlivé svazky Lukešova Velkého průvodce vycházely separátně, lze – přinejmenším pro potřeby recenze – pracovat se čtyřsvazkovým korpusem jako s jedním dílem. Všechny svazky jsou totiž uspořádány podle stejných principů, resp. šablony. První z nich je věnován Praze v hranicích v základě z roku 1784, včetně v roce 1849 plně integrovaného Josefova a roku 1883 k Praze připojeného Vyšehradu, druhý patří později (tj. ve finále roku 1922) připojeným čtvrtím na levém břehu Vltavy, třetí vltavskému pravobřeží a čtvrtý, do něhož kapitolu o architektuře po roce 1989 napsal znalec současné problematiky Petr Kratochvíl, pojednává celou Velkou Prahu v hranicích z roku 1960. Pražské teritorium je ve svazcích členěno podle historických čtvrtí, nikoliv podle aktuálního, namnoze cíleně chaotického systému obvodů zděděného z doby komunismu. Každá kapitola je uvedena mapou s vyznačením popisovaných objektů. Stručná hesla, opatřená hlavičkou s údajem o architektovi, s datací a adresou, pak charakterizují každou vybranou stavbu především stylově, autorsky (a pokud možno i s autorem či autory umělecké výzdoby), zmiňují stavebníka a účel objektu. Zájem se soustřeďuje na novostavby z dané doby, na podstatné přestavby a dostavby, nikoliv však na interiéry.

Každé pravidlo, tedy i to o soustředění na jednotlivé objekty, má své výjimky. Zde stojí za to zmínit např. „Čtvrť rodinných domků Spořilov s kostelem sv. Anežky a školou“ (sv. III., s. 218n.) Autor se tu stručně zmiňuje o konceptu tohoto zahradního, v době vzniku satelitního města, které podle něj zkoncipovali asistenti zesnulého profesora pražské techniky Josefa Bertla: Vlastimil Brožek, Jan Mentberger a Karel Polívka.³ O tom, do jaké míry lze i u spořilovských řadových domků hovořit

² Srovnej: RŮŽENA BAŤKOVÁ A KOL., *Umělecké památky Prahy. Staré Město. Josefov*, Praha 1996; PAVEL VLČEK A KOL., *Umělecké památky Prahy. Nové Město. Vyšehrad. Vinohrady (Praha 1)*, Praha 1998; TÝŽ A KOL., *Umělecké památky Prahy. Malá Strana*, Praha 1999; TÝŽ A KOL., *Umělecké památky Prahy. Pražský hrad a Hradčany*, Praha 2000; TÝŽ A KOL., *Umělecké památky Prahy. Velká Praha. A–L*, Praha 2012; DALIBOR PRIX A KOL., *Umělecké památky Prahy. Velká Praha. M–Ž. 1. M–U. Malešice – Újezd u Průhonic*, Praha 2017; TÝŽ A KOL., *Umělecké památky Prahy. Velká Praha. M–Ž. 2. V–Ž. Veleslavin – Žižkov*, Praha 2017.

³ Srovnej poněkud odlišné informace in: D. PRIX A KOL., *Umělecké památky Prahy. V–Ž*, s. 1181.

o „uplatnění funkcionalistického stylu“, lze diskutovat, stejně jako by bylo možno zpochybnit označení kostela sv. Anežky jako „malého“ (ostatně stačí pohlédnout na připojenou, opravdu malou a architektonickou kvalitu kostela úspěšně zastírající fotografii tohoto objektu směrem od sakristie...).⁴ K heslu je připojena fotografie části spořilovské školy a velký snímek zřejmě Mentbergerovy (?) konstruktivistické vily, tedy jednoho z řady objektů, které výrazně vybočují ze spořilovského standardu. Ani jedna z fotografií nemá vlastní popisku. Tolik k výjimkám.

Úvody jak svazků, tak jednotlivých kapitol jsou dosti stručné, podávají však v podstatě dostatečný orientační přehled o dominujících stavebních stylech a velkých architektech sledované epochy.⁵ Pokládám v tomto kontextu za podstatné, že i při nutné výběrovosti publikace a minimálním rozsahu hesel Lukeš dokázal připomenout a ocenit tvorbu pražských nebo do Prahy pozvaných německých a rakouských architektů (vedle Friedricha Ohmanna tu hraje klíčovou roli zejména Josef Zasche), kteří – navzdory dnes módním tvrzením o chybějící kooperaci mezi pražskými Čechy a Němci (architektury i stavebníky)⁶ – pilně spolupracovali s českými kolegy.⁷ Celkový dojem ze shromážděného a zprostředkovaného konvolutu informací a fotografií je vynikající: Čtenář je fascinován skutečně ohromným množstvím kvalitních a namnoze opravdu vysoce atraktivních moderních staveb na území Prahy. Teprve když začne působit jistá únava z listování a čtení, počne se vkrádat otázka po autorově klíči výběru: Jde především o stavby architektů slavných jmen, nebo spíše o kvalitu projektů, anebo snad o jejich fotogeničnost? Nebo autor v řadě případů jenom neměl dost prostoru (rozsah hesel je opravdu minimalistický!), aby vysvětlil, proč jsou ten který obytný dům, ta která správní budova hodny zařazení do knihy? (Jen dva příklady pro ilustraci: Sv. I., s. 109, „č. 43: Nástavba domu V Tůních, č. 1584/2, Jan

⁴ Tato fotografie je ostatně identická se snímkem téhož objektu od Kláry Mezihorákové, tamtéž, s. 1182.

⁵ Připomeňme v tomto kontextu, že Zdeněk Lukeš se rozhodujícím způsobem podílel na dvou velkých monografiích: ZDENĚK LUKEŠ – DAMJAN PRELOVŠEK – TOMÁŠ VALENA, *Josip Plečnik – architekt Pražského hradu*, Praha 1997, a DANIELA KARASOVÁ – JIŘÍ T. KOTALÍK – ZDENĚK LUKEŠ – PAVEL PANOCH, *Josef Gočár*, Praha 2010.

⁶ Tuto koncepci exemplárně zastává např. ALFONS ADAM, *Ein Nürnberger im Prager Stadtrat. Adolf Foehr (1880–1943) – Architekt und Kommunalpolitiker in der Ersten Republik*, Documenta Pragensia 29, 2010, s. 681–694. Adolfa Foehra, člena pražské městské rady, Lukeš charakterizuje sice jako „představitele těžkopádného neoklasicismu“ dvacátých let (sv. II., s. 107), nicméně co do počtu zakázek za jednoho z neúspěšnějších architektů meziválečné Prahy.

⁷ Srovnej ZDENĚK LUKEŠ, *Splátka dluhu. Praha a její německy hovořící architekti 1900–1938*, Praha 2002.

Kotěra – Ladislav Machoň“: Na miniaturním obrázku běžného novoměstského činžáku odlišíme jiný dekor fasády horních dvou pater, jinak nic. Sv. IV., s. 136n.: Pod nic neříkající fotografií domu za stromy čteme: „Bytové domy, Karel Prager, Praha 10, Bělocerkevská 10–14, 1175–1177/XIII, 1952–53. Pětipodlažní domy ve stylu sorely mají průčelí z tvrdé omítky...[!]“)

Důsledkem akceptování stručnosti výkladu je podstatná autorská rezignace na objasnění urbanistických kontextů vzniku architektonických děl. Jednotlivé objekty jsou v knize prezentovány v absolutní většině případů jen samy za sebe, většinou i bez náznaku jejich vztahu k většímu celku nebo bez vysvětlení, že zástavba té které části Prahy byla koncepčně predefinována urbanistickým záměrem, který vzešel z městské rady, nebo alespoň došel schválení magistrátem a samosprávou, nebo se (po roce 1922) opřel o verdikt státní regulační komise. Tento moment je podstatný, protože např. podepsání smluv o připojení samostatných (městských) obcí ku Praze automaticky zvyšovalo atraktivitu jejich území pro příští soukromou i obecní zástavbu, zvyšovalo ceny nemovitostí a nutilo stávající obecní reprezentaci ke koordinaci jejich stavebních záměrů s pražským magistrátem, resp. přenášelo již tyto pravomoci přímo na pražskou radnici.

Uveďme konkrétní příklad: Lukeš píše (sv. II., s. 69, srov. i s. 7) o Smíchovu, povýšeném na město roku 1903, že byl k Praze připojen roku 1922. To byl ale až definitivní konec spojování obou městských subjektů: Smíchov zahájil jednání o sloučení s Prahou 17. 10. 1903, tedy již osm měsíců po svém povýšení na město. Souhlasu se sloučením bylo dosaženo roku 1905 a slučovací smlouva byla podepsána v roce 1911. Praha se zavázala spolufinancovat smíchovský roční schodek a podílet se na zaplacení smíchovských dluhů, za druhé pak slíbila vybudovat nový most a prodloužit tramvajovou trasu na Malvazinky.⁸ Smíchov od té doby reálně – až na harmonizaci daní – vystupoval jako součást Prahy a podléhal také pražskému rozhodování o stavebních záměrech a povoleních. Jediné, co bránilo plnému splynutí, byla absence zemského slučovacího zákona, jehož schválení stála v cestě německá obstrukce zemského sněmu a poté válka. Po ní bylo sloučení, resp. vytvoření Velké Prahy z politických důvodů realizováno bez návaznosti na starší platné smlouvy. (Jedním z důsledků onoho poválečného nerespektování starších slučovacích smluv je,

⁸ Srovnej Jiří PEŠEK, *Od aglomerace k velkoměstu. Praha a středoevropské metropole 1850–1920*, Praha 1999, s. 178.

že onen „druhý most“ z Nového Města ke Smíchovu trpce postrádáme dodnes.) V letech 1905, resp. 1911, až 1922 se ovšem na Smíchově již stavělo, „jako by byl pražskou čtvrtí“. A tak to – samozřejmě s výjimkou Královských Vinohrad, Vršovic a Karlína, které do roku 1918 spojení s Prahou odmítaly – bylo s prakticky všemi významnými součástmi Velké Prahy.

Stavební aktivity ovšem ovlivňovaly i dílčí plány a záměry (Lukeš zmiňuje např. soutěže na nikdy nerealizované zastavění Letenské pláně: sv. II., s. 7), které druhotně ovlivňovaly i stavební aktivity probíhající v nejbližším okolí daného městského prostoru. Platilo-li to „za Rakouska“ a za meziválečné republiky, o to větší – většinou drasticky negativní – důsledky i pro již stávající objekty mělo socialistické plánování čtyřicátých až osmdesátých let. Je proto na škodu věci, že urbanistická problematika v knize probleskne jen tu a tam.

Mé kritické poznámky by ovšem neměly překrýt to podstatné: Jde o dílo (soubor navazujících publikací) určené široké veřejnosti, o knihu, která upozorňuje na dlouhou řadu vynikajících pražských staveb, na architektonickou kvalitu objektů mnohdy bez náležitého zájmu „přehlížených“ nebo přinejmenším na zajímavé autorství i mnohých konvenčních domů. Je to kniha, která připomíná osobnosti a dodnes v Praze dochovaná díla více než 170 architektů. Kniha, resp. soubor celého díla má šanci probudit a orientovat laický zájem o stavební minulost Prahy „moderní“ (co všechno se vejde pod tento pružný pojem: od „těžkopádného neoklasicismu“ až po „sorelu“) minulého století. V této kultivaci pražského chodce vidím její klíčový význam.

Jiří Pešek

JAK PSÁT DĚJINY VELKÝCH MĚST?, (edd.) Radana Červená – Tomáš Dvořák – Aleš Vyskočil, Statutární město Brno – Archiv města Brna – Univerzita Jana Evangelisty Purkyně – Historický ústav AV ČR, Brno – Ústí nad Labem – Praha 2016, 529 stran.

V roce 2016 spatřil světlo světa rozsahem i obsahem úctyhodný sborník z mezinárodní vědecké konference, pořádané v listopadu 2014 v Brně, která souvisela mj. i s aktuálně vydávanými *Velkými dějinami Brna*. Publikace obsahuje kromě úvodu celkem 32 autorských příspěvků českých i zahraničních účastníků konference, která se měla pokusit nastínit

řešení řady teoretických i praktických problémů spojených s tvorbou a vydáváním moderních syntéz dějin velkých měst, představit rozličné metody jejich studia a upozornit na zajímavé prameny, jež jsou při výzkumu urbánních dějin využitelné.

Velká část příspěvků se týká smyslu a konceptuálnosti v současnosti vydávaných či připravovaných syntéz. Autoři se v prvním oddílu sborníku (*Dějiny města jako koncept v současném dějepiscetví – současné projekty dějin měst*) pokusili nabídnout odpovědi na celou škálu zásadních otázek: na úlohu syntéz dějin měst v postmoderní společnosti, na jejich šance oslovit „náročné“ publikum, tedy na problémy teoretické i ryze pragmatické, související především s „neviditelnou rukou“ nabídky a poptávky. Jak by měly takové „ideální“ či spíše modelové dějiny města vypadat? Měly by si udržet vysoce odborně popisný mnohvrstevnatý charakter s plným vědeckým aparátem, nebo se mají vydat cestou encyklopedičnosti a zkratkovitosti, nebo snad lákat čtenáře interaktivitou, možná dokonce i komiksovou formou? A jak by měl v tomto případě vypadat celý koncept syntézy? Je lepší série autorských monografií, či raději týmově pojaté projekty? Jak by měla vypadat struktura výkladu, jeho proporcionalita, jak se vyrovnat s moderními dějinami, zejména s událostmi 20. století? A jak moc se snažit v historických syntézách reflektovat současné problémy měst?

Na tyto i na spoustu dalších otázek hledali autoři odpovědi s vědomím, že jediný ani jednoznačný „mustr“ syntézy dějin měst neexistuje. V Plzni jsme během uplynulých patnácti let vyzkoušeli různé cesty: datovou příručku dějin města z roku 2004 i klasickou třídílnou syntézu, která právě vychází. Oba výstupy mají svá pozitiva i negativa, nicméně oba si našly své „konzumenty“. A tak je tomu i s konceptem modelových syntéz: Ferdinand Opll vymezuje jejich tematičnost na příkladu různých velkoměst jako center hospodářství, politického života, kulturního a intelektuálního vývoje či prostoru pro vzdělávání, Juraj Šedivý jako kombinaci chronologicky líčených událostí s tematickými exkurzy, ovšem pragmatické shrnutí všech výše nastíněných možností v zásadě nabízí příspěvek Václava Ledvinky a Jiřího Peška, kteří představují dvě klíčová pojetí syntéz: jednou je „klasické“ vědecké zpracování jako syntéza odborného chronologicko-věcného výkladu s plným vědeckým aparátem, druhou „moderní“ (a dnešními čtenáři asi i oblíbenější) vícevrstevnaté čtení s kratšími segmenty a hojným obrazovým materiálem.

Někde mezi těmito dvěma mantinely se každý autorský tým může a také bude pohybovat. Vývoj konkrétního místa v chronologickém sledu

je příhodný pro politické dějiny jako hlavní linii syntézy s podkapitolami o ekonomice, náboženství, sociálním vývoji atd. Představuje univerzální, ovšem ne vždy zcela vydařený přístup, jak na několika příkladech dokládá Libor Jan. Zdánlivě jednoduchá koncepce má totiž celou řadu kritických míst. Jedním z nich je personální výběr týmu zpracovatelů, možné generační rozpory mezi jeho členy, další zásadní obtíží je jistě proporcionalita jednotlivých částí díla a zejména problém, který ve svém příspěvku akcentoval Martin Pekár, totiž současné trendy ve výzkumu přelomových událostí 20. století. Na příkladu syntéz dějin slovenských měst Pekár konstatuje, že na Slovensku dosud neexistuje žádná publikace, která by mohla posloužit v tomto směru jako inspirace.

Specifický je rovněž jazyk syntézy, což dokládá příspěvek Thomase Krzencka o jím zamýšlených německy psaných Malých dějinách města Brna. Jisté problémy přinášejí rovněž „postmoderní“ přístupy umožňující využívat vymožeností digitálního světa, zkušenosti z informačního meta-databázového portálu k prezentaci historie města Brna, který vytvořilo tamní městské muzeum, ve sborníku představila Irena Loskotová, o využití hypertextu a digitálních databází pojednal J. Šedivý. Příspěvky Ivety Coufalové a Ivany Ebelové se věnují ediční, tj. spíše praktické vydavatelské práci spojené se syntézami a obtížím, které tato činnost přináší (největším problémem je i z pohledu nakladatelů proporcionalita textu, zpracování nejnovějších dějin, ale i různá délka přípravy syntéz).

Druhý oddíl sborníku (*Metodologické a koncepční problémy dějin měst, specifické fenomény dějin středoevropských měst*) se věnuje především možnostem spolupráce historiků se zástupci dalších vědních oborů. Interdisciplinarita je totiž při vytváření syntetických projektů dějin velkoměst zcela nezbytná a souvisí mj. rovněž s vhodným sestavením pracovních týmů. Spolupráce musí probíhat v rovině kunsthistorické, které se ve sborníku věnoval Vladimír Maňas, v oblasti urbánní etnologie, kterou přiblížila Blanka Soukupová, demografický a geografický přínos nastínila Nikola Regináčová, folkloristiku a její využití v urbánních dějinách prezentovala Helena Chalupová. Důležitá je v tomto směru nejen samotná spolupráce s historií, ale rovněž udržení zásad proporcionality celku jako takového, což klade značné nároky především na redaktory syntéz. Jedná se však o ryze individuální záležitosti: stejně jako neexistuje univerzální schéma syntézy, nemůže existovat ani univerzální míra proporcí jednotlivých oblastí či suboblastí. Mechanické srovnávání syntéz různých měst prostě možné není, jak upozorňuje třeba metodologický výklad Bohumíra Smutného o odlišné historické roli průmyslu v jednotlivých

městech či pojednání Marka Ďurčanského o zásazích univerzit do urbán-
ní historie různých univerzitních či vysokoškolských měst. Ve výše uve-
dených případech se zdá být směr ovlivnění zřejmý, ale existuje i proces
opačný, kdy urbánní procesy naopak ovlivňovaly vývoj jiných entit, jak
dokládá Jiří Hanuš na roli města ve vztahu k církvím a jejich institucím.
Slibné výsledky přináší nové vědecké metody v oblasti multietnicity
a multikulturality výzkumu městského „lidu“, velmi cenné jsou výzkumy
národnostního a náboženského složení obyvatelstva, jeho přemísťování
z center měst na periferii a naopak. Žádoucím doplňkem politického,
právního, hospodářského či národnostního výkladu vývoje měst by měly
být i představy, které o svém městě sdílejí sami jeho obyvatelé. Výzkum
tzv. lokální identity, byť s poněkud ahistorickými pojmy, jako je obraz,
tvář, paměť, historické vědomí atd., inspirativním způsobem představuje
stať Bohumíra Bernáška.

Předposlední oddíl recenzované publikace (*Dějiny měst jako pramenná
základna – perspektiva a limity*) tvoří příspěvky týkající se archivních, mu-
zejních či archeologických pramenů a jejich využití při tvorbě syntéz.
Jedná se např. o městské knihy, jejichž význam představily Michaela
Hrubá a Hana Jordánková, evidenci obyvatelstva, kterou na příkladu
pražských pobytových přihlášek z let 1850–1918 přiblížil Milan Vojáček,
ikonografické či kartografické prameny, jimiž se ve svých příspěvcích
zabývali Radek Bláha, Robert Šimůnek či Eva Chodějovská. Na příkladu
Hradce Králové a příspěvku Jany Vojtíškové lze zase doložit, že torzo-
vitost pramenné základny nemusí hned znamenat rezignaci na tvor-
bu syntézy, pokud je možné existující prameny vhodným způsobem
komparovat a doplňovat. K tomu jsou vhodné především veduty, které
samy o sobě představují cenné informační zdroje o době jejich vzniku
zejména z pohledu architektury a urbanizace a které je možno vhodně
kombinovat třeba se středověkými archeologickými nálezy, jak dokládá
např. Bláhova přínosná studie.

Závěrečný oddíl publikace (*Příklady dílčích problémů*) sestává ze tří
příspěvků, smyslu jejich zařazení do sborníku ovšem rozumím pouze
u práce Viktora Velka, jehož stať o menšinových hudebních kulturách
v dějinách velkoměst by se však spíše hodila do třetího oddílu jako do-
klad spolupráce historiků s muzikology. Zbývající dva příspěvky – Lenky
Martínkové a Kryštofa Drnka – z konceptu celé publikace tematicky
poněkud vybočují. Jde o dvě konkrétní studie: v prvním případě k ději-
nám Českých Budějovic na přelomu 18. a 19. století, v druhém případě
ke koncepcím pražské dopravní infrastruktury doby meziválečné. Oba

příspěvky se vymykají filozofickému a metodologickému charakteru recenzovaného sborníku, jelikož představují již ukázky možností praktického vyústění nastíněných teoretických úvah.

Recenzovaný sborník uzavírají anglická a německá resumé otištěných příspěvků a místní rejstřík. Z tematického hlediska se jedná o mimořádně zajímavý vydavatelský počín, který by měl především inspirovat k dalším úvahám a cestám k cíli, jímž je syntéza dějin města jako (slovy V. Ledvinky a J. Peška) ambiciózního, moderního a myšlenkově přínosného, avšak zároveň informativního a čtenářsky zajímavého díla, jež by mělo být *spíše převýtečné, nikoliv přebytečné*, jak ve svém příspěvku o syntéze dějin Jihlavy úsměvně uvádí Vlastimil Svěrák. Jsem přesvědčený o tom, že celá řada otázek, jak je možné psát dějiny velkých měst, se pečlivému čtenáři konferenčního sborníku dost možná zodpověděla. Pokud tomu tak skutečně bude, není přebytečná ani tato kvalitní a přínosná publikace.

Karel Řeháček

JUDEN IN DER MITTELALTERLICHEN STADT. DER STÄDTISCHE RAUM IM MITTELALTER – ORT DES ZUSAMMENLEBENS UND DES KONFLIKTS / JEWS IN THE MEDIEVAL TOWN. URBAN SPACE IN THE MIDDLE AGES – A PLACE OF COEXISTENCE AND CONFLICTS, (edd.) Eva Doležalová et al., Historický ústav AV ČR a Centrum mediévistických studií, Praha 2015 (= *Colloquia mediaevalia Pragensia*, sv. 7), 212 stran.

Zavedená konferenční řada Centra mediévistických studií poskytla v sedmém svazku publikační útulek příspěvkům ze stejnojmenného mezinárodního workshopu, který proběhl 27.–29. listopadu 2013 v Praze pod egidou Historického ústavu AV ČR a Centra mediévistických studií.¹ Badatelské setkání i jeho tištěná podoba s deseti německými a anglickými příspěvky tvořily součást grantového projektu (2011–2014) „Soužití křesťanského a židovského obyvatelstva ve středověkých Čechách“, jehož hlavní řešitelkou byla Eva Doležalová.² V souznění s podtitulem byl

¹ Srovnej *Internationaler Workshop in Prag, Medieval Ashkenaz. Corpus der Quellen zur Geschichte der Juden im spätmittelalterlichen Reich* [online], [cit. 15. června 2018], <<http://www.medieval-ashkenaz.org/aktuelles/artikel/details/internationaler-workshop-in-prag.html>>.

² Obsah publikace je dostupný v *Bibliografii dějin Českých zemí* [online], [cit. 15. června 2018], <<https://biblio.hiu.cas.cz>>, na niž odkazujeme čtenáře v případě zájmu o přesný titul příspěvků.

položen důraz na dvě krajní polohy stýkání dvou náboženských etnik – rovinu soužití a konfliktů Židů a křesťanů ve středověké střední Evropě, zvláště pak v českých zemích. O jejich zachycení usiloval společně tučet historiků, archeologů (včetně numismatika) z pražských pracovišť ve spolupráci s judaisty z Židovského muzea v Praze a z Centra judaistických studií Kurta a Ursuly Schubertových FF UP v Olomouci. O geografický přesah mimo české země se postaral David Schnur z Arye Maimon Institut für Geschichte der Juden při trevírské univerzitě. Chronologické mezníky představují přelom 11./12. století a sklonek středověku, většina příspěvků se vztahuje k údobí 1350–1450.

Právě pro pozdní středověk totiž disponujeme přiměřeným počtem pramenů převážně městské proveniencie, které jsou přirozeným vodítkem pro sledování působnosti Izraelitů ve sféře peněžnictví a směny. Svět židovských půjček přibližují tři příspěvky: Lenka Blechová (s. 39–56) sleduje podle nejstarších lenních knih a půhonů k manskému soudu olomouckého biskupa z let 1353–1417 a dalších komplementárních moravských pramenů³ uplatňování nároků 67 židovských věřitelů z Olomouce, Kroměříže a blízkého okolí před soudním dvorem moravského hierarchie. Počet zmínek o věřitelích zvolna rostl do roku 1393, poté kvantum zápisů tohoto typu z neuvedených důvodů prudce pokleslo. Židovské kredity sanovaly nejenom biskupskou ekonomiku, ale také deficitní hospodaření moravských markrabat a části nobility, ve světle lenních knih především nižší šlechty.

Na židovský kapitál a jeho fundamentální význam pro Olomouc upozornil v kontextu pozdně středověkých hospodářských dějin Roman Zavoral (s. 131–137), jenž vyšel z rejstříku židovských půjček z let 1413–1428.⁴ Do tohoto unikátního pramene byly na městském soudu zapisovány úvěrové smlouvy mezi židovskými věřiteli a křesťanskými dlužníky, zpravidla místními řemeslníky, nejčastěji ve výši 3–5 kop grošů. Na 1150 zápisech autor dokládá prohlubující se nedostatek hotovosti mezi obyvateli a jejich postupné chudnutí, zvláště v důsledku husitské revoluce. K nárůstu oběživa ve městě došlo až v osmdesátých letech 15. století.

³ Vydal KARL LECHNER (ed.), *Die ältesten Belehungs- und Lehensgerichtsbücher des Bisthums Olmütz, Bd. I–II*, Brno 1902, pro léta 1353–1422, s drobnými mezerami. Autorka přihlédla rovněž k *Libri citationum et sententiarum, seu, Knihy půhonné a nálezové I, (1374–1411)*, (ed.) VINCENTIUS BRANDL, Brno 1872.

⁴ Na výjimečný pramen upozornil, důkladně ho popsal a opatřil indexem [JOHANNES] KUX, *Das Olmützer Judenregister vom Jahre 1413–1420*, *Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens* 9, 1905, s. 385–423; srov. též *Dějiny Olomouce I.*, red. JINDŘICH SCHULZ a kol., Olomouc 2009, s. 207–208.

Na smírnou projekci vzájemných vztahů Hebrejců a křesťanů v Praze 14. a raného 15. století se zaměřil Martin Musílek (s. 57–78). V návaznosti na své studie a na podněty formulované před válkou Bedřichem Mendlem⁵ načrtl kontury pražského židovského osídlení od 11. století do husitské revoluce.⁶ Autor zdůrazňuje prostorovou neuzavřenost staroměstského židovského okrsku, která mohla pozitivně ovlivnit každodenní kontakty příslušníků rozdílných vyznání. Povaha pramenů mu dovolila postihnout opět především kreditní operace, jejichž stopy odkrýval ve staroměstských knihách.⁷ Součástí příspěvku je edice několika desítek vkladů „*super dampnum*“ (s. 74–78) z nejstarší staroměstské knihy soudní.⁸

Spojenci druhého volného bloku příspěvků lze hledat v konfrontační rovině kontaktů jinověrců. Daniel Soukup (s. 9–25) sestoupil k nejstarším stopám působení Hebrejců v rodící se pražské aglomeraci. S výzbrojí literárního historika analyzoval zprávy o Židech ve třetí knize Kosmovy kroniky, s důrazem na širší důsledky pogromu v pražských židovských osadách v průběhu první křížové výpravy v roce 1096. Rozpoznáním podstatných rysů narativní struktury kronikářova textu a vyzvednutím jeho výtečného právního vzdělání dokázal objektivně vyložit Kosmovu averzi vůči Židům, která byla namířena zejména proti těm, kteří po vynuceném křtu po určitém čase od křesťanství odpadli. Nedůsledný postup pražského biskupa proti těmto apostatům od pravé víry kritizoval Kosmas v souladu s dobovým církevním i světským zákonodárstvím jako ohrožení řádu, srovnatelné s paganizací společnosti.

Eva Doležalová (s. 27–37) vnímá pogromy 14. století jako lakmusový papírek pro postžení strategií lucemburských panovníků, směřujících k obnovení židovského osídlení v městech, kde byli Hebrejci zdecimováni nebo odkud byli v lepším případě vyhnáni. V komparačním záběru na teritoriu zemí Koruny české dokládá, že čeští králové, vedeni pragmatickým přístupem, usilovali ve svých kmenových zemích o rychlý návrat

⁵ BEDŘICH MENDEL, *Z hospodářských dějin středověké Prahy*, Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy V/2, 1932, s. 172–186.

⁶ Rozšířená česká verze studie vyšla v: MARTIN MUSÍLEK, *Patroni, klienti, příbuzní. Sociální svět Starého Města pražského ve 14. století*, Praha 2015, s. 100–113.

⁷ Archiv hlavního města Prahy (dále AMP), Sběrka rukopisů, rkp. č. 986 (*Liber vetustissimus*), rkp. č. 997 (knihy soudní pro větší dluhy, 1400–1483) a prostřednictvím B. Mendla také deperditní rkp. č. 2099 (knihy pamětní a zápisná, 1400–1454), č. 2109, 2110 (knihy radní trhové, 1518–1531).

⁸ AMP, Sběrka rukopisů, rkp. č. 987, staroměstská knihy soudní, 1351–1367, fol. 301r–302r, se zápisy formulovanými tak, že se věřiteli umožňuje získat peníze na úkor a útraty dlužníka půjčkou od křesťanů či Židů (*recipere super dampnum apud christianos vel judeos*).

k původnímu stavu (Praha, Cheb, České Budějovice), ve vedlejších zemích však spíše nechávali volně ruce městským radám, avšak požadovali od nich kompenzace za škody a za eventuální ušlé příjmy z židovských daní.⁹

V prostředí říšského města (ve smyslu *Reichsstadt*) představil mechanismy návratu Židů po perzekucích roku 1349 David Schnur (s. 79–102). Mimořádně dobře dochované prameny hessenského Wetzlaru autorovi umožnily podrobně sledovat, jak město a měšťané v důsledku vnitřních tenzí a regionálních opovědí dospěli k finančnímu krachu a totální insolvenci.¹⁰ Jedním z kroků směřujících k ozdravení ekonomiky bylo krátce po roce 1382 znovuosazení několika Hebrejců, pocházejících z blízkého Frankfurtu, ve městě, přičemž jim byla poskytnuta rozsáhlá privilegia.¹¹ Přes slibné náběhy a oživení úvěrových operací byli však Izraelité roku 1389 nakonec opět vypovězeni. Do města se natrvalo vrátili až v roce 1430.

Prizmatem hebrejských pramenů nahlíží Tamás Visi na obavy z možných pogromů v zemích Koruny české v letech 1453–1454 (s. 103–123). Systematickým výzkumem tzv. responsální literatury, tj. právních názorů rabínů na nábožensko-právní problémy židovských komunit, pro středověkou Moravu zprostředkovává mj. pozoruhodné responsum, formulované řezenským rabínem Israelem Brunem a zaslané coby odpověď na dotaz pražských Židů.¹² Místní komunita ho v obavě před možnými násilnostmi a pogromy, vyvolanými pod záminkou profanace hostií, které na jaře 1453 zachvátily Slezsko, požádala o názor, do jaké míry se mají české a snad i moravské židovské obce dělit o „tučné všimné“, jež by je uchránilo před zkázou. Řezenský rabín se rozhodně vyslovil pro solidaritu a přiznal pražské obci oprávnění uložit tuto ochrannou taxu (či požadovat refundaci částky) i dalším židovským komunitám v králov-

⁹ Pro pražské poměry není nezajímavé posuzování příčin pražského pogromu v dubnu 1389. Zatímco E. Doležalová vnímá brutální akt jako událost, která proběhla pravděpodobně z iniciativy nebo alespoň s podporou vedení města (s. 37), M. Musílek vidí za pogromy městskou spodinu (s. 68). Násilné řešení bylo podle něho proti zájmům movitých kupců a kramářů.

¹⁰ Podrobné zpracování přináší čerstvě vytištěná disertace: DAVID SCHNUR, *Die Juden in Frankfurt am Main und in der Wetterau im Mittelalter: christlich-jüdische Beziehungen, Gemeinden, Recht und Wirtschaft von den Anfängen bis um 1400*, Wiesbaden 2017 (= Schriften der Kommission für die Geschichte der Juden in Hessen 30).

¹¹ Na s. 100–102 jsou editovány tři podstatné listiny k působení Židů ve Wetzlaru v osmdesátých letech, zvláště privilegium krále Václava IV. povolující přijetí Židů do města z roku 1382.

¹² Příspěvek je v rozšířené verzi obsažen v: TAMÁS VISI, *Words of power: studies in Rabbinic authority and literature*, Olomouc 2015, s. 19–48, 95–109 (1, 5. kapitola).

ství. Je dosti pravděpodobné, že právě tato úspěšná pekuniární strategie rozhodla o tom, že pražská obec a další české židovské obce přežily tuto antižidovskou vlnu v podstatě bez úhony, na rozdíl od slezských a moravských komunit (vyhnání Židů z Olomouce, Uherského Hradiště, Znojma i Brna v červenci 1454).¹³

Poslední tři příspěvky volně spojuje analýza solitérních pramenů, vzniklých přímo v židovské komunitě nebo pod jejím bezprostředním vlivem. Tomasz Cymbalak a Veronika Staňková (s. 149–168) podávají základní přehled o výzkumech bývalého židovského hřbitova (tzv. Židovské zahrady), který se rozkládal na dnešním Novém Městě v prostoru vymezeném ulicemi Spálenou, Lazarskou, Jungmannovou a Purkyňovou. Hřbitov, doložený nejpozději v polovině 13. století, sloužil svému účelu do sedmdesátých let 15. století, kdy byl po dohodě Vladislava Jagellonského s pražskými Židy zrušen a využit pro stavební parcely. Záchranný výzkum v letech 2009–2014, navazující na obdobnou aktivitu v letech 1997–1999, vynesl na svět také 24 fragmentů náhrobních kamenů z pozdního 14. a především 15. století.¹⁴ O jazykový rozbor, překlad a dataci zlomků tesaných i – ve dvou případech – červenou linkou kreslených nápisů se zasloužil Daniel Polakovič (s. 165–168).¹⁵

Hebrejské nápisy se sporadicky objevují také na mincích, jak doložil Petr Schneider (s. 139–148). Autor se díky nálezům čtyř identických brakteátů poblíž Anenského vrchu u Mikulova (2011) vrací k dosud nejednoznačně řešenému původu a dataci jednostranných mincí s postavou trůnícího panovníka, které po obvodu doplňuje hebrejský text ve znění „K oslavení velitele/prince? Diepolda“. Brakteát je na základě ikonografické a věcné komparace spojen s Přemyslovcem Děpoldem II., který vedl české oddíly na třetí křížovou výpravu do Svaté země, kde v listopadu

¹³ Zaplašení strachu z neisté budoucnosti zajistila konfirmace starších panovnických privilegií, kterou vydal ve prospěch pražských a českých Židů král Ladislav Pohrobek 17. května 1454. Srovnej *Codex juris municipalis regni Bohemiae I: Privilegia civitatum pragensium*, (ed.) JAROMÍR ČELAKOVSKÝ, Praha 1886, s. 237–238.

¹⁴ Židovské náhrobky z Čech a Moravy do poloviny 14. století jsou popsány v: LENKA BLECHOVÁ – EVA DOLEŽALOVÁ – MARTIN MUŠÍLEK – JANA ZACHOVÁ ve spolupráci s DANIELEM POLAKOVIČEM a TAMÁSEM VÍSI, *Prameny k dějinám Židů v Čechách a na Moravě ve středověku. Od počátků do roku 1347*, Praha 2015 (= Archiv český XLI), s. 212–222.

¹⁵ Anglická verze studie z listopadu 2013 se stala základem pro mírně rozšířené české znění (TOMASZ CYMBALAK – VERONIKA STAŇKOVÁ, *Židovská zahrada na Novém Městě pražském. Poslední poznatky na základě archeologického výzkumu*, Staletá Praha 30, 2014/2, s. 86–110), které ovšem reálně vyšlo dříve než cizojazyčná verze. Do aktualizované anglické podoby byly nadto zaneseny drobné věcné korektury, patrně zvláště v pokročilejším stupni luštění nápisů. Proto je dle sdělení T. Cymbalaka užitečné přihlédnout k oběma zněním.

1190 u Akkonu zemřel. Mince byla ražena jako imitace míšeňských vzorů, neboť Děpold pobýval krátce předtím v letech 1187–1189 na dvoře míšeňského markraběte Oty Bohatého. Neobvyklý nápis může souviset buď s podílem Židů na mincování v blízkém pohraničí, nebo ho lze vnímat jako symbolické přihlášení českých Izraelitů k podílu na křížovém tažení, na něž přispěli speciální berní, mající též výkupnou funkci.

Pro historika netušená svědectví o jazykové koexistenci křesťanů a Židů v českých zemích přinášejí tzv. kenaanské glosy, tj. česká slova zapsaná hebrejským písmem v raném středověku, zvláště ve 13. století. Tyto glosy – úhrnem jde o přibližně dvě stovky lexémů – dokládají tendenci židovského etnika v českých zemích recipovat měnící se svět také prostřednictvím jazyka země. Lenka Uličná (s. 125–129) obohacuje díky těmto českým glosám v hebrejské právní literatuře lexikální zásobu staré češtiny, podávajíc několik půvabných příkladů (např. plť, [š]kraboška, metla), včetně útržku staročeské konverzace.¹⁶

Závěrečná pětina publikace je vyhrazena instruktivním anglickým resumé (s. 169–174), separátně vedeným soupisům nevydaných i vydaných pramenů a sekundární literatury (s. 175–197), soupisu autorů (s. 201–202) a konečně osobnímu rejstříku (s. 203–209).

Vrátíme-li se obloukem k základní myšlence knihy, uvozené pojmy koexistence a konfrontace, odkládáme dílo s uspokojením. Jak představené jazykové památky křesťanského společenství, tak analyzovaná díla v hebrejštině – a to ještě v hojnější míře – nabízejí dostatek svědectví o obou modech spolužití vyznavačů dvou velkých náboženství. V pozitivním pohledu platí podobná slova pro spolupráci historiků medievistů blízkých oborů s erudovanými judaisty.¹⁷ Absolvent historie a pomocných věd s přiměřeným zájmem o dějiny Židů tak s potěšením sleduje sondy svých kolegyň a kolegů, za horizont tušeného poznání se ovšem přenáší až na stránkách textů specialistů, jimž je svět Hebrejců díky školení a permanentnímu zájmu ještě bližší. Kontaktní publikaci si lze obrazně představit jako tavicí tyglík názorů, které nejprve zazněly

¹⁶ V monumentálním kolektivním provedení (935 stran!) byla problematika shrnuta v: ONDŘEJ BLÁHA – ROBERT DITTMANN – KAREL KOMÁREK – DANIEL POLAKOVIČ – LENKA ULIČNÁ, *Kenaanské glosy ve středověkých hebrejských rukopisech s vazbou na české země*, Praha 2015.

¹⁷ Jiným pozitivním dokladem spolupráce budiž titul zmíněný v pozn. 14, taktéž výstup z grantu Soužití křesťanského a židovského obyvatelstva ve středověkých Čechách. Srovnej též zhodnocení vybraných pragensiálních judaik z let 2013–2016 jako dokladu „až dramatické publikační konjunktury“ pro dějiny pražského Židovského Města z pera JIŘÍHO PEŠKA v Pražském sborníku historickém 44, 2016, s. 288–310.

na konferenci, poté byly v (první) písemné verzi vydány v recenzované knize, aby se nakonec v krátkém časovém odstupu objevily u poloviny autorů ve vybroušené podobě v monografickém zpracování.

Jan Hrdina

DĚJINY BRNA 2. STŘEDOVĚKÉ MĚSTO, (ed.) Libor Jan, Statutární město Brno – Archiv města Brna, Brno 2013, 1071 stran.

Na velkorysý, do sedmi dílů rozvržený projekt *Dějiny Brna* vyhradilo město Brno částku ve výši 15 milionů korun. Tento ambiciózní nakladatelský počín nemá zatím v českém a moravském prostředí obdobu. Nakladatelství Lidové noviny sice v řadě *Dějiny měst* vydalo již dvacítku dějin českých i moravských měst, jihomoravská metropole se ovšem rozhodla jít svou vlastní cestou a vydala svoji historii ve vlastní režii. Když k tomu připočteme ještě výbornou internetovou encyklopedii města Brna,¹ je zřejmé, že Brno nasadilo laťku hodně vysoko.

Zatímco Praha měla svého monumentálního Tomka, Brno mělo Bretholze, který sice sepsal jeho dějiny stručněji, ale neméně kvalitně. Zatím poslední dvousvazkové dějiny města napsal autorský kolektiv pod vedením Jaroslava Dřímala a Václava Peši v letech 1969 a 1973. Vzhledem k době svého vzniku pojednává kniha o některých událostech samozřejmě značně tendenčně.

První díl nových *Dějin Brna*, vydaný pod vedením archeologa R. Procházky v roce 2011, se zabývá obdobím pravěku a raného středověku. O dva roky později vyšel předkládaný díl věnovaný Brnu středověkému, který si dal za cíl vylíčit dějiny města od jeho institucionálního vzniku až do konce jagellonské epochy. Své čtenáře symbolicky opouští ve chvíli nástupu Habsburků na český trůn. V autorském kolektivu pod vedením Libora Jana se sešli především medievalisté velmi silné generace (Robert Antonín, Tomáš Baletka, Tomáš Borovský, Petr Elbel, Libor Jan, Michaela Antonín Malaníková a Martin Wihoda) z Filozofické fakulty MU. Tým doplnili kolegové z dalších institucí, např. archeologové z Archai Brno a pracovníci Archivu města Brna, který je vydavatelem knihy a prostřednictvím výkonné redaktorky Radany Červené také jejím supervizorem.

¹ *Internetová encyklopedie dějin města Brna* [online], [cit. 25. dubna 2018], <<https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/>>.

Svazek je rozdělen do sedmi oddílů: Začíná tradičně politickými dějinami, které se počínají psát od počátků Brna jako knížecího sídla. Na tomto místě zmiňme možnost rozpracování hypotézy o umístění přemyslovského hradu na Starém Brně jinam než na návrší Petrov, jak se doposud tradovalo v literatuře. Z pohledu dějin měst je ovšem nejdůležitější vznik institucionálního města, k němuž došlo na základě Privilegia Maius a Privilegia Minus, která roku 1243 vydal král Václav I. Politické dějiny Brna jsou tak v knize vykresleny na více než dvou stech stran od brněnského úředního přemyslovského knížectví přes vrcholné období, kdy zde sídlila lucemburská sekundogenitura v čele s nejvýraznějšími představiteli – Janem Jindřichem a jeho synem Joštem – až do nástupu Habsburků.

Druhá část knihy se věnuje obyvatelstvu města a jeho každodennímu životu. Brno má tu výhodu, že se zde dochovaly středověké berní prameny, z nichž lze vycházet při výzkumu majetkových, sociálních a rodinných poměrů brněnských obyvatel. Autoři se zaměřili na migraci obyvatelstva, na jeho sociální rozvrstvení či na městské elity. Díky interdisciplinárnímu pojetí došlo i na výzkum takových témat, jako je antropologie obyvatel a jejich zdravotní stav, životní prostředí a strava ve městě, zásobování vodou a odpadové hospodaření. Jedna kapitola v knize je také věnována člověku a zvířeti ve středověkém městě.

Městskou správou a soudnictvím se zabývá třetí oddíl knihy, který ve spolupráci s Liborem Janem zpracoval právní historik Dalibor Janiš. V těchto pasážích se můžeme dočíst o činnosti rychtáře, městského písaře a kanceláře, přičemž stranou nezůstává ani městský soud či čtenářsky vděčný výkon hrdelního práva. Čtvrtá část publikace pojednává o hospodářství města – tj. o příjmech a výdajích, obchodu či oběživu. Autory, Tomáše Borovského a Libora Jana, zajímají nejen otázky příjmů a výdajů města, případně jeho obchodu s jinými městy, ale také hospodaření brněnských domácností a jedinců.

Rozsahem méně obsáhlé dvě předchozí části střídá pátá kapitola, zabývající se tématem času a prostoru, mentálními strukturami a topografií města. Borovský v této části navazuje na své výzkumy týkající se prostoru, času či městských festivit. Ve spolupráci s Michaelou Antonín Malaníkovou se zaměřil také na téma mužů, žen a jejich cti. Zajímavě působí i kapitola o obrazu města a předměstí, o středověkém opevnění či o jedné z brněnských dominant – hradu Špilberku. Tuto část knihy zakončuje kapitola o Brně v čase války.

Šestý oddíl *Dějiny Brna* zkoumá církevní instituce a projevy zbožnosti, přičemž výzkum zjednodušuje skutečnost, že Brno bylo ve středověku

homogenně katolickým městem, a to i v době dvojnásobí ve zbytku země. Pozornost autorů (Elbel, Jan, Černušák) je zaměřena na nejstarší a nejvýznamnější brněnské kostely: kapitulní chrám sv. Petra, jehož kontinuita od 12. století je zcela nezpochybnitelná, dále farní kostel sv. Jakuba či řeholní domy a špitály.

Posledních sto stran knihy zaujímá sedmá kapitola o stavebním vývoji a umění v moravské metropoli. Pozornost je tu věnována sakrální a reprezentativní gotické architektuře, těžiště této části vidím ovšem zejména v popisu středověkých domů na základě archeologických výzkumů. Kapitoly o materiální kultuře města doplňují poznatky o malířství, sochařství a sociálním světě uměleckých profesí. Úplný závěr knihy je věnován počátkům brněnského knihtisku.

Dějiny Brna – Středověké město – jsou zdařilým počinem a mohou se stát návodem pro další podobné pokusy, jak psát velké dějiny měst. Hlavní předností knihy, která je zdařilá i po grafické stránce, je odborně a generačně vyvážený kolektiv téměř třiceti autorů, kteří nám nabízejí neotřelý pohled na dějiny města založený na interdisciplinární spolupráci řady historických oborů. Zbývá jen doufat, že se podaří vysoce nastavenou latku a pevnou editorskou ruku prvních svazků *Dějiny Brna* udržet i u dalších dílů.

Kateřina Jíšová

Niels Petersen, DIE STADT VOR DEN TOREN. LÜNEBURG UND SEIN UMLAND IM SPÄTMITTELALTER, Wallstein, Göttingen 2015 (= Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Niedersachsen und Bremen, Bd. 280), 550 stran.

Disertační práce Nielse Petersena, obhájená roku 2012 na univerzitě v Göttingen, představuje jeden z nejvýznamnějších příspěvků k poznání fungování středověkého městského zázemí. Význam zázemí pro hospodářský život vnitřního města je přitom v poslední době stále více doceňován. Petersen v knize kráčí ve stopách prací Rolfa Kießlinga, zároveň je ale v mnoha ohledech teoreticky i pramennou analýzou rozšiřuje.

V úvodních kapitolách věnuje autor pozornost terminologickému vymezení předměstského prostoru. Po právu se přitom brání statickému užívání pojmů a důraz klade na jedinečnost toho kterého města. Činí tak především z toho důvodu, že ani ve středověku nebyl prostor za hradbami jednoznačně vymezen a že termíny, které pro něj užívali

písaři v městských kancelářích, byly velmi vágní. Petersen klade důraz na předměstské oblasti jako na svébytný hospodářský region, v němž se promítaly nejrůznější ekonomické i politické zájmy města. Město je v jeho pojetí aktérem, jenž si před hradbami utváří v čase velmi proměnlivý vlivový prostor. Ono městské aktérství nabývá v období 13.–15. století několika podob: prosazování právních nároků v podobě fojtství, vlastnictví hradů a k nim příslušejících práv v podobě vlastnictví půdy městskou komunou, jednotlivými měšťany a s městem svázanými církevními korporacemi, kláštery a špitály. V těchto dvou základních rovinách se však rozsah prostoru za hradbami může v konkrétních případech zásadně lišit. Spolu s tím Petersen pracuje i s kategorií prostoru, jenž má pro město bezprostřední užitný význam, a to opět jak z hospodářského, tak například z církevního hlediska. Území před hradbami může být využíváno pro zemědělství, zahradničení či pro získávání stavebního materiálu, stejně tak ale může být pojímáno církevními institucemi jako prostor, kudy procházejí církevní procesí či kde jsou navštěvována poutní místa. Užitný prostor se tak stává prostorem komunikačním. Tento prostor se pak město pokouší nejen vymežit, ale zároveň i podmanit prostřednictvím různých symbolických znaků (kříže u cest, varty, špitály, kaple, zvonice, hraniční značky).

Petersen si pro svoji analýzu vybral Lüneburg, jenž byl v 15. století s přibližně 10 000 obyvatel jedním z největších měst v severním Německu. Na rozdíl od jiných velkých říšských měst byl ale Lüneburg značně závislý na své vrchnosti, velfských vévodech. Bohaté městské horní vrstvy zde profitovaly především ze solivaren, patrně největších v severní Evropě. Základní pramen pro Petersenův výzkum představují dokumenty vzniklé během činnosti lüneburského stavebního úřadu. V souvislosti s jeho působením si autor klade otázky, jaké stavby byly financovány z městského rozpočtu, kým byly osoby činné v tomto úřadu, jakým způsobem byly finančně zajišťovány konkrétní městské stavby a jaká řemesla se na stavbách uplatňovala.

Vytváření území, jež město ovládalo jako vrchnost, začalo rokem 1371, kdy Lüneburg získal do svého držení tzv. Kalkberg. Kolem roku 1400 začal být na náklady města budován rozsáhlý obranný val, kolem roku 1470 byl tento val rozšířen směrem na východ. Naopak v 16. století došlo k jeho zřetelnému zúžení, neboť město již nebylo ve střetu se zeměpánem schopno prosadit své dřívější nároky. Financování obranného valu, stejně jako staveb s ním spojených (kamenné bašty a věže), bylo samozřejmě velmi nákladné a představovalo jednu z největších městských

investic. Totéž platí i o pronájmech zeměpanských hradů. V době kolem poloviny 15. století, kdy mělo město v držení nejvíce těchto hradů, můžeme v každém případě mluvit o uzavřeném teritoriu. Správa všech těchto majetků spadala pod stavební úřad. Autor velmi důkladně ukazuje, že byla velmi nákladná a pro město finančně nevýhodná.

Petersen se ve výzkumu opírá především o lüneburské tzv. Kämmererechnungen. Nejstarší pocházejí ze 14. století: nejvíce, byť mezerovitě, jsou dochovány pro léta 1322–1340. Z následujícího století se Kämmererechnungen zachovaly až pro rok 1428 a poté kontinuálně pro léta 1443–1479 a 1480–1507. Pro výzkum stavební činnosti, financované městem, máme však k dispozici nejen sumární údaje (tak tomu je například v Hamburku, Gottingen, Hildesheimu či Augsburgu), nýbrž přímo speciální stavební účty. Nejstarší stavební účty, prozkoumané Antje Sanderovou, dnes máme k dispozici pro léta 1386–1388.¹ Další dochovaná kniha v rozsahu 475 papírových stran zahrnuje léta 1409–1499. A právě ta se stala předmětem Petersenovy analýzy. Ani v Lüneburgu však nebyl stavební úřad, obdobně jako v jiných městech, jedinou institucí, která by městskou stavební činnost financovala. Dokládají to údaje z jiných lüneburských knih účtů, kde se mezi výdaji objevují částky, jež plynuly na stavební účely (například tzv. Ziesebuch, resp. Bierziesebuch pro léta 1398–1484, nebo tzv. Sodmeisterrechnungen, jež sloužily k finanční správě solivaren).

Počátky stavebního úřadu v Lüneburgu sahají do konce 14. století a za jeho zřízením stála městská rada. Ve skutečnosti však vznik takového úřadu podle Petersena souvisel s velkými komunálními stavbami, především s budováním hlavního městského kostela sv. Jana na přelomu 13. a 14. století. V průběhu 14. století byl stavební úřad spravován městskou kanceláří, v následujícím věku se však již osamostatnil. Téměř po celé období 15. století měl stavební úřad negativní saldo. Příjmy, které mu plynuly z pronájmů nemovitostí, především domů a zahrad, popřípadě z rent a testamentů, nebyly s to pokrýt veškeré stavební náklady. Podle dochovaných pramenů vynakládal úřad nejvíce prostředků ve čtyřicátých letech 15. století, kdy začaly být zpevňovány a rozšiřovány hradby. V druhé polovině tohoto věku pak většinu peněz pohltily stavební úpravy na vévodských hradech, jež město získalo formou zástavy.

¹ ANTJE SANDER, *Die Lüneburger Bauamtsrechnungen von 1386 bis 1388*, in: *Öffentliches Bauen in Mittelalter und Früher Neuzeit*, (Hrsg.) ULF DIRLMEIER – RAINER S. ELKAR – GERHARD FOUQUET, St. Katharinen 1991 (= *Sachüberlieferung und Geschichte. Siegener Abhandlungen zur Entwicklung der materiellen Kultur*, Bd. 9), S. 89–115.

Obdobně jako v jiných městech je v Lüneburgu prostřednictvím účtů doložena existence stavebního dvora, kde se nejen skladoval, ale i přímo vyráběl stavební materiál. V omezené míře zde byl dle Petersenových zjištění tento stavební materiál také prodáván jednotlivým měšťanům. Personál, který spravoval stavební dvůr, byl podle dochovaných účtů velmi skrovný. Samotní dělníci, stejně jako jejich předáci, byli tímto personálem najímáni na konkrétní práce. Jako relativně výnosný komunální podnik působila v Lüneburgu cihelna, spravovaná přímo městskou radou. Náklady města však pokrýt nedokázala a město muselo cihly nakupovat například i z klášterních cihelen. Největší zisk městu přinášela komunální produkce vápna. Takovýto způsob komunálního hospodaření si však mohla dovolit pouze velká říšská města.

Při stavební činnosti stejně jako při podnikání spojeném s výrobou vápna a produkcí soli bylo město zcela závislé na dodávkách palivového i stavebního dřeva. V 15. století však již okolí města trpělo velkým nedostatkem dřeva, a proto se městská rada i jednotliví měšťané zaměřovali na získávání lesních porostů v bezprostředním okolí města. Jejich úspěšnost byla však v tomto ohledu velmi malá. Většina velkých lesních ploch nadále zůstávala v rukou zeměpána. Proto muselo být dřevo dováženo po Labi a po Ilmenau z Meklenburska a Braniborska. Poblíž městských hradeb byl zřízen městem provozovaný sklad dřeva, což radě zajišťovalo každodenní komunální dohled nad touto komoditou.

Závislost na dováženém dřevu do značné míry určovala městskou politiku. Rada se v 15. století snažila získat co nejvíce práv a kontrolních bodů na obchodních cestách, aby tím učinila dovoz dřeva bezproblémovým. Do tohoto snažení investovala také velké finanční prostředky, které se ještě znásobovaly nutností stavebně udržovat zakoupené, především však pronajaté zeměpanské hrady, nacházející se ve špatném stavu, které měly chránit obchodní cesty. Mnohé z těchto hradů drželo město i déle než sto let, zároveň se však hrady stávaly zdrojem konfliktů s okolní šlechtou.

V souvislosti s obchodními zájmy města zkoumá Petersen rozvoj pozemkového vlastnictví města, měšťanů a městských institucí. Toto vlastnictví nepovažuje pouze za formu finančních investic, z nichž investorům plynula renta, nýbrž i za výraz sociální reprezentace, tedy za cestu směřování měšťanů k aristokratickému způsobu chování. Spolu s tím však autor interpretuje zisk pozemkového vlastnictví také jako výraz městské politiky, jež měla za cíl posílit postavení města z hlediska jeho hlavních zájmů: kontrolování trhu a obchodních cest. V jednotlivých

kapitolách autor analyzuje pozemkové vlastnictví klášterů působících ve městě. K největší expanzi pozemkového vlastnictví za hradbami města docházelo v případě klášterů ve 14. století, a to na úkor okolní drobné šlechty. Autor si je samozřejmě vědom skutečnosti, že kláštery byly nezávislé na městské radě. Ekonomicky však s městem velmi úzce spolupracovaly, především při obchodování s dřevem a při produkci cihel. Během 14. století získali největší pozemkové vlastnictví rovněž lüneburští měšťané. V jejich případě však koupě pozemků představovala především způsob uložení kapitálu, tedy soukromých investic. Situace se v tomto ohledu změnila až v 15. století, kdy pro část patricijů byla koupě pozemkového vlastnictví již zřejmou formou sociální reprezentace.

Ke změně statusu měšťanských rodin však povětšinou nedošlo: z 15. století nemáme pro Lüneburg dochovány zprávy o uzavírání manželství se šlechtici z okolí města. Stejně tak se lüneburští měšťané nezúčastňovali zemských sněmů. Většinu transakcí měšťané uzavírali formou koupí. Pronájmy vsí či fojstství byly v jejich případě výjimkou. Jak dlouho jednotlivé rodiny venkovské statky držely, bohužel nevíme. Prameny to autorovi nedovolily sledovat. I tak ale hypoteticky konstatuje existenci dlouhodobého vlastnictví venkovských statků jednotlivými měšťanskými rody, což prý v lüneburském prostředí nahrávalo představě o reprezentační funkci těchto investic.

V samostatné kapitole se Petersen věnuje problematice zahrad před hradbami města. Zjistil, že v jejich případě docházelo velmi často ke změně vlastnictví. Nešlo tedy většinou o formu investice, převažoval praktický účel. Pozoruhodné jsou autorem snesené doklady o existenci městských luk, na nichž lüneburští měšťané nechávali pást svůj dobytek. Jejich existence tak ještě více svědčí o komunálním charakteru města, jež pro své měšťany zabezpečovalo možnosti rozvíjet individuální zemědělskou činnost. Investice do obecních luk však byly minimální. Naopak investice do obecních studní, resp. do vodovodů od nich vedoucích, které účty stavebního úřadu evidují ve velkém rozsahu, svědčí o nákladné péči města o zvýšení kvality života uvnitř městských hradeb. Mimo to lüneburské účty evidují i nemalé náklady městské rady, vynaložené na likvidaci odpadu a naplaveného bahna.

Petersen se rovněž snaží nalézt odpověď na otázku, jaké konflikty vyvolávala skutečnost, že si Lüneburg činil nárok na některé části svého zázemí, především na transportní cesty a již zmíněné vévodské hrady. Ke konfliktům docházelo především v 16. století. Z tohoto období autor shromáždil řadu pramenů, které ukazují, jak se na Lüneburg a jeho okolí

dívali cizí pozorovatelé. Jedná se především o cestopisy, mezi nimiž vyniká cestovní zpráva Fynese Morrisona. Ten ve stejné době navštívil i Prahu. Většina cestovatelů si samozřejmě všímala městských staveb, především salin, cihelen a vápenek. O zázemí města, o městě před hradbami, naopak mluví velmi málo. Pohled zevnitř města v Petersenově podání reprezentuje spis Lucase Lossia, působícího v druhé polovině 16. století v měšťanské škole (Johanneum). Jeho *Lunaeburga Saxoniae* je napsána po vzoru práce Eobana Hessia *Norimberga* a jedná se o klasickou chválu města. Lossius v ní detailně popisuje solivarny jako centrální hospodářskou část města. Město a zázemí podle něho tvoří v duchu humanistických chvál jednotu. Svoji chválu napsal v době, kdy již třicet let žil ve městě a udržoval úzké vztahy s vlivnými radními rodinami. Zároveň to byla doba, kdy již ve městě proběhla reformace a kdy se zeměpanská vrchnost snažila město co nejvíce integrovat do teritoriální správy. Jasně to dokládají smlouvy mezi městem a jeho vrchností z let 1562 a 1576, jež ve svém důsledku omezily středověké svobody města a měšťanů, zároveň však vedly k přesnému teritoriálnímu vymezení dosahu lüneburského městského práva, a tím i k posílení postavení lüneburské horní vrstvy ve vztahu k nejbližšímu městskému okolí a zázemí.

Ve stejné době se správní a politické nároky města odrazily i ve vzniku map (1575, 1576 a 1580), jejichž autorem byl na objednávku městské rady kartograf Daniel Frese. V mapách se zrcadlí oblast nároků města na vykonávání správy za jeho hradbami, resp. území, jež bylo městem hospodářsky využíváno. Mapa z roku 1575 reflektuje nároky města, kdežto mapy z let 1576 a 1580 již odrážejí reálnou moc města ve vztahu k jeho zázemí.

Petersenova práce tak představuje velmi zdařilý pokus o komplexní pohled na město před hradbami. Autor v ní vynikajícím způsobem reflektuje městské zázemí nejen jako prostor městského podnikání a městského užitku, ale zároveň i jako území, na němž město vystupuje jako politický aktér. Svůj vliv se zde přitom snaží uplatnit především z důvodů ekonomických, jež mají ve svém důsledku vést k rozkvětu města a jeho hospodářství. Reprezentační funkce jsou zde naopak potlačeny a plně dominuje utilitární charakter. Autor ke svým interpretacím skvěle využil výjimečně dochované prameny a výrazně rozšířil a obohatil naše dosavadní pohledy na městské zázemí.

Martin Nodl

Elisabeth Gruber, „RAITTUNG UND AUßGAB ZUM GEPEW“. KOMMUNALE RECHNUNGSPRAXIS IM OBERÖSTERREICHISCHEN FREISTADT. EDITION UND KOMMENTAR DER STADTGRABENRECHNUNG (1389–1392), Böhlau, Wien 2015 (= Quelleneditionen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Bd. 14), 244 stran.

Edice stavebních účtů vzniklých v souvislosti s budováním freistadtského opevnění v letech 1390–1393 je rozšířenou disertační prací Elisabeth Gruberové, obhájenou na univerzitě v Salzburgu již v roce 2001. V knižním vydání edici pramene předchází rozsáhlá úvodní studie, v níž autorka analyzuje pramen samotný. Zároveň ho zasazuje do kontextu dalších účetních pramenů, vzniklých v období 14. a 15. století v rakouských městech.

Ve Freistadtu podobně jako v Ennsu, Linci a Welsu vznikly speciální účetní knihy v souvislosti s potřebou evidovat příjmy a výdaje plynoucí z pronájmu zeměpanských daní městu. V případě Freistadtu zeměpán účelově převedl na město příjmy z ungeltu, aby z těchto peněz byla financována výstavba městských hradeb. Díky tomu představují freistadtské účetní knihy unikátní pramen, na jehož základě můžeme dosti detailně zkoumat nejen financování stavby hradeb, ale i průběh stavebních činností na počátku devadesátých let 14. století. I tento detailní pramen má však své limity. Autorčiny rozborů totiž zcela jednoznačně potvrzují naše znalosti o fungování městského účetnictví, které již na přelomu 19. a 20. století odhalily první práce věnované tomuto problému. Ani ve Freistadtu, stejně jako v jiných rakouských (a nejen rakouských) městech, neexistovala ve 14. a 15. století centrální městská pokladna.

Stavební účty, které máme dochovány pro Freistadt, tak zachycují pouze část účetních operací, jež byly součástí městského hospodaření. Stavba hradeb byla tedy financována i z jiných prostředků než jen ze stavebních účtů. Jisté úskalí však v sobě skrývají i samotné stavební účty, dochované dnes jako čistopis. Jakým způsobem tento čistopis vznikal, bohužel nevíme. Na druhé straně však tyto speciální stavební účty vypovídají o samotném průběhu staveb mnohem více než jinde dochované radniční účty, do nichž bývaly přenášeny údaje ze speciálních účtů. Většinou se tak totiž dělo pouze sumárně, popřípadě ve zkrácené podobě. Problémem byl i čas zanesení daného údaje do účtu. Podle autorky přepisy ze speciálního stavebního účtu do radničních účtů mnohdy neodrážely reálný čas vyplacení daných výdajů, nýbrž pouze

dobu jejich konečného zaúčtování. K těmto závěrů Gruberová dospěla na základě rozboru všech čtrnácti dochovaných freiburských účetních knih z období let 1386–1487 (s. 159–196).

Na rozdíl například od Lünneburku nevznikl ve Freistadtu ve středověku žádný speciální stavební úřad. Řízení stavebních prací na městských hradbách tak bylo podle autorky v rukou jednotlivých „stavebních mistrů“. A právě jim proto věnuje zvýšenou pozornost a pokouší se i s využitím prosopografie konkrétních dvaatřiceti osob rozkrýt jejich činnost. Stavební mistry charakterizuje jako inspektory či správce stavby, resp. staveb jednotlivých úseků hradeb, za něž byli po všech stránkách odpovědní. Tato odpovědnost vyplývala z povinností plnoprávných měšťanů. V konkrétních případech však byl podíl stavebních mistrů na stavbě hradeb podmíněn především skutečností, že vlastnili nemovitosti v sousedství hradeb, případně že se jejich nemovitosti (domy či parcely) staly součástí opevnění. Autorčina prosopografická analýza je však limitována tím, že se z Freistadtu nedochovaly žádné úřední městské knihy, na jejichž podkladě by bylo možné sledovat měšťany jako berní poplatníky či jako jiným způsobem vymezenou městskou populaci. Mezi stavebními mistry se jí proto podařilo získat více informací pouze pro osoby, které tvořily městskou funkční, úřední či politicky aktivní elitu. Pouhý listinný materiál se ale v tomto ohledu ukázal být pro sociálně diferencovanou prosopografickou analýzu nedostatečným pramenem.

Gruberová sleduje prostřednictvím týdenních účtů stavební fáze hradebního pásu. Významné je zjištění, že práce nebyly zcela přerušeny ani v zimě. Jednotlivé stavební fáze (rozlišuje jich třiadvacet) autorka navzájem srovnává z hlediska vynaložených nákladů (s. 53) a z hlediska převažujícího typu prací. Náklady v každé stavební fázi rozděluje do čtyř kategorií: mzdy, transport, materiál a ostatní. Výdaje na mzdy tvořily 52 % veškerých nákladů. O něco nižší byly transportní náklady, 33 %, v nichž většinu prostředků spolkl transport vypáleného vápna z Mauthausenu, vzdáleného přes 60 km. Naopak náklady na dovoz kamene z blízkého okolí byly mnohem nižší. Jako překvapivě velmi nízké se jeví celkové materiální náklady, jež tvoří pouze 14 % všech evidovaných výdajů. Autorka z toho ale nevyvozuje žádné zásadní závěry. Je si totiž vědoma toho, že výdaje evidované ve stavebních účtech neodrážejí reálná čísla. Skutečné materiální náklady musely být mnohem, mnohem vyšší. Prostředky na ně však byly vypláceny i z jiných městských účtů,

resp. byly evidovány i v jiných městských účetních knihách, jež se nám ze zkoumaného období nedochovaly.

Faktograficky bohatou část práce představuje rozbor účtů z hlediska toho, jak odrážejí samotnou stavební činnost. Autorka tímto způsobem zprostředkovává údaje týkající se mezd specializovaných i pomocných dělníků na stavbě. Jen pro ilustraci: kamenický mistr dostával za svoji práci 13 denárů denně, jeho tovaryš 10 denárů a pomocníci 5 denárů. Denní mzda lamačů kamene se pohybovala mezi 5 a 9 denáry pro pomocníky a pro tovaryše činila 16 denárů. Špatně placená byla práce povozníků, kteří dostávali za denní práci zaplacené něco mezi 3 a 9 denáry. Mimo autorčin zájem nezůstal ani pracovní čas. Ten je však prostřednictvím freistadtských účtů možné sledovat jen v omezené míře. Gruberová tuto problematiku detailně rozkryla pro 19. stavební fázi od 20. května do 13. července roku 1391, kdy se pracovalo v průměru 4,5 dne v týdnu (s. 71). Na podzim roku 1392 (22. stavební fáze) tomu bylo obdobně. Délka letního pracovního času (13 hodin) se samozřejmě lišila od zimního pracovního času (7 hodin). Pozoruhodné však je, že denní tarifní mzdy pro zedníky, kameníky či nosiče kamenů zůstávaly v zimě i v létě zhruba na stejné úrovni.

Výpověď písemných pramenů, jež odrážejí pouze jednu rovinu prací na městském opevnění, se Gruberová pokusila doplnit pohledem archeologů a stavebních historiků. Kapitoly věnované těmto problémům s ní pro knihu připravili Thomas Kühtreiber, Gábor Tarcsay a Michaela Zorko. Ve skutečnosti však archeologické úvahy nic zásadně nového nepřinesly. Problém interpretace dochovaných částí freistadtských hradeb totiž spočívá ve skutečnosti, že většina z viditelných hradebních prvků pochází až pokročilého 15. století. Otázka stavebního vývoje hradeb ve 14. století proto zůstala v knize víceméně nedořešená. Zjištění plynoucí ze stavebních účtů z let 1389–1392 archeologické rozborů ani nevyvrátily, ani nepotvrdily. Totéž se bohužel týká i dvacátých a třicátých let 15. století, kdy bylo město opakovaně ohrožováno husity a kdy rovněž došlo k rozšíření a zkvalitnění freistadtského obranného systému. Na rozdíl od počátku devadesátých let 14. století se však písemné prameny v podobě speciálních stavebních účtů pro Freistadt oné doby nedochovaly.

Martin Nodl

Gwendolyn Peters, KRIMINALITÄT UND STRAFRECHT IN KIEL IM AUSGEHENDEN MITTELALTER. DAS VARBUCH ALS QUELLE ZUR RECHTS- UND SOZIALGESCHICHTE, Peter Lang, Frankfurt am Main et al. 2017 (= Kieler Werkstücke. Reihe A: Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte, Bd. 45; Sonderveröffentlichungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte, Bd. 82), XV + 161 stran.

Tématem recenzované publikace je kriminalita a výkon trestního práva v hanzovním městě Kielu v pozdním středověku a na prahu raného novověku. Jako základní pramen autorka použila jednu z pouhých šesti dochovaných kielských pozdně středověkých městských knih, tzv. *Varbuch* z let 1465–1546. Po stručném úvodu podává Petersová důkladný popis pramene a vysvětluje jeho zvláštní název odvozený od středodolnoněmeckého slova *var*, které znamená nebezpečí či ohrožení života. *Varbuch* sestává z 39 popsaných pergamenových listů obsahujících celkem 68 zápisů, které se týkají 74 obžalovaných osob, z toho jen pěti žen. Šlo přitom o jedinou kielskou pozdně středověkou městskou knihu, do níž se zapisovaly výhradně trestněprávní případy, v nichž byl (či mohl být) uložen trest smrti. V dalším výkladu autorka upozorňuje na starší edici zkoumané knihy, kterou pořídil roku 1899 právník a kielský rodák Hermann Luppe (1874–1945).¹

Vznik zkoumaného pramene zasazuje Petersová do širokého kontextu dějin Kielu ve středověku. Kiel byl založen ve druhé čtvrtině 13. století holštýnským hrabětem Adolfem IV. ze Schauenburgu. Jeho syn, hrabě Jan, udělil městu roku 1242 lübecké městské právo. Tím se zároveň stal lübecký městský soud pro Kiel až téměř do konce 15. století odvolací soudní instancí a vrchním právem. Koncem 13. století se Kiel zařadil mezi hanzovní města. V roce 1460 se pánem města stal z titulu holštýnského vévody dánský (a zároveň švédský) král Kristián I., jenž tehdy výrazně rozmnožil městská privilegia. Tentyž panovník roku 1469 Kiel zastavil městu Lübecku. Ze zástavy Kiel vykoupil roku 1496 jeho nejmladší syn, holštýnský vévoda a pozdější dánský král Friedrich I.

Při následujícím rozboru trestněprávní praxe v Kielu v poslední třetině 15. a v první polovině 16. století Petersová vychází ze solidní obecné znalosti dějin německého trestního práva. V Kielu vykonávala nejpozději

¹ Luppe působil v letech 1920–1933 jako primátor Norimberka. (Rok Luppeho narození 1879 [s. 16], který autorka uvádí, je zjevně překlep, neboť vzápětí správně píše, že dotyčný studoval od roku 1892 práva.)

od počátku 14. století soudnictví městská rada. V roce 1317 udělil holštýnský hrabě kielské radě právo volit fojta, čímž se dosavadní zástupce zeměpána stal fakticky městským úředníkem. Následujícím privilegiem z roku 1318 přešlo veškeré soudnictví (včetně vyššího, hrdelního soudnictví) plně do rukou městské rady. Autorka upozorňuje, že ve zkoumané době se soudní pravomoc kielské městské rady nevztahovala na duchovní, šlechtu, Židy a zeměpanské úředníky. Charakterizuje také postavení kielského soudu v rámci soudnictví v Holštýnsku.

Petersová ukazuje, že *Varbuch* je cenným pramenem k poznání kielské soudní praxe na sklonku středověku. Dokládá, že v době vedení *Varbuchu* bylo ve městě používáno lübecké městské právo. Naproti tomu aplikaci Hrdelního řádu císaře Karla V. (*Caroliny*) z roku 1532 nelze v Kielu doložit až do roku 1574. Vedle městské rady, tzv. vyššího soudu, působil v pozdně středověkém Kielu ještě tzv. nižší soud, složený pouze ze tří osob. Od něho bylo možné se odvolat ke zmíněnému vyššímu soudu (městské radě). Odvolání proti rozhodnutí městské rady směřovala původně do Lübecku, koncem 15. století převzal úlohu odvolací instance pro města v Holštýnsku tzv. soud čtyř měst (*Vierstädtegericht*), složený ze zástupců měst Kielu, Itzehoe, Rendburgu a Oldesloe. V roce 1496 vévoda Friedrich I. apelace do Lübecku zakázal. Přestože většina případů zachycených na stránkách *Varbuchu* byla nejprve projednávána, resp. předjednávána zmíněným nižším soudem, rozhodující soudní instancí v kriminálních případech byla v Kielu městská rada. Instanční postup od nižšího soudu přes městskou radu až po odvolání k vrchnímu právu do Lübecku Petersová ilustruje na případu pacholka, jenž byl roku 1487 za zabití odsouzen k smrti a popraven.

Zvláštní kapitolu věnovala autorka trestnímu procesu. Pokusila se odlišit jednotlivé typy řízení, a to z hlediska tradičního dualismu akuzačního a inkvizičního procesu. Vycházela přitom z předpokladu dosavadního bádání, že právě na prahu raného novověku docházelo u světských soudů k postupnému přechodu od akuzačního k inkvizičnímu řízení. Na základě zkoumaného pramene Petersová dospívá k závěru, že akuzační (obžalovací) proces byl v Kielu ještě na počátku 16. století častější. Řízení, které bylo ryze inkvizičním procesem, zaznamenala pouze jediné, v roce 1515. Nicméně většina soudních řízení zachycených ve *Varbuchu* vykazovala některé prvky inkvizičního procesu (nejčastěji použití tortury, ale také např. soudní ohledání místa činu či zahájení řízení *ex officio*). Na druhé straně bylo soudní řízení zřejmě převážně ústní.

Dále si autorka všímá způsobů zatčení pachatelů a používaných důkazů. Zvláštní procedurou, kterou kielský nižší soud používal v případech usmrcení, bylo tzv. *Varrecht*. Petersová vyslovuje názor, že se jednalo o ohledání těla osoby, která zemřela násilnou nebo náhlou smrtí (vražda, zabití, sebevražda, nehoda). Tresty smrti byly v Kielu na mužích vykonávány stětím mečem, oběšením či lámáním kolem, na ženách pak upálením nebo zahrabáním zaživa. Kielský kat působil ve zkoumané době také jako ras. Vedle trestů smrti *Varbuch* dokumentuje také „Friedloslegung“ (prohlášení za *fredelos*), což byl trest ukládaný v rámci přesného rituálu uprchlým zločincům – věčně se jednalo o analogii prohlášení za psance. V jednotlivých nečetných případech autorka zaznamenala také trest vypovězení ze země, uzavření smírčí smlouvy a osvobození osoby, které nebyla prokázána vina.

Petersová si dále pokládá otázku, do jaké míry odpovídaly ukládané tresty normám lübeckého městského práva a zda existovala souvislost mezi spáchaným deliktem a mírou trestu. Dochází k závěru, že v případech usmrcení a krádeže, které ve zkoumaném prameni převažovaly, trestní praxe většinou odpovídala ustanovením lübeckého práva. Vedle různých forem usmrcení a majetkových deliktů (včetně přepadení lodi, tj. pirátství) zaznamenala autorka ve *Varbuchu* ještě po jednom případě homosexuality (sodomie), znásilnění, žhářství a falšování mincí a dva případy kouzelnictví. Pozornost si zaslouží zjištění, že hranicí trestní odpovědnosti byl v Kielu u některých závažnějších zločinů již věk dvanácti let, a tato hranice byla tedy (i v dobovém kontextu) velice nízká. V několika případech Petersová zachytila složení hrdelního reverzu (*Urfehdeschwur*) a přimluvy třetích osob u městské rady, které vedly ke zmírnění trestu.

Autorka se pokusila o poměrně široce pojatou interpretaci *Varbuchu* jako pramene k dějinám kriminality. Přitom podrobně sleduje sociální postavení, povolání a rodinný stav pachatelů. Na základě srovnání poznatků dosavadního bádání s vlastními zjištěními se též snaží vysledovat delikty, které by byly typické pro některou sociální vrstvu, popř. genderově specifické. Pokládá si také otázky, zda delikventi běžně disponovali nějakými zvláštními znalostmi či dovednostmi, jestli se dopouštěli kriminálního jednání samostatně, nebo ve skupinách, zda, resp. nakolik mezi nimi existovaly osobní vazby a do jaké míry byli delikventi prostorově mobilní. Ukazuje, že většina delikventů pocházela z Kielu nebo z Holštýnska. Zaznamenává však i pachatele operující v širší oblasti severního Německa či v přístavech u Severního a Baltského moře od Hamburku až po Štětín. Jeden vyslýchaný se doznal, že se svou bandou dospěl až do Litvy.

Velmi podrobně se Petersová věnuje místům v Kielu a okolí, kde ke kriminálnímu jednání docházelo. Patrně nepřekvapí zjištění, že nejčastějším dějištěm krádeží bylo náměstí v době trhu a k nejvíce usmrcením docházelo v hostincích a výčepech. Objektem vloupání byly jak městské domy, tak dvory v okolí Kielu. Z církevních objektů a institucí se stávaly cílem majetkových deliktů kostely, kaple i kláštery. Dalšími zaznamenanými místy činu mimo město byly mlýny, cesty a lesy. Na dvou posledně jmenovaných místech docházelo především k loupežným přepadením. Autorčin pokus vysledovat určitá roční období (konání výročního trhu, masopust) či konkrétní denní dobu, kdy nejčastěji docházelo k trestné činnosti, není bohužel dostatečně přesvědčivý.

V závěru se Petersová dotýká možností dalšího bádání. Konkrétně upozorňuje na existenci dosud neprozkoumané soudní knihy hanzovního města Stralsundu z let 1467–1536 a na potřebu dalšího, prohloubeného studia pozdně středověkého a raně novověkého soudnictví v samotném Kielu, např. na základě tamějších dochovaných komorních účtů z let 1497–1510.

Přílohu práce tvoří katalog 68 zápisů *Varbuchu*, v němž Petersová vedle jména souzené osoby, spáchaného deliktu a rozsudku zachycuje také další údaje o obžalovaném, o průběhu soudního řízení a o bližších okolnostech trestného činu, pokud bylo možné tyto údaje zjistit. Publikaci uzavírá přehled pramenů a literatury. Z něho vyplývá, že autorka vedle *Varbuchu* využila i další prameny z kielského městského archivu, přibližně desítku starších regionálních pramenných edicí a více než sto titulů literatury.

Hodnocené dílo vykazuje některé dílčí nedostatky juvenilní práce: Je to dáno zřejmě jednak charakterem původně magisterské práce, která nevyhnutelně plní i některé didaktické funkce, jednak autorčinou snahou pokud možno obšírně pojednat o příliš mnohém z toho, co se v různých souvislostech momentálně ocitlo v jejím úhlu pohledu. Tím Petersová někdy vyvolává naději, že čtenář v knize nalezne něco nového o tématu, které ho velmi zajímá, a posléze zklamání, když zjistí, že tam nic nového není a autorka se spokojila jen s odkazem na dva tři tituly odborné literatury. Na druhé straně je nesporné, že zkoumaný, sám o sobě nepřilíživě rozsáhlý pramen umožnil autorce obšírně pojednat také o řadě dílčích nebo i jen volně souvisejících témat. Právě autorčina schopnost zpracovat v rámci magisterské práce kielský *Varbuch* jako polyvalentní pramen k poznání mnohých aspektů právních a sociálních dějin a vypracovat solidní původní monografii si jistě zaslouží zvláštního ocenění.

Petr Kreuz

EIN FELS IN DER BRANDUNG? BISCHOF GOLSER UND DER INNSBRUCKER HEXENPROZESS VON 1485, (Hrsg.) Andreas Exenberger, IMT-Verlag, Kufstein 2015, 220 stran.

Názor, že v Innsbrucku sídlící brixenský biskup Georg (II.) Golser (cca 1420 – 1489, v úřadu 1464/71 – 1488)¹ byl kritikem inkvizitora a démonologa Heinricha Kramera/Institorise (cca 1430 – cca 1505), a tedy i rozhodným odpůrcem honů na čarodějnice, se stal součástí katolické apologie již v devadesátých letech 19. století² a dlouho byl bez výhrad přebírán i novějším badáním.³ Tato představa byla nicméně nedávno zásadním způsobem – na základě důkladného výzkumu pramenů a jejich reinterpretace – zpochybněna.⁴

Již titul recenzovaného sborníku napovídá, že publikace diskutuje tradiční, apologický obraz biskupa Golsera jako „skály v příboji“ čarodějnických procesů. Sborník vzešel z mezinárodního symposia, které se konalo roku 2013 na univerzitě v Innsbrucku. Vyšel přibližně ve stejné době jako stať, která uvedený obraz zpochybňuje (nebo přinejmenším podstatně relativizuje), hodnotí Golserovu úlohu v innsbruckých procesech roku 1485, rozpoutaných Institorisem, výrazně jinak a klade ji namnoze do odlišných souvislostí.⁵

1 WOLFGANG BEHRINGER, *Golser, Georg (cca 1420–1489)*, in: *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition II.*, (ed.) RICHARD M. GOLDEN, Santa Barbara – Denver – Oxford 2006, s. 451–452. Georg Golser byl zvolen do čela brixenské diecéze roku 1464 po skonu předchozího biskupa, proslulého pozdně středověkého filozofa, humanisty a diplomata Mikuláše Kusánského (1401–1464, biskupem v letech 1450–1464, kardinálem od roku 1448). Golserovu volbu však neuznal papež Pavel II. ani císař Friedrich III. Na brixenském biskupském stolci potvrdil Golsera až roku 1471 papež Sixt IV. Z postu sídelního biskupa diecéze Golser odstoupil v roce 1488 a zemřel 20. června následujícího roku v Brixenu. Viz též FRIEDRICH MERZBACHER, *Georg Golser*, in: *Neue Deutsche Biographie VI.*, Berlin 1964, s. 209–210.

2 HARTMANN AMMANN, *Der Innsbrucker Hexenprozess von 1485*, *Zeitschrift des Ferdinands für Tirol und Vorarlberg*. Ser. 3, 1890, Heft 34, s. 1–87.

3 Například HEINRICH KRAMER (INSTITORIS), *Der Hexenhammer. Malleus Maleficarum. Neu aus dem Lateinischen übertragen von Wolfgang Behringer, Günter Jerouschek und Werner Tschacher*, (Hrsg.) GÜNTER JEROUSCHEK – WOLFGANG BEHRINGER, München 2000, zvl. s. 32–34 a 58–63; W. BEHRINGER, *Golser, Georg*, in: *Encyclopedia of Witchcraft*, (ed.) R. M. GOLDEN; ERIC WILSON, *Institoris at Innsbruck. Heinrich Institoris, the Summis Desiderantes, and the Brixen Witch-Trial of 1485*, in: *Popular Religion in Germany and Central Europe 1400–1800*, (edd.) BOB SCRIBNER – TREVOR JOHNSON, New York 1996, s. 87–100; HANSJÖRG RABANSER, *Hexenwahn. Schicksale und Hintergründe. Die Tiroler Hexenprozesse*, Innsbruck – Wien 2006, zvl. s. 41–43 (původně rýž, *Die Hexenverfolgungen in Tirol. Verlauf – Prozessbiographien – Interpretation*, Dissertation der Philosophischen Fakultät der Universität Innsbruck, Innsbruck 2005).

4 MANFRED TSCHAIKNER, *Hexen in Innsbruck? Erzherzog Sigmund, Bischof Golser und Inquisitor Heinrich Kramer (1484–1486)*, *Der Schlern. Monatszeitschrift für die Südtiroler Landeskunde* 88/7–8, 2014, s. 84–102.

Andreas Exenberger v rozsáhlé předmluvě připomíná, že pronásledování čarodějnic není zdaleka pouze záležitostí „temného středověku“. Uvádí, že hlavním objektem sborníku je innsbrucký čarodějnický proces z roku 1485 a jeho „klíčové postavy“ Golser a Institoris. Vedlejším aktérem procesu byl tehdejší vládce Tyrol a Předních Rakous arcivévoda Zikmund Habsburský (1427–1496). Exenberger stručně shrnuje známé údaje o innsbruckém procesu a jeho bezprostředních důsledcích, z nichž nejvýznamnějším bylo sepsání a vytištění Kladiva na čarodějnice (*Malleus Maleficarum*) již v následujícím roce 1486.

Po předmluvě následují ještě tři kratičké úvodní příspěvky. V prvním z nich: *Zum Geleit: Was wird wie im kollektiven Gedächtnis erinnert?* se Brigitte Mazohl stručně zamýšlí nad tím, jak může předkládaný sborník přispět k obohacení kolektivní historické paměti. Text *Zum Geleit: Bildung durch Wissenschaft* napsal vicerektor innsbrucké univerzity Wolfgang Meixner, autorem třetího *Zum Geleit: Hexenfragmente* je sídelní biskup innsbrucké diecéze Manfred Scheuer. Jeho text sestává z pěti krátkých, myšlenkově inspirativních glos k různým otázkám souvisejícím s pronásledováním domnělých čarodějnic. Vychází přitom z tradičního pojetí procesu z roku 1485 jako střetnutí Golsera s Institorisem.

Prvním odborným příspěvkem je poutavá stať Romedio Schmitz-Essera *Reliquienkult, Verbrennung der Toten und auffällige Frauen: Die Ursprünge der Hexenverbrennung im Mittelalter* (s. 35–53). Tento autor se ve své nedávné, pozoruhodné a rozsáhlé habilitační práci zabýval kulturními dějinami nakládání s lidskými tělesnými ostatky ve středověku.⁵ Upálení se podle něho plně etablovalo teprve ve vrcholném středověku, a to jako forma výkonu trestu smrti u pachatelů závažných deliktů, jakými byly kacířství, sodomie a později i kouzelnictví/čarodějnictví. Tyto delikty byly považovány za porušení božského řádu. Schmitz-Esser připomíná, že upálení bylo nejen velmi krutým trestem smrti, ale bylo i v rozporu s tradiční křesťanskou pohřební praxí. První známý doklad upálení čarodějnice pochází z doby Karla Velikého. Uvedený francký panovník ovšem poté zakázal jedním ze svých zákonů Sasům nejen kremaci zemřelých, ale také upalování čarodějnic (*strigae*) jako pohanský zvyk. Zákaz upalování strig obsahoval ovšem už edikt langobardského krále Rotara z roku 643 (*Edictum Rothari*).

⁵ Viz předcházející poznámku.

⁶ ROMEDIO SCHMITZ-ESSER, *Der Leichnam im Mittelalter. Einbalsamierung, Verbrennung und die kulturelle Konstruktion des toten Körpers*, Ostfildern 2014.

Podle Schmitz-Essera sice upálení jako postih homosexuálního styku či pohlavního styku se zvířetem požadoval již Starý zákon, avšak trest smrti upálením za delikt sodomie byl normativně zakotven až v římském právu, odkud byl v karolinské době recipován do středověkého evropského práva. Teprve Saské zrcadlo z první poloviny 13. století stanovovalo trest upálení také za travičství. Přibližně ve stejné době informuje o rozsudku smrti upálením za kouzelnictví německý středověký kronikář Caesarius z Heisterbachu (cca 1180 – po 1240). Co se týče upálení jako trestu za herezi, Schmitz-Esser zřejmě nesprávně tvrdí, že upálen byl již teolog a avilský biskup Priscillian (cca 340 – 385) – zpravidla se lze dočíst, že uvedený proslulý heretik byl v Trevíru stát. Autor nicméně dodává, že ve středověké Evropě lze zprávu o upálení kacířů zaznamenat poprvé až roku 1022 v Orléansu, kdy tento trest nechal vykonat francouzský král Robert II. Typickým trestem za kacířství se upálení nicméně stalo až ve vrcholné středověké Evropě, od druhé poloviny 12. století. První bezpečně doložený případ upálení čarodějnice v Tyrolsku zaznamenal autor až k roku 1433. Schmitz-Esser uzavírá, že prozatím nelze v úplnosti zodpovědět otázku původu trestu upálení za kouzelnictví, resp. čarodějnictví, tak jak se s ním setkáváme od pozdního středověku.

V myšlenkově podnětném příspěvku *Zurück aus Rom: Tirol als Testgebiet des internationalen Verfolgungsspezialisten Heinrich Kramer* se německý historik Wolfgang Behringer zabývá mj. otázkou, jakou úlohu sehrál innsbrucký proces roku 1485 v působení Heinricha Institorisova, a to především s ohledem na notoricky známou skutečnost, že faktický krach tohoto procesu byl bezprostředním podnětem k napsání Kladiva. Připomíná, že jako kancléř Tyrolského vévodství později krátce (v letech 1495/96) působil německý právník a démonolog Ulrich Molitor (cca 1442 – 1507 nebo 1508), jenž se oproti Institorisovi vyznačoval skeptičtějšími názory na čarodějnictví, které vyjádřil ve spise *Tractatus de lamiis et phitonicis mulieribus* z roku 1488. Značnou pozornost Behringer věnuje Golserovu přímému předchůdci Mikulášovi Kusánskému, jenž nejevil zájem o zapojení do počínajících čarodějnických procesů a stavěl se k nim skepticky.

Při líčení Golserovy osobnosti a Institorisova působení v Innsbrucku vychází autor sice z tradiční interpretace, avšak její rámec posléze výrazně překračuje, a to nejen tím, že innsbrucký proces zařazuje do širšího kontextu a připojuje některé dílčí postřehy. Zajímavé je totiž i Behringerovo upozornění, že papež Inocenc VIII. vydal v souvislosti

s „čarodějnickou bulou“ *Summis desiderantes affectibus* ještě tři další listiny, z nich jedna byla adresována arcivévodovi Zikmundovi. Upozorňuje také na Institorisovu přítomnost v Jižních Tyrolích v předchozím desetiletí, a to při procesu proti místní židovské obci v případě údajné rituální vraždy v Tridentu v roce 1475. Připomíná rovněž, že arcivévoda Zikmund vládl (do roku 1469) i v Institorisově rodném Alsasku.

Velmi závažný je Behringerův postřeh, že innsbrucký proces se odehrál na vrcholu probíhající dynastické krize Habsburků, která byla nakonec vyřešena volbou Maxmiliána I. římským králem (1493) a smrtí těžce zadluženého arcivévody Zikmunda (1496), jímž zároveň vymřela vedlejší linie rodu. Autor poukazuje na to, že klíčovou úlohu při zastavení innsbruckého procesu sehrál právník dr. Johann Merweis z Weidingenu, jehož generální vikář brixenské diecéze Christian Turner jmenoval obhájcem sedmi žen obviněných z čarodějnictví. Z této skutečnosti Behringer, žel, nevyvozuje žádné další závěry. Věren tradiční interpretaci dodává, že biskup Golser zůstal sice v pozadí, nicméně nitky procesu měl v rukou. Poté Behringer detailně líčí časový sled vzniku Kladiva: Institoris sepsal svůj nejproslulejší opus v relativním spěchu mezi říjnem 1485 a říjnem následujícího roku. Innsbruck opustil podle Behringera až v únoru 1486, v říjnu téhož roku se vynořil s hotovým rukopisem ve Špýru, kde v prosinci 1486 spis vytiskl tamější typograf Peter Drach.

Ve stati *Der Tiroler Landesfürst und die Bischöfe zur Zeit Georg Golsers* přibližuje Klaus Brandstätter průběh sporů arcivévody Zikmunda s Mikulášem Kusánským, které poznamenaly celý Mikulášův brixenský episkopát. Činí tak na pozadí vývoje vztahů mezi tyrolskými hrabaty a brixenskými biskupy od 14. století. V závěru se stručně dotýká i otázky podílu arcivévody Zikmunda a biskupa Golsera na organizaci kruciáty proti českému králi Jiřímu z Poděbrad, vyhlášené roku 1468.

Golserovu zakladatelskou a stavební činnost přibližuje v obšírné, několika vyobrazeními doplněné stati *Bischof Georg Golser (1464–1488) als Auftraggeber und Stifter: Bemerkungen aus dem Blickwinkel der Kult- und Kunstgeschichte* (s. 91–116) jihotyrolský historik umění Leo Andergassen. Podrobně pojednává zejména o pozdně gotické přestavbě brixenského dómu, se kterou sice započal již Mikuláš Kusánský, nicméně dokončil ji až Golser.

K vybraným aspektům procesu z roku 1485 se vyjadřuje přední znalec dějin tyrolských kouzelnických a čarodějnických procesů Hansjörg Rabanser v příspěvku *„Es sint personen, die mit kinsten umbgen [...]“ – Zauberei im „Innsbrucker Hexenprozess“ und seine Ausführenden*. Autor upozorňuje

mimo jiné na to, že není zřejmé, nakolik (a zda vůbec) se v obviněních v innsbruckém procesu z roku 1485 vyskytovaly jednotlivé složky kumulativního deliktu čarodějnictví: Čarodějnický let a účast na sabatu zde zcela chyběly, pochybný je i výskyt paktu s ďáblem, apostazie a pohlavního styku s ďáblem. Kumulativní čarodějnictví lze podle autora v Tyrolsku bezpečně doložit až na počátku 16. století. Rabanser věnuje pozornost i městu Innsbrucku jako dějišti uvedeného procesu: Innsbruck se stal tyrolským rezidenčním městem v roce 1420 (po Meranu) a koncem 15. století měl přibližně 2 000 obyvatel. Dvůr arcivévody Zikmunda čítal ke konci jeho vlády asi 500 osob.

Švýcarský medievalista a vynikající znalec dějin pozdně středověkých čarodějnických procesů Georg Modestin obohatil sborník částečně srovnávací studií *Ein allzu eifriger Hexenjäger? Der Laussanner Fürstbischof Benedikt von Montferrand (1476–1491) und die Westschweizer Inquisition im späten 15. Jahrhundert*. Autor úvodem připomíná, že dominikánský konvent v Lausanne byl již od druhé poloviny 14. století centrem inkvizice v západní části Švýcarska. Vyzdvihuje také svůj zásadní poznatek, že dominikánská inkvizice ve Švýcarsku se – vzdor obecným představám – vyvinula ve složitou institucionální strukturu již během 15. století, tj. ještě před zřízením španělské a římské inkvizice. S hony na čarodějnice započala inkvizice ve Švýcarsku již na přelomu třicátých a čtyřicátých let 15. století. K horlivým lovcům čarodějnic patřil lausannský biskup Georg ze Saluzza (1440–1461). Poté autor detailně a v širokých souvislostech rozebírá tři čarodějnické procesy, které v letech 1479/80, 1482 a 1487/88 vedl Golserův současník, lausannský biskup Benedikt (Benoit) z Montferrandu.

Z kontextu sborníku se poněkud vymyká příspěvek *Hexerei-Beziehungen: Zwei Injurienprozesse im Tiroler Oberland in geschlechterkritischer Perspektive (1591/1593)*, který napsala innsbrucká badatelka Maria Heidegger. Podrobně rozebírá dva tyrolské případy urážky na cti obviněním z čarodějnictví z konce 16. století, přičemž se pokouší postihnout dobové vnímání ženské cti. Potvrzuje tak ovšem jen tradiční poznatek, že čest ženy v raném novověku spočívala především v její sexuální integritě. V závěru vyslovila mínění, že je třeba přezkoumat tradované genderové paradigma americké historičky Christiny Larnérové, podle něhož byly hony na čarodějnice „sex related, but not sex specific“. Zajímavou, nicméně tematicky také odtažitou studií „*Der Friedhof Europas*“: *Die Konstruktion des Mittelalters über Fetisch- und Reliquiendebatten* přispěla do sborníku innsbrucká medievalistka Christina Antenhofer.

Sborník uzavírá teolog Roman A. Siebenrock článkem *Von Mächten und Gewalten: Systematisch-theologische Überlegungen zum „Hexenwahn“* (s. 201–218). Zamýšlí se nad otázkou poučení z dějin, přičemž své úvahy konkretizuje na příkladu honů na čarodějnice. V závěru autor vyzdvihuje dekonstrukci někdejších tradovaných a hluboce zakořeněných představ o čarodějnických procesech, k níž dospěla moderní evropská historická věda. Tato dekonstrukce podle něho nepostrádá brizanci: V jejím důsledku padá totiž také představa o „temném středověku“ a o vině „misogynní“ církve na čarodějnických procesech, stejně jako tradiční obraz raně novověké španělské a římské inkvizice.

Recenzovaná publikace přináší příspěvky různé kvality a značně širokého tematického zaměření. Vedle studií věnovaných přímo innsbruckému kouzelnickému/čarodějnickému procesu z roku 1485 či osobnosti a působení biskupa Golsera v ní čtenář nalezne také stati uvedenou událostí, resp. osobností pouze blíže či vzdáleně inspirované. Tuto recenzi nelze uzavřít otřepaným konstatováním, že hodnocená publikace je cenným edičním počinem, který obohatil poznání jak dějin pozdně středověkých kouzelnických/čarodějnických procesů, tak i osobnosti a působení brixenského biskupa Golsera a papežského inkvizitora Institoris. Avšak nikoli proto, že by takovéto konstatování zásadně odporovalo skutečnosti...

Je tomu tak z jiného důvodu: Vorarlberský archivář Manfred Tschainner, znamenitý znalec dějin pozdně středověkých a raně novověkých kouzelnických/čarodějnických procesů ve Vorarlbersku, východním Švýcarsku, Lichtenštejnsku a v Tyrolích, ve výše citované stati,⁷ která vyšla téměř současně s recenzovaným sborníkem, prokázal, že hlavní příčinou neúspěchu Institorisem vedeného procesu v Innsbrucku nebyl zásadový postoj biskupa Golsera, nýbrž politický zápas odehrávající se na dvoře bezdětného arcivévody Zikmunda mezi stoupenci dědičných nároků rakouské a bavorské strany. Institoris se při příchodu do Innsbrucku těšil podpoře jak biskupa Golsera, tak arcivévody, který mu 8. prosince 1484 (tedy pouhé tři dny po vydání „čarodějnické buly“ *Summis desiderantes affectibus*) vystavil glejt platný na dobu následujícího roku. Stalo se tak navzdory tomu, že pronásledování domnělých čarodějnic se rozhodně netěšilo podpoře místního obyvatelstva. Přesto kouzelnický/čarodějnický proces vedený Institorisem v Innsbrucku proti sedmi ženám ztroskotal a byl na konci října 1485 kvůli procesním chybám

⁷ Viz výše pozn. 4.

zastaven (resp. anulován). Jednu z příčin Institorisova ztroskotání spatřuje Tschaikner v tom, že mezi obžalovanými v procesu byla také bývalá metresa, která se pohybovala v okolí probavorsky zaměřených radů arcivévody Zikmunda a až do léta 1487 hrála významnou roli na innsbruckém dvoře.

Hlavní příčinou zastavení procesu bylo nicméně podle vorarlberského archiváře působení advokáta obžalovaných, doposud blíže neidentifikovaného právníka a lékaře dr. Johanna Merwaise (Merweise). Toho Tschaikner nově a velmi plauzibilně ztotožnil s právníkem dr. Merswinem/Merschweinem. Jednalo se o absolventa gymnázia ve Schlettstadtu (tj. v Institorisově rodném městě) a univerzit v Paříži a v Padově. Merswin působil po roce 1481 jako vyslanec města Štrasburku a také různých říšských knížat. Je doložen ještě roku 1504 jako advokát ve Štrasburku. Institoris opustil Innsbruck podle Tschaiknera nejpozději v prosinci 1485, kdy končila platnost jeho glejtu, pravděpodobněji však již o měsíc dříve. Proslulé Golserovo vyjádření, že Institoris je „propter senium gantz chindisch“ pochází až z února 1486, a bylo tedy proneseno *ex post*. (Institoris byl přitom asi o deset let mladší než Golser.)

Tschaikner dospěl k závěru, že obraz biskupa Golsera jako bojovníka proti honům na čarodějnice je produktem pozdní interpretace církevních historiků 19. století: „Aus der Not des Bischofs mit dem nicht weichen wollenden Inquisitor machten geistliche Historiken im 19. Jahrhundert eine Tugend, die Golser zu einem herausragenden Kämpfer gegen die Hexenverfolgungen erklärte.“⁸ K tomu ještě dodává: „Die Überschätzung der Bedeutung Golsers für die Tiroler Hexenverfolgung von 1485 war mit einer zum Teil krassen Fehlbeurteilung der Rolle Erzherzogs Sigmunds verbunden.“⁹

Na závěr je tedy třeba vyslovit velkou lítost nad tím, že autoři, kteří patří mezi renomované badatele o dějinách evropských kouzelnických/čarodějnických procesů, nemohli již, žel, přímo na stránkách recenzovaného sborníku reagovat na nově publikovaná odlišná zjištění, spojená se zásadní reinterpretací úlohy biskupa Golsera v innsbruckém procesu z roku 1485.

Petr Kreuz

⁸ M. TSCHAIKNER, *Hexen in Innsbruck*, s. 93.

⁹ Tamtéž.

PARDUBICKÉ SMOLNÉ KNIHY 1538–1626. ČÁST 1.–2., (ed.) Jindřich Francek, Univerzita Pardubice, Pardubice 2016, 994 stran.

Recenzovaná publikace je rozsáhlou kritickou edicí pardubických smolných knih z let 1538–1626. Uvedené smolné knihy představují jedinečný a daleko nejrozsáhlejší dochovaný soubor pramenů tohoto typu z raně novověkých českých zemí. Pardubický soubor obsahuje tři smolné knihy z let 1538–1568, 1568–1590 a 1590–1626 a dva zlomky smolných knih se zápisy z let 1524–1567 a 1561–1626. Celkový rozsah souboru obnáší přes 600 listů, a přesahuje tedy přibližně dvojnásobně i nejrozsáhlejší dochované české smolné knihy (Kutná Hora, Tábor, Mladá Boleslav).¹ Totéž se týká počtu zápisů, jichž pardubické smolné knihy obsahují celkem 613.

Emeritní jičínský okresní archivář Jindřich Francek (nar. 1943) je renomovaným znalcem dějin trestního soudnictví a kriminality v českých zemích v pozdním středověku a v raném novověku. V posledním desetiletí edičně zpřístupnil několik východočeských smolných knih. Jeho dosavadním největším vydavatelským počinem na tomto poli byla dlouho očekávaná kritická edice historicky cenné smolné knihy poddanského města Chlumce nad Cidlinou z let 1562–1671.² Třebaže již tato edice by byla důstojným završením díla na poli zpřístupňování raně novověkých smolných knih, v případě dvousvazkové kritické edice pardubických knih přichází Francek s dílem podstatně rozsáhlejším a úctyhodnějším.

V úvodní studii (s. 11–52) podává editor nejprve obecnou charakteristiku smolných (černých, krevních) knih, k níž dospělo dosavadní domácí bádání. Poté přibližuje historický vývoj pardubického panství od poloviny 15. do počátku 17. století a s ním spojené proměny postavení města Pardubic. Francek ukazuje, že základ rozvoje Pardubic jako vrchnostenského rezidenčního města v 16. století položil v letech 1490–1491 tehdejší nejvyšší hofmistr Českého království Vilém z Pernštejna koupí a spojením kunětickohorského a pardubického panství. Ještě na počátku 16. století čítalo poddanské město Pardubice jen 69 domů a několik set obyvatel. V roce 1560 koupil pardubické panství od Pernštejnů král

¹ Srov. PETR KREUZ, *Stav a perspektivy vydávání smolných knih a příbuzných pramenů k dějinám hrdebního soudnictví v českých zemích*, in: *Stav a perspektivy zpřístupňování středověkých a raně novověkých městských knih*, (red.) MICHAELA HRUBÁ – LUDMILA SULITKOVÁ – VILÉM ZÁBRANSKÝ, Ústí nad Labem 2010 (= Ústecký sborník historický, Supplementum 1), s. 213–240, zvl. s. 225–226.

² *Smolná kniha města Chlumce nad Cidlinou (1562–1671) a jeho hrdební soudnictví v letech 1542–1671*, (ed.) JINDŘICH FRANCEK, Pardubice 2014 (viz též mou recenzi v Pražském sborníku historickém 43, 2016, s. 540–542).

Ferdinand I. Habsburský pro syna Maxmiliána. Pardubice se tak staly centrem komorního panství.

Již v úvodu výkladu o pardubickém soudnictví upozorňuje Francek na důležitou okolnost, která se výrazně odrazila také ve smolných knihách: „V 16.–18. století se v Pardubicích paralelně rozvíjelo jak městské, tak vrchnostenské soudnictví.“ (s. 25) V praxi to znamenalo, že nejpozději od počátku 16. století vykonával pardubický městský soud hrdelní soudnictví nejen pro samotné město, nýbrž i pro celé panství, přičemž vrchnost si ponechala jednak oprávnění zasahovat do jednání soudu, jednak postavení odvolací instance. Pardubický soud, který tvořila dvanáctičlenná městská rada, zároveň působil i jako patrimonální tribunál. Ve sféře hrdelního soudnictví nicméně fungoval podobně jako ostatní městské hrdelní soudy v tehdejších Čechách a řídil se (s výjimkou vrchnostenských instrukcí a privilegií) týmiž (trestně)právními předpisy.

Závěr úvodní studie tvoří podrobný popis a charakteristika editovaných smolných knih a zlomků. Pozornost si zaslouží Franckův poznatek, že zatímco nejstarší smolná kniha (z let 1538–1560) vznikla prací pardubických městských písařů, další dvě smolné knihy vykazují odlišný ráz a zapisovali do nich vrchnostenští písaři. Právě z tohoto důvodu se také pardubické smolné knihy ocitly v archivním fondu pardubického velkostatku, a nikoli v archivním fondu města, jak je to běžné u naprosté většiny českých i moravských smolných knih.

Zaznamenaných 613 zápisů v pardubických smolných knihách dokumentuje celkem 593 procesů, v nichž bylo souzeno 686 osob (z toho 561 mužů a 125 žen). Největší počet procesů vedl pardubický soud v letech 1571 (41) a 1590 (32). Počet případů za rok však většinou nepřevyšoval číslo pět. Mezi projednávanými delikty převažovaly majetkové trestné činy (zvláště krádeže, dále loupeže, žhářství, lesní a polní puch – cca 55 %). Co do počtu následovaly trestné činy proti životu a zdraví (vražda, infanticidium, zabití, zranění – 16 %). Mravnostní delikty (smilstvo, cizoložství a sodomie v podobě pohlavního styku se zvířetem) jsou zastoupeny v necelých 15 % zaznamenaných případů. Nejčastější formou výkonu trestu smrti bylo v Pardubicích podle smolných knih oběšení (118 osob) a stětí (107 osob). Z dalších trestů smrti se setkáváme s lámáním kolem s následným vpletením do kola, utopením, upálením a rozčtvrcením. Nemalým překvapením je, že v Pardubicích byl ještě v druhé polovině 16. století používán trest naražení na kůl. Vykonání uvedeného trestu registrují pardubické smolné knihy v plných jedenácti případech. Jako celek představují editované smolné knihy důležitý pramen ke studiu

kriminality v českých zemích v raném novověku a také k dějinám východních Čech v 16. a 17. století.

Po vlastní edici textu smolných knih (s. 53–661) následují textově kritické a věcné poznámky (s. 663–727), v nichž editor mj. identifikoval všechny ve smolných knihách uváděné příslušníky šlechty a vrchnostenské úředníky. Další část aparátu edice tvoří registář zápisů (s. 729–779). Následující ediční poznámka byla omylem zařazena do publikace v totožném znění dvakrát po sobě (s. 775 a 777). Tradiční součástí edičních počinů J. Francka je slovníček dobových pojmů, který je v recenzovaném díle značně rozsáhlý (s. 779–792). Následuje přehled pramenů a literatury (s. 793–799) a seznam zkratk. Téměř pětinu z celkového rozsahu edice zabírají pečlivě a přehledně zpracované rejstříky: rejstřík osobních jmen (s. 803–838), zeměpisný rejstřík (s. 841–904) a věcný rejstřík (s. 905–992). Na úplný závěr publikace bylo zařazeno stručné, pouze jednostránkové redakční anglické resumé (s. 993).

Recenzované publikaci lze, přes její impozantní rozsah a přes jisté komplikace v závěrečné fázi jejího vzniku, vytknout jen minimum nedostatků či faktografických chyb. V úvodní studii snad stojí za zmínku jméno českého krále v roce 1524 (s. 15) – jednalo se o Ludvíka, nikoli Ladislava (!) Jagellonského. Nelze se také ztotožnit s Franckem citovaným označením pardubického vrchnostenského soudu za Pernštejnů jako „*privátního regionálního soudního dvora*“, s nímž přišel v devadesátých letech historik Petr Vorel (s. 26 a s. 47, pozn. 9). Tradovaným klišé je pak interpretace článku S. XX Městských práv Království českého z roku 1579, který je z podstatné části českým překladem Ulpianovy věty o *res fragilis* ze 48. knihy justiniánských Digest (D. 48.18.1.23), jako ustanovení originálně formulovaného tvůrcem zmíněného zákoníku Pavlem Kristiánem z Koldína (s. 29). Kořeny uvedeného právního názoru totiž sahají prokazatelně (přinejmenším) do první poloviny 3. století. Nepokládám také za jisté, zda tortuře nesměli být podrobováni chlapci mladší osmnácti let (s. 29). Domnívám se, že tato hranice se v předbělohorských Čechách pohybovala spíše kolem čtrnácti let. Je škoda, že součástí publikace není podstatně rozsáhlejší cizojazyčné resumé, které by usnadnilo alespoň dílčí recepci Franckovy významné edice i v zemích, kde jinak většinou platí, že *bohemica non leguntur*.

Recenzovaná publikace je ozdobou díla Jindřicha Francka a jedním z nejvýznamnějších badatelských a publikačních počinů, kterým tento historik, archivář a editor obohatil českou historiografii. Dalo by se asi napsat: *Finis coronat opus*. Přesto si závěrem dovoluji vyjádřit osobní přání,

aby toto úsloví platilo nanejvýš jen pro Franckovo editorské dílo. Věřím totiž, že z pera Jindřicha Francka v budoucnu vzejde ještě řada podobně závažných a zajímavých prací k dějinám trestního soudnictví a kriminality.

Petr Kreuz

KRIMINALREGISTER DER STADT DRESDEN. BAND 1: 1517–1562. Bearbeitet von Mandy Ettelt, (Hrsg.) Thomas Kübler – Jörg Oberste, Leipziger Universitätsverlag, Leipzig 2016, 449 stran + 8 nečíslovaných vyobrazení.

Recenzovaná publikace přináší kritickou edici prvního svazku kriminálního registru města Drážďan zahrnujícího léta 1517–1562. Je součástí ediční řady pozdně středověkých a raně novověkých městských knih uložených v Archivu města Drážďan (*Stadtarchiv Dresden*), započaté roku 2008. Řada vzniká ve spolupráci uvedeného archivu (Thomas Kübler), Technické univerzity v Drážďanech a Univerzity v Řezně (Jörg Oberste).¹

Kübler a Oberste v úvodu podávají přehled edičních zásad používaných nejen pro předkládanou edici kriminálního registru, nýbrž pro celou ediční řadu. Transkripce textu vychází z pravidel pro vydávání středověkých úředních knih, která publikoval W. Heinemeyer.² Následuje přehled celkem osmi písařských rukou, které se v editovaném svazku registru objevují. Pět z nich bylo ztotožněno s osobami jednotlivých písařů.

Samotnou edici včetně úvodní studie připravila pracovnice drážďanského městského archivu Mandy Ettelt. V úvodní studii podává nejprve stručný, faktograficky hutný přehled vývoje městského soudnictví v Drážďanech. Základ zdejšího městského práva představovalo magdeburské právo. Soud v Magdeburgu se tak zpočátku stal nejčastější

¹ V rámci této řady dosud vyšly edice: *Die drei ältesten Stadtbücher Dresdens (1404–1476)*. Bearb. von Elisabeth Boer; Jens Klingner und Robert Mund, (Hrsg.) THOMAS KÜBLER – JÖRG OBERSTE, Leipzig 2007; *Das vierte und fünfte Stadtbuch Dresdens (1477–1505)*. Bearb. von Jens Klingner und Robert Mund, (Hrsg.) THOMAS KÜBLER – JÖRG OBERSTE, Leipzig 2008; *Die Stadtbücher Altendresdens (1412–1528)*. Bearb. von Robert Mund, (Hrsg.) THOMAS KÜBLER – JÖRG OBERSTE, Leipzig 2009; *Das sechste und siebente Stadtbuch Dresdens (1505–1535)*. Bearb. von Jens Klingner und Robert Mund, (Hrsg.) THOMAS KÜBLER – JÖRG OBERSTE, Leipzig 2011; *Die spätmittelalterlichen Stadtbücher Dresdens und Altendresdens. Registerband*, (Hrsg.) THOMAS KÜBLER – JÖRG OBERSTE, Leipzig 2013; *Das achte und neunte Stadtbuch Dresdens (1535–1598)*. Bearb. von Mandy Ettelt und Sandra Knieb, (Hrsg.) THOMAS KÜBLER – JÖRG OBERSTE, Leipzig 2015.

² WALTER HEINEMEIER, *Richtlinien für die Edition mittelalterlicher Amtsbücher*, in: *Richtlinien für die Edition landesgeschichtlicher Quellen*, (Hrsg.) TÝŽ, Marburg 2000, s. 19–25.

odvolací instancí, i když Drážďany zároveň ve sféře soudnictví podléhaly zeměpánovi. V roce 1432 získal saský vévoda Friedrich II. Dobrotivý (1412–1464, vládl v letech 1428–1464) vedle kurfiřtské hodnosti také *privilegium de non evocando*. Od té doby nebylo možné podávat odvolání k soudům za hranicemi saského kurfiřtství, tedy ani do Magdeburgu, a právní naučení do Drážďan byla od té doby poskytována právníckou fakultou v Lipsku, od 16. století pak stále častěji také lipským kmetcím soudem.

Poměrně překvapivě působí údaj, že Drážďany získaly vyšší (hrdelní) soudnictví (*Hochgerichtsbarkeit*) velmi pozdě, teprve roku 1484. Tento závěr však zřejmě odpovídá skutečnosti, tím spíše, že Etteltová správně neodvozuje oprávnění vykonávat hrdelní soudnictví z městského statutárního práva, jak to doposud činí někteří badatelé. Přesun hrdelních pravomocí do rukou městské rady, resp. městského soudu ostatně v Drážďanech probíhal (byť s nemalým zpožděním) podobným způsobem, jak to bylo obvyklé v mnoha říšských městech. Část soudních pravomocí přešla z rukou rychtáře (*Schultheiß*), jako zeměpanského úředníka ve městě, na drážďanskou městskou radu již roku 1412. Po většinu doby, kterou editovaný první svazek kriminálního registru zahrnuje, byl v Drážďanech jako hlavní pramen trestního práva užíván hrdelní řád císaře Karla V. (*Constitutio Criminalis Carolina*) z roku 1532.

Další část úvodní studie přináší diplomatický a obsahový rozbor dvou dochovaných svazků drážďanského kriminálního registru, které zahrnují léta 1517–1603. Etteltová se přitom pokouší postihnout vztah kriminálního registru k dalším dochovaným drážďanským pozdně středověkým a raně novověkým knihám trestněprávního obsahu (*Arrestbuch, Achtbuch*). Hrdelní pravomoc městského soudu se v době vzniku kriminálního registru vztahovala na drážďanské měšťany a na osoby dopadené v soudním okrsku města (*Weichbild*). Pravomoci soudu nepodléhal klérus, příslušníci kurfiřtského dvora a Židé.

Kriminalita v Drážďanech, kterou autorka přibližuje a rozebírá na základě prvního svazku kriminálního registru, svou skladbou v podstatě odpovídá trestné činnosti ve větších střeoevropských městech v raném novověku, zejména v 16. století, tak jak ji zprostředkovalo dosavadní bádání. V rámci celkové kriminality převažovaly majetkové trestné činy, v první řadě krádeže, často se ale vyskytovaly také loupeže a překupnictví. Nepřekvapí ani vysoký počet násilných trestných činů (vražda, zabití, zranění) a sexuálních deliktů (smilstvo, cizoložství, kuplířství, prostituce/*Hurerei*, bigamie). Méně očekávaný je zjištěný vysoký výskyt bohorouhačství; do rámce tohoto deliktu spadá i ojedinělý případ

nabízení luterských knih (1523). Lze zaznamenat také trestní postih hazardní hry a návštěvy nevěstince.

Editorka, žel, v úvodu nepodává komplexní rozbor ukládaných trestů. Podrobněji si všímá jen některých, spíše méně častých trestních sankcí, konkrétně upálení zaživa, lámání kolem, odnětí svobody a nucených prací. Podstatně obšírněji se zabývá fenomény přímluv a žádostí o milost. Nemenší prostor věnuje institutu kriminálních reverzů (*Urfriede*, resp. *Urfehde*), které se ve vydaném prameni hojně vyskytují. Zamýšlí se též nad otázkou, do jaké míry představovalo vydání reverzu, spojené často s vypovězením, trest na základě podezření (*Verdachtsstrafe*), tedy relativně mírnější trestní sankci užívanou v 16.–18. století pro podezřelou, avšak neusvědčenou osobu, které nebylo možné uložit trest stanovený příslušnou dobovou právní normou. Rovněž výklad o soudním personálu a o vlastním výkonu hrdelního soudnictví není zcela komplexní. Editorka zde podrobněji pojednává pouze o osobě kata (*scharffrichter, zuchtiger*) a o nižším soudním personálu, zejména biřících.

Oproti tomu velmi podrobně Etteltová přibližuje fyzický stav editovaného pramene před zrestaurováním a po něm. Veškeré zápisy v kriminálním registru jsou psány v němčině. Bylo zde používáno datování podle církevních svátků. Etteltová upozorňuje na závažnou okolnost, že drážďanská městská kancelář kladla začátek roku na počátek Vánoc. To si vyžaduje zvláštní pozornost při datování zápisů, které vznikly mezi 25. a 31. prosincem. Detailně se editorka věnuje jednotlivým identifikovaným písařům, kteří zapisovali do kriminálního registru.

První svazek kriminálního registru obsahuje na bezmála 350 foliích celkem 525 zápisů. Nejfrekventovanějšími zápisy jsou kriminální reverzy (označované zde jako *Urfrieden*), kterých je přes 300. Druhým nejčastějším typem zápisu jsou výpovědi a doznání souzených zločinců, jichž Etteltová napočítala 171. Jednotlivě se v kriminálním registru objevují i další typy zápisů, jakými jsou soudní rozsudky, žaloby, žádosti a opisy misivů.

Zápisy jako celek tak představují rozsáhlou dokumentaci k různým fázím kriminálních procesů. Kdybychom chtěli provést obsahové srovnání editovaného svazku s dochovanými raně novověkými smolnými knihami z českých zemí, patrně bychom dospěli k poněkud překvapivému závěru, že drážďanský kriminální registr z první a druhé třetiny 16. století má blíže nikoli ke smolným knihám z té samé doby, nýbrž ke knihám z druhé poloviny 17. a z 18. století. Ty už zachycovaly nejen samotný průběh soudního řízení, nýbrž ve značném rozsahu také další agendu spojenou s vedením soudního řízení i kriminálního soudnictví vůbec.³

Z edičního aparátu je v prvním svazku obsažen jen seznam zkratk a přehled pramenů a literatury. Podrobný jmenný a místní rejstřík bude součástí plánované edice druhého svazku kriminálního registru. Prozatím je nutné se spokojit s abecedním seznamem osob, který se nachází na prvních čtyřech foliích editovaného registru. Samotný závěr prvního svazku edice tvoří několik barevných vyobrazení, která dokumentují stav dochování kriminálního registru, různé typy zápisů a filigrány.

I když s celkovým hodnocením edice drážďanských kriminálních registrů je třeba vyčkat až na vydání plánovaného druhého svazku, lze předběžně konstatovat, že máme před sebou kvalitní, mnohostranně cennou, pečlivě zpracovanou a solidně typograficky provedenou kritickou edici raně novověké městské knihy. Edice druhého svazku registru a především v ní obsažený ediční aparát by měly tyto kvality jen podtrhnout.

Petr Kreuz

³ Srovnej PETR KREUZ, *Stav a perspektivy vydávání smolných knih a příbuzných pramenů k dějinám hrdelního soudnictví v českých zemích*, in: *Stav a perspektivy zpřístupňování středověkých a raně novověkých městských knih*, (redd.) MICHAELA HRUBÁ – LUDMILA SULITKOVÁ – VILÉM ZÁBRANSKÝ, Ústí nad Labem 2010 (= Ústecký sborník historický, Supplementum 1), s. 213–240, zvl. s. 223–224.

LIBRI CIVITATIS VII. PAMĚTNÍ KNIHA MĚSTA PACOVA 1473–1712, (ed.) Pavel Holub ve spolupráci s Karlem Kučerou, Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem – Scriptorium, Ústí nad Labem – Dolní Břežany 2015, 582 stran.

LIBRI CIVITATIS IX. REGISTRA PAMÁTNÁ MĚSTA SUŠICE 1550–1628, (ed.) Jan Lhoták ve spolupráci s Karlem Kučerou, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem – Scriptorium, Praha – Ústí nad Labem – Dolní Břežany 2016, 588 stran.

Práce editorů na zpřístupňování nejstarších městských knih v rámci projektu „Libri civitatis“ se doposud soustřeďovala ponejvíce na města severních a severozápadních Čech¹ jakožto vybrané pilotní oblasti

¹ *Pamětní kniha města České Lípy 1461–1722*, (edd.) IVANA EBELOVÁ – JAROSLAV PANÁČEK – PETR GAJDOŠÍK – HELENA HASILOVÁ, Ústí nad Labem 2005 (= Libri civitatis I); *Rejstřík stavby děkanského kostela Nanebevzetí Panny Marie v Mostě 1517–1519*, (edd.) MARTIN MYŠÍČKA A KOL., Ústí nad Labem 2006 (= Libri civitatis II); *Městská kniha Litoměřic (1341)–1562 v kontextu písemnosti městské kanceláře*, (edd.) BARBORA KOCÁNOVÁ – JINDŘICH TOMAS A KOL., Ústí nad Labem 2006 (= Libri civitatis III); *Knihy chebské zemské berně z let 1438 a 1456*, (edd.) TOMÁŠ KLÍR A KOL., Praha – Ústí nad Labem – Dolní Břežany 2016 (= Libri civitatis X).

s velkou koncentrací významných královských měst² a na knihy zachycující „soupisy“ obyvatel pražského Nového Města.³ První vlašťovky mířící více na jih, na západní okraj Českomoravské vrchoviny a do pošumavského regionu, představuje sedmý a devátý svazek uvedeného projektu a stejnojmenné ediční řady.

Sedmý svazek, zpracovaný archivářem Státního okresního archivu v Pelhřimově Pavlem Holubem, který napsal úvodní část a rukopis připravil k vydání, je věnován nejstarší dochované městské knize Pacova. Pacovská pamětní kniha z let 1473–1712 reprezentuje, jak píše editorka řady Michaela Hrubá v předmluvě, „typickou písemnost vrchnostenského města, které svým charakterem ani významem nikterak nevybočovalo z okruhu poddanských měst“ (s. 7). Zájem o pacovskou městskou knihu a využívání jejího informačního potenciálu se v regionální historiografii projevuje již déle než sto let (s. 9–11),⁴ teprve nyní se však odbornému i laickému zájemci dostává do rukou její plnotextová edice.

V úvodní části P. Holub ve zkratce nastiňuje historii města od nejstarší datované zprávy z roku 1316 (s. 13–14) a jeho právní postavení v průběhu středověku a raného novověku s poukazem na vztah k vrchnostenskému sídlu, ke správě panství, k režijnímu hospodaření velkostatku a k dalším ekonomickým záležitostem (obchod a řemesla). Rovněž věnuje pozornost jednotlivým majitelům pacovského panství (s. 21–31).

Po vstupním historickém přehledu se autor dostává k popisu editovaného rukopisu, který je uložen v Moravském zemském archivu v Brně – Státním okresním archivu Pelhřimov, ve fondu Archiv města Pacov, z hlediska pomocných věd historických. Jako první podává diplomatickou a kodikologickou analýzu rukopisu, jeho vnější i vnitřní popis. Podrobný výzkum zaměřil na rozbor filigránu (v podobě volské hlavy s tyčí uprostřed zakončenou pěti koulemi) a jeho umístění v rámci jed-

² K projektu katalogizace a edičního zpřístupňování městských knih nejnověji IVANA EBELOVÁ, *Libri civitatis – projekt katalogizace a edičního zpřístupňování městských knih v České republice*, Archivní časopis 66/2, 2016, s. 170–177, zde s. 171.

³ *Knihy měšťanských práv na Novém Městě pražském 1518–1581*, (ed.) JAROSLAVA MENDELOVÁ, Dolní Břežany 2011 (= *Libri civitatis V*); *Knihy měšťanských práv na Novém Městě pražském 1582–1657*, (ed.) TÁŽ, Dolní Břežany 2012 (= *Libri civitatis VI*); *Liber inquilinorum Nového Města pražského 1585/1586*, (ed.) TÁŽ, Ústí nad Labem – Dolní Břežany 2016 (= *Libri civitatis VIII*).

⁴ Sám editor se ve své diplomové práci, obhájené na Katedře pomocných věd historických a archivního studia Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v roce 2012, věnoval genezi pamětní knihy a typologii jednotlivých zápisů: PAVEL HOLUB, *Pacovská městská kniha z let 1475–1683*. Diplomová práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha 2012. Svě vývody z diplomové práce pak zcela využil v úvodní části edice a na jejím základě je také postavena struktura úvodní části knihy.

notlivých složek, jehož původ, resp. původ papíru se mu dle dostupných příruček nepodařilo určit (s. 33). Pamětní kniha nebyla jedinou knihou, kterou městská kancelář vedla, a proto autor neopomenul její zařazení do kontextu ostatních úředních (specializovaných) knih a dalších písemností.

Třebaže byl editovaný rukopis v rámci členění městských knih kategorizován do skupiny knih pamětních, podrobný obsahový rozbor odhalil, že kniha obsahuje smíšené zápisy – pamětní zápisy, resp. přípisy kronikářského charakteru, opisy privilegií a jiných aktů, které měly právní důsledky pro město jako celek, vepsaných in extenso nebo pouze ve formě pouhého soupisu (tyto zápisy jsou zcela v menšině), zápisy o prodejkách, koupích a pronájmech obecního jmění, záznamy týkající se správy záduší, zápisy normativního charakteru (instrukce a nařízení, jejichž vydavateli byla buď městská správa, nebo vrchnost), seznamy obnovených konšelů, obecních starších, městského a vrchnostenského rychtáře. Souvislost s obnovou rad mají zapsané přísahy, které se týkají nejen členů řídicích orgánů města, ale jsou zachyceny také pro další funkce vykonávané v rámci městského organismu, jež byly provázány s městskou správou (solníci, špitálníci, kostelníci, pro příslušníky cechů).

Další skupina zápisů, která byla intabulována do pamětní knihy, náleží do sféry soudní agendy. Nejčastějším a v celé knize co do kvantitativního zastoupení převažujícím typem vkladů jsou smlouvy definované podle Koldínových Práv městských jako smlouvy „přátelské“, uzavírané v rámci mimosoudního řízení, které se týkaly především urážky na cti. To, že se agenda nactiutrháčství objevuje právě v pamětní knize a nebyla zapisována do rychtářských knih/manuálů, kam obvykle tento druh zápisů náležel, souvisí s faktem, že v případě Pacova probíhalo řízení před purkmistrem nebo vybranými konšely, nikoli před rychtářem (s. 54). Pacovská pamětní kniha zachycuje také řadu případů sporného i nesporného soudnictví dotýkajících se jednotlivých obyvatel města i celého pacovského panství, kdy rozhodující autoritou vydávaných právních aktů byla jak vrchnost, tak městský soud. V rámci sporného soudnictví se jedná o rukojemství, reverzy, exekuce, vypovězení z panství za spáchaný zločin. V případě nesporného soudnictví pak o koupě a prodeje dílčích částí nemovitého majetku (zahrady, pole, sady; zápisy o trzích celých domů nebo gruntů měly být zapisovány do purkrechtní knihy), o satební smlouvy, dědictví, obligace a o agendu vysvědčení řádného zplození.

Velkou pozornost P. Holub věnuje paleografické stránce rukopisu a podrobné analýze písařských rukou (s. 68–88). V celém rukopisu

identifikuje celkem 37 písařů, označených písmeny A–KK, přičemž u každého z nich charakterizuje provedení, modul písma a typické znaky jednotlivých písmen. Paleografický rozbor zakončuje přehlednou tabulkou, v níž jednotlivé zápisy přiřazuje k určitým písařům. Pouze ve třech případech se podařilo písaře ztotožnit s konkrétní osobou.

Standardní součástí vydávaných edic v řadě *Libri civitatis* je jazykový rozbor editovaného pramene.⁵ Zhodnocení pacovské městské knihy po stránce pravopisné, hláskoslovné, tvaroslovné, syntaxe a slovní zásoby se ujal prof. Karel Kučera z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Konstatoval, že po jazykové stránce zápisy sice nevybočují z obecných charakteristik psaných českých textů tohoto období, ale z lingvistického hlediska je kniha významným svědectvím a pramenem informací o vývoji administrativní češtiny a vypovídá o šíři dobového jazykového úzu (s. 89).

Po jazykovém rozboru, v němž byly popsány dobové odlišnosti od současné češtiny a četnost výskytu jednotlivých jevů, následuje ediční poznámka. Editor se musel vyrovnat s vývojem jazyka zápisů po dobu dvou set let. Užité ediční pravidla a pravidla pro transkripci textu⁶ vychází z obecně uznávaných zásad pro vydávání novověkých historických pramenů zpracovaných kolektivem autorů pod vedením Ivana Štovička.⁷

Pamětní kniha obsahuje celkem 526 zápisů. Zajímavá je samotná geneze pamětní knihy, resp. chronologické pořadí zápisů, které by si zasloužilo bližší objasnění než jen úsečné konstatování v úvodní kapitole: „O původní podobě řazení listů vypovídá dobová foliace ... stejně jako chronologická návaznost zápisů, byť směřujících od konce knihy k jejímu počátku“ (s. 34). Při editování se P. Holub přidržel nové paginace, zatímco v chronologickém sledu postupují zápisy v editorem naznačeném pořadí, tedy od strany 522 (1544) do strany 80 (1665), a to ovšem nikoliv důsledně, neboť i zde se mísí časově starší zápisy s mladšími. Strany 1–79 obsahují převážně opisy výsad a privilegií. Editor tak mohl do pomocného aparátu zařadit jakousi chronologickou konkordanci datace zápisů a stran. Ta by jistě byla vítanou pomůckou pro orientaci v rukopisu.

V doprovodném aparátu edice, zařazeném na závěr knihy, nechybí místní, osobní a věcný rejstřík, výběrový terminologický slovník, soupis

⁵ *Edice, Libri civitatis. Dokumentace a zpřístupňování městských knih v České republice* [online], [cit. 16. února 2018], <<http://www.libricivitatis.cz/index.php/cz/edice>>.

⁶ Předchozí svazky vydané v rámci ediční řady *Libri civitatis* uvedené v poznámce 1 byly transliterovány, a to i v případě, že se jednalo o jazykově české texty.

⁷ IVAN ŠTOVIČEK A KOL., *Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti. Příprava vědeckých edic dokumentů ze 16.–20. století pro potřeby historiografie*, Praha 2002.

pramenů a literatury, seznam zkratk. Edice je doprovázena několika barevnými vyobrazeními, které se netýkají samotného rukopisu, ale záležitostí souvisejících s vrchností a městskou správou (výřezy map, erby a portréty vrchnosti, typáře a pečete města, filigrán). Knihu uzavírá německé resumé.

Devátý svazek výše zmíněné ediční řady přináší registra památná města Sušice z let 1550–1628, jejichž edičního zpřístupnění in extenso se ujal Jan Lhoták. Na rozdíl od pacovské pamětní knihy sušická památná registra jako nejvýznamnější a nejstarší ze souboru sušických městských knih byla dlouhodobě opomíjeným pramenem (s. 9). Tento nezáměr ze strany starší i současné historiografie J. Lhoták osvětluje v první kapitole úvodní části, jejíž struktura a obsahové naplnění jsou pojaty odlišně ve srovnání s předchozím recenzovaným svazkem. Důvod, proč rukopis unikl pozornosti regionálních badatelů, souvisí s jeho uložením mimo oblast Sušicka. Rukopis se totiž již někdy v šedesátých letech 19. století dostal do Archivu země České a své konečné úložiště ve fondu Archiv města Sušice ve Státním okresním archivu v Klatovech získal v duchu provenienčního principu až v roce 2004. Jakým způsobem se rukopis dostal do centrálního zemského archivu, se autorovi nepodařilo objasnit ani přes rozsáhlý výklad o anabázi dalších sušických městských knih (s. 10–20).

Druhá kapitola úvodní statě obsahuje výklad o městské správě a o úřadování v sušické městské kanceláři na přelomu 16. a 17. století.⁸ Sušice patřila v období raného novověku k středně velkým (či spíše podprůměrným, s. 37) královským městům s obvyklou podobou tehdejšího správního systému, pokud jde o složení radního kolegia a funkčnost jednotlivých úřadů. Fungování městských samosprávných orgánů (městské rady, purkmistra), pomocného personálu (městského písaře, sluhy, městského rychtáře) a procedurální postup úřadování autor dokládá i za použití zápisů z památných register a jiných úředních knih.

Velikost města se odrážela také v rozsahu projednávané agendy a tím i v diferenciaci jednotlivých typů městských knih. Vzhledem k široké obsahové paletě zápisů v registrech památných lze hypoteticky usuzovat na nepřilíš rozvinutou knihovní agendu. Autor konstatuje, že do dnešních dnů se dochovalo jen šest úředních knih, jejichž založení

⁸ Komplexní pojednání o fungování městské správy v Sušici od středověku do roku 1850 autor podal na jiném místě: JAN LHOTÁK, *K vývoji městské správy v Sušici od nejstarších dob do roku 1850 I–III*, *Minulostí západočeského kraje* 43, 2008, s. 13–78; 44, 2009, s. 139–193; 45, 2010, s. 245–291.

spadá do období před Bílou horou. Jelikož máme z různých náznaků povědomost také o existenci jiných knih, dnes již pouze jako deperdit, zničených vlivem přírodních či lidských faktorů, nelze uvedené číslo považovat za konečné. J. Lhoták se proto pokusil o rekonstrukci možných typů městských knih vedených v sušické městské kanceláři (s. 36–48).

Po obecnějším vhledu do problematiky sušické městské správy a vedení městských knih se autor dostává k podrobné charakteristice editovaného rukopisu. Nejprve věnuje pozornost vnějšímu popisu – způsobu vazby, foliaci, psací látce, filigránům. Pozoruhodná je geneze knihy. Vznikala postupným přidáváním jednotlivých složek papíru různého původu a stáří, jak dokazuje i neobvykle vysoký počet filigránů (celkem bylo zjištěno patnáct filigránů, s. 50–54). S výše uvedeným souvisí i způsob vedení register a zapisování vkladů na samostatné složky, které však musely být shromážděny u sebe (s. 63).

V kapitole věnované vnitřnímu popisu se editor zamýšlí nad podstatou pamětních knih, jejich obsahovým pojetím a tedy zařazením do kontextu ostatních typů městských knih, přičemž bere na zřetel zvláště editovaný rukopis. U něj pak rozklíčovává záměry jednotlivých písařů, jaké typy vkladů, resp. věcné skupiny v registrech zaznamenávali, což písaři nejednou naznačili vepsáním nadpisů a vyčleněním určitého místa. Typologie vkladů se příliš neodchyluje od zápisů intabulovaných v pacovské pamětní knize. Lhoták konstatuje, že v sušických památných registrech jednoznačně převažují soukromoprávní záležitosti a zápisy pojišťující práva jednotlivých měšťanů v agendě nesporného i sporného soudnictví (68 % z celkového počtu 1 267 zápisů, s. 58). Zároveň upozorňuje na existenci jiné, časově se překrývající městské knihy – knihy smluv (1586–1676), založené již s úmyslem zapisování soukromoprávních záležitostí měšťanů „pro budoucí paměť“. Typologickému rozboru zápisů se ovšem editor nevěnuje tak podrobně, jako to provedl editor pacovské pamětní knihy.

Rozbor písařských rukou odhalil třináct písařů, kteří v sušické městské kanceláři působili kratší či delší dobu. I v tomto případě byly rukopisy podrobeny zevrubné paleografické analýze s uvedením folií, čísel a datace zápisů, následujících pod charakteristikou jednotlivých písařů. U písařů, které se podařilo ztotožnit s konkrétním jménem, se editor pokusil o doplnění jejich prosopografických dat.

Sušická památná registra obsahují výhradně jazykově české zápisy, a proto ani tento svazek nepostrádá jazykový rozbor z pera Karla Kučery se zdůrazněním řady z lingvistického hlediska specifických rysů. Ediční

zásady jsou vesměs shodné s pravidly uvedenými u pacovské pamětní knihy. Jednotlivé, průběžně číslované vklady jsou editovány v pořadí podle původní předlohy včetně dodatečně vepsaných zápisů a vevázaných či vložených listů (v případě pacovské knihy editor některé zápisy zapsané na různých místech spojoval). Znatelně viditelnější rozdíl spočívá v rozpisu zkratk, které jsou uváděny v hranatých závorkách, a zařazení faktografických poznámek přímo pod editované zápisy, týkající se zejména jmen, lokalit i použité terminologie.

Seznam zkratk, soupis použitých pramenů a literatury a barevná vyobrazení rukopisu, typářů, erbovní galerie členů městské rady, radnice etc. předchází editovanému textu. Knihu uzavírá pouze věcný, místní a osobní rejstřík včetně německého resumé.

Kritické vydání pacovské i sušické pamětní knihy představuje zpřístupnění dalších pramenů městské provenience, umožňující hlubší vhled do správního fungování poddanského a královského města. Obě knihy reflektují řadu proměn v městské správě (způsob úřadování v městské kanceláři), právní strukturu městské společnosti, hospodářské změny, hygienické poměry, sociální postavení obyvatel, jejich majetkoprávní záležitosti, odrážející se v zápisech sporného i nesporného soudnictví. V kontextu dalších pramenů tak umožňují rozplétat předivo vztahů městské společnosti v raném novověku.

U obou editorů je znatelný obrovský kus kvalitní práce a lze si jen přát, aby ediční zpřístupňování dalších městských knih pokračovalo i nadále.

Markéta Růčková

Bettina Pfothenhauer, NÜRNBERG UND VENEDIG IM AUSTAUSCH. MENSCHEN, GÜTER UND WISSEN AN DER WENDE VOM MITTELALTER ZUR NEUZEIT, Schnell & Steiner, Regensburg 2016 (= Schriftenreihe des Deutschen Studienzentrums in Venedig, Neue Folge, Bd. XIV), 504 stran.

Nejméně od dob Henryho Simonsfelda¹ se historici různých škol, přístupů i specializací pokoušejí proniknout do mnohovrstevnatosti vzájemných vazeb, které se od středověku utvářely mezi severní Itálií a oblastmi takzvaného Zaalpí. Zcela výjimečné postavení si v těchto

¹ HENRY SIMONSFELD, *Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig und die deutsch-venetianischen Handelsbeziehungen II.*, Stuttgart 1887.

vztazích vydobily Benátky, které se v průběhu středověku staly jedním z nejsilnějších politických i ekonomických hráčů Středomoří. Silné postavení Benátské republiky (*Serenissima Repubblica di Venezia*) a široká síť jejich obchodních vztahů rozprostřených mezi Orientem a Evropou pak byly důvodem zvýšené koncentrace přistěhovalců, kteří do kosmopolitního města na laguně přicházeli odjinud z Apeninského poloostrova i ze zahraničí. Jednu ze silně zastoupených skupin cizinců tvořili v Benátkách měšťané říšského města Norimberku. Ten od středověku platil za významné ekonomické, politické i kulturní centrum hornoněmeckého regionu, z něhož se nové myšlenky a trendy, přicházející často právě z Itálie, dále šířily do oblastí střední a středovýchodní Evropy.

Tento vzájemný pohyb a propojení lidí i myšlenek, výměna znalostí, nových technologií i dalších vědomostí a také zboží mezi oběma městy v přelomové době mezi středověkem a novověkem, to vše, a ještě více, je obsahem publikace Bettiny Pfothenauerové, která je přepracovanou disertací, obhájenou roku 2014 na Ludwig-Maximilians-Universität v Mnichově. Jak naznačuje již podtitul knihy, je téma zaměřeno na období přechodu mezi středověkem a novověkem, které autorka dále ještě přesněji vymezuje na jedné straně koncem 14. století (1390) a na straně druhé třetí dekadou 16. století (1530). Tento závěr časového vymezení dává do souvislosti s úmrtími proslulého norimberského umělce Albrechta Dürera (†1528) a jeho mecenáše, přítele a humanisty Willibalda Pirckheimera (†1530). V jejich vzájemné korespondenci se odráží, jak silný inspirační zdroj představovalo pro cizince benátské prostředí.² Autorka tak sleduje poměrně dlouhé období, které jí ovšem umožňuje postihnout a vysvětlit vývoj vzájemných vztahů mezi lidmi i institucemi obou měst v širších souvislostech. Ukazuje, že v centru jejího zájmu stojí vždy především lidé.

Úvodní část knihy (s. 13–38) je věnována představení tématu a definování výzkumných otázek: Autorka se neomezila pouze na ekonomické (a často nejviditelnější) vazby obou měst, ale se stejnou intenzitou se zabývá také otázkami výměny informací a myšlenek a vzájemným ovlivňováním v oblasti kulturní a současně též pátrá po intenzitě sociálních kontaktů různých skupin přistěhovalců, po kvalitě jejich kontaktů s dalšími obyvateli města i míře jejich integrace do benátské společnosti. Tato širší témat si vyžádala kombinaci několika metodologických přístupů, popsanych v úvodní teoretické části, které autorce usnadnily proniknout

² Willibald Pirckheimers Briefwechsel I., (ed.) EMIL REICKE, München 1940.

k podstatě zkoumaných jevů a zachytit tak různé úrovně kontaktů, jež obě města a jejich lidi spojovaly.

Kniha je přehledně strukturována do dvou hlavních částí a následně do řady tematických kapitol. První část knihy (s. 43–232) je věnována přítomnosti Norimberčanů v Benátkách. Autorka nejprve definuje jednotlivé skupiny obyvatel, které sem přicházely z profesních (obchodníci, řemeslníci, umělci, tiskaři aj.) nebo jiných důvodů (poutníci, studenti), a zároveň se ptá po důvodech jejich přítomnosti ve městě. Již v tomto bodě tak Pfothenauerová ukazuje různé motivace, které přiváděly lidi ze Severu do Benátek, a zachycuje silný provoz mezi oběma oblastmi. Velkou pozornost právem věnuje největší a také ekonomicky nejsilnější profesní skupině, tvořené obchodníky, kteří měli od 13. století svůj opěrný bod v německém kupeckém domě (*Fondaco dei Tedeschi*) na Rialtu v srdci města. To je téma, které od 19. století stojí v centru zájmu německé historiografie. Autorka se tak mohla opřít jak o důkladné materiálové edice a studie k samotnému kupeckému domu, tak o edičně zpracovanou korespondenci a další osobní zápisky z prostředí významných norimberských rodin obchodníků, jako byli např. Tucherové nebo Imhoffové. Pfothenauerová se však nespokojila s pouhou rekapitulací nebo zpřesňováním známých skutečností a ukázala *Fondaco dei Tedeschi* nejen jako obchodní centrum, jehož existenci byly institucionalizovány německo-benátské obchodní vztahy, ale současně jako místo setkávání a komunikace, které plnilo důležité funkce též v oblasti sociální a kulturní (s. 96–116).

Současně autorka obrací svůj zájem k běžnému životu norimberských obchodníků, ať již se jednalo o členy významných rodin přímo napojených na *Fondaco*, nebo o kupce drobnější, rozptýlené jinde v městských čtvrtích. Podává zprávu o jejich vzdělávání a současně analyzuje podmínky, za nichž se vytvářela jejich vzájemná spojení i kontakty s dalšími obyvateli tohoto kosmopolitního města. Cenná jsou autorčina zjištění o povaze sociálních sítí a vazeb norimberských obchodníků, na jejichž utváření mělo vedle existence kupeckého domu velký vliv stále používání rodného jazyka uvnitř této skupiny, ale též v rámci různých bratrstev a společností (*scuole*). Za určité pojitko a prostor sounáležitosti norimberských (ale i dalších německých) obyvatel lze pak vedle těchto společností považovat také existenci několika hospod (ubytoven) vedených německými hospodáři. Byly hojně vyhledávány jak kupci, kteří se ve městě krátkodobě zdržovali, tak poutníky ze Zaalpí, pro něž představovaly Benátky tranzitní místo pro další cestu do Svaté země. Zcela

nové poznatky autorka přináší o skupině norimberských řemeslníků ve městě, jimž z řady důvodů nebyla dosud věnována dostatečná pozornost. Rozsáhlé znalosti pramenů, uložených v archivech v Benátkách i v Norimberku, ale také aplikace moderních metodologických přístupů tu autorce umožnily podat zprávu o lidech, kteří z říšského města směřovali do Benátek, aby si osvojili nové technologické postupy a řemesla, naučili se jazyk nebo prostě jen získali zkušenosti ze života v přístavním velkoměstě a těžili z jeho výhod.

O tom, že výměna mezi Zaalpím a slunným Jihem neprobíhala v žádném případě jednosměrně, nás autorka nenechává na pochybách v druhé části knihy, jejímž tématem je (zpětné) působení benátských nebo Benátkami zprostředkovaných vlivů v říšském městě (s. 243–414). Tento transfer idejí, znalostí, technologických postupů, ale též uměleckých a kulturních postojů nebo třeba i životního stylu, jak Pfotenhauerová podrobně dokládá, se odehrával opět na řadě úrovní, přičemž roli hrálo nejen to, z jaké profesní skupiny pocházeli nositelé těchto nových myšlenek, inovací nebo změn, ale též skutečnost, v jakém sociálním postavení a kontaktech se tito lidé nacházeli jak v benátské, tak v domácí, norimberské společnosti a jak dobře do ní byli zapojeni (s. 248–258). Jako jedny z nositelů významných změn tak označuje ekonomicky silné rodiny norimberských velkoobchodníků, angažovaných v italském prostředí, jejichž členové byli současně příbuzensky a zájmově propojeni s městskou radou říšského města a byli tak schopni ovlivňovat mimo jiné též podobu norimbersko-benátské politiky. Autorka ovšem nezapomíná ani na vliv sice menší, avšak neméně výrazné skupiny, kterou tvořili umělci a norimberští studenti na univerzitě v Padově.

V následující kapitole (s. 258–298) se autorka opět vrací k tématu obchodních vztahů, načrtnutém již v první části knihy, tentokrát se však soustřeďuje na popsání modelu fungování obchodních společností a jejich spolupráce na ose Benátky–Norimberk. Tuto kapitolu v jinak zdařilé práci je však možno považovat za slabší. Projevuje se to již v podkapitole věnované finančním obchodům (s. 258–265), kde Pfotenhauerová uvádí různé příklady užívání bezhotovostních nástrojů (směnek) v italském prostředí mezi Norimberčany nebo v kontaktu s jejich partnery. Správně sice hodnotí, že při těchto bezhotovostních transakcích hrálo významnou roli napojení na benátské (či šířeji italské) obchodní domy, již se však hlouběji nezabývá přenosem těchto nových znalostí, finančních a bankovních technik do hornoněmeckého prostředí, ani jejich pozitivními dopady na rozvoj finančního trhu v Norimberku. Přitom právě

osvojení těchto bezhotovostních způsobů plateb, které byly z vyspělejšího italského prostředí postupně adaptovány v různých evropských obchodních centrech severně Alp, mělo pro (středo)evropský kreditní obchod zásadní význam a lze jej tak označit za jeden z nejvýznamnějších projevů transferu znalostí v ekonomické oblasti.

Hospodářskou výměnu pak autorka podrobně analyzuje s ohledem na charakter dováženého zboží, kde hrál stěžejní roli pepř, a stručně též načrtává další distribuční cesty tohoto zboží do oblastí střední a středovýchodní Evropy. V této souvislosti by snad mohlo být zajímavé připomenout také to, že Norimberčané převzali podle benátských vzorů i celý systém sledování kvality pepře (a dalšího koření) a tento kontrolní úřad, který po dlouhá desetiletí sídlil přímo v norimberské centrále Imhoffů, měl takovou prestiž, že jeho dobrozdání byla ceněna i v zahraničí, včetně českých zemí a Polska.³ Kromě fyzické výměny zboží lze tak v této souvislosti hovořit také o transferu některých postupů používaných při distribuci zboží, dále docházelo k převzetí italské terminologie pro různé typy výrobků a způsoby jejich zpracování. Bettina Pfotenhauerová opírá popis hospodářské výměny mezi oběma oblastmi zejména o znalosti o norimberských firmách, jako byli Imhoffové, Tucherové nebo Welserové. Je ale namístě též připomenout, že od prvních desetiletí 16. století byla norimberská, do té doby dosti homogenní obchodnická scéna posilována a ovlivňována též přímo italskými kupci, kteří se usazovali v říšském městě. Ačkoliv pocházeli z různých regionů (zejména z Toskánska), byli zpravidla navázáni na benátský trh a tradičním norimberským firmám pak od dvacátých let 16. století stále úspěšněji konkurovali v dovozu koření, hedvábí, sukna nebo vín.⁴ Téma je uzavřeno krátkým pojednáním mapujícím poptávku norimberských domácností po luxusních benátských nebo orientálních předmětech, které dokládají, že móda „*alla veneziana*“ se stala součástí životního stylu řady bohatých měšťanů říšského města.

³ KARL HEINZ BARTHELS, *Drogenhandel und Apothekenrechtliche Beziehungen zwischen Venedig und Nürnberg: das Eindringen italienischer Elemente in die deutsche Apothekengesetzgebung... [etc.]*, Frankfurt am Main 1966 (= Quellen und Studien zur Geschichte der Pharmazie, Bd. 8).

⁴ K tématu srov. např. RITA MAZZEI, *Itinera mercatorum. Circolazione di uomini e beni nell'Europa centro-orientale 1550–1650*, Lucca 1999; HERMANN KELLENBENZ, *Gli operatori economici italiani nell'Europa centrale ed orientale*, in: *Aspetti della Vita economica medievale. Atti del Convegno di Studi nel X Anniversario della morte di Federigo Melis (Firenze–Pisa–Prato, 10–14 marzo 1984)*, Firenze 1985, s. 333–358; FRANCESCO GUIDI BRUSCOLI, *Der Handel mit Seidenstoffen und Leinengeweben zwischen Florenz und Nürnberg in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 86, 1999, s. 81–113.

V následující kapitole (s. 298–343) se Pfothenauerová zabývá postavením Norimberku jako centra a zprostředkovatele informací, které sem přicházely z různých koutů Evropy prostřednictvím korespondence a novinového zpravodajství (*Neue Zeitungen*). Za jeden z důležitých komunikačních kanálů, které takový transfer informací, společenských idejí nebo intelektuálních a uměleckých postojů umožňovaly, autorka považuje právě síť obchodních společností a Benátky hodnotí jako nej-důležitější zdroj informací o politické situaci celého Středomoří včetně velmi žádaných zpráv o postupu osmanských Turků. Podrobně popisuje roli, kterou při výměně těchto zpráv hrála korespondence obchodníků, analyzuje sdělované informace z hlediska témat, a zamýšlí se také nad věrohodností jejich obsahu. To vše dokládá řadou konkrétních příkladů.

V tematicky navazující kapitole (s. 343–398) se Pfothenauerová věnuje vývoji benátského knižního trhu a současně transferu zdejších tisků do Norimberku, kde o ně projevovali intenzivní zájem nejen sběratelé z humanistických kruhů, ale např. též norimberská městská rada pro svou zhruba od sedmdesátých let 14. století budovanou knihovnu. Šíření humanistických idejí do oblastí severně Alp zasazuje autorka do přímého spojení s univerzitou v Padově, na níž svá studia absolvovala řada Norimberčanů, a v této souvislosti pak opět vyzdvihuje význam kupeckého domu v blízkých Benátkách, který poskytoval studentům zázemí v praktických otázkách a zprostředkoval kontakt s domovem. Z benátské knižní produkce je velká pozornost věnována edicím originálních textů řeckých děl, které ve své oficíně (po roce 1494) tiskl věhlasný Aldus Manutius, a rozšiřování těchto i dalších, latinských tisků mezi humanisty v Zaalpi. Současně autorka popisuje síť osobních i obchodních vztahů, jejichž prostřednictvím se vyžádané exempláře dostávaly k norimberským objednavatelům a čtenářům. Pozornost však věnuje také šíření norimberských tisků (např. *Liber Chronicarum* Hartmanna Schedela) v italském prostředí.

Závěrečná, informačně velmi obsažná část (s. 363–398) je věnována humanistickým tiskům benátské provenience zastoupeným v norimberských knihovnách i šíření a recepci jejich obsahů ve zdejším prostředí, difuze do dalších oblastí střední Evropy je tu ale spíše jen naznačena.⁵

⁵ K tématu srov. PETR VOIT, *Role Norimberku při utváření české a moravské knižní kultury první poloviny 16. století*, Documenta Pragensia (dále DP) 29, 2010, s. 389–457, a pro o něco pozdější období studii OLGA FEJTOVÁ, *Norimberské tisky v knihovnách pražských měšťanů a reflexe pragenskiálních tisků v Norimberku ve druhé polovině 16. a 17. století*, DP 29, 2010, s. 477–496.

V textu závěrečného resumé (s. 415–434) autorka bilancuje vývoj vzájemných vztahů mezi oběma městy v průběhu staletí a mimo jiné přináší i zajímavé interpretace fresek na fasádě kupeckého domu, jimiž dokládá prestiž, které se německým kupcům ve městě na laguně dostávalo. Přehledně strukturovaná publikace je doplněna jmenným a místním rejstříkem, obrazovou přílohou a pro další badatele cenným seznamem Norimberčanů v Benátkách (s. 467–482). Autorce této komplexní publikace se tak podařilo vytvořit inspirativní dílo, které podává svědectví nejen o obchodním vztahu dvou měst vzájemně, ale také o jejich širší roli v evropském kulturním, vědeckém a politickém životě.

Marie Buňatová

CRAFTSMEN AND GUILDS IN THE MEDIEVAL AND EARLY MODERN PERIODS, (edd.) Eva Jullien – Michel Pauly, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2016, 316 stran.

Podíváme-li se na tendence v současné zahraniční literatuře o cechovnictví, sledujeme v ní dva odlišné směry. První z nich lze označit za historicko-ekonomický, druhý za kulturně-sociální. Výzkumy prováděné na evropských univerzitách ekonomického zaměření usilují o popis principů fungování cechů v kontextu hospodářských dějin.¹ Nově vznikající práce se také snaží (až téměř statisticky) postihnout početní vývoj cechů v městech určitého regionu a na základě získaných dat rekonstruovat jejich hospodářský a politický rozvoj či naopak úpadek.² Práce navazující na dlouhou tradici kulturněhistorického bádání jako kdyby na tyto oblasti výzkumu rezignovaly. Obnovení zájmu historiků o cechovní tematiku je dnes nejčastěji spojováno s článkem Otto Gerharda Oexleho z počátku osmdesátých let 20. století.³ Pozornost dnešních badatelů se však namísto sledování počtu cechů a jejich vlivu na hospodářskou

¹ Hlavní představitelkou je v současné době Sheilagh Ogilvie, profesorka hospodářských dějin na Cambridgeské univerzitě.

² Příkladem je rozsáhlý projekt italské skupiny čtyřiceti vědců pod vedením profesora Lucy Mocarelliho, uskutečněný v letech 1997–2002. Jeho autoři se snažili postihnout početní vývoj cechů v italských městech s počtem obyvatel nad deset tisíc. Tento projekt byl prezentován na konferenci *The Return of the Guilds* v Utrechtu roku 2006. LUCA MOCARELLI, *The guilds reappraised: Italy in the Early Modern period*, in: *The Return of the Guilds*, (edd.) JAN LUCASSEN – TINE DE MOOR – JAN LUITEN VAN ZANDEN, Cambridge 2009, s. 159–178.

³ OTTO GERHARD OEXLE, *Die mittelalterliche Zunft als Forschungsproblem. Ein Beitrag zur Wissenschaftsgeschichte der Moderne*, *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 118, 1982, s. 1–44.

situaci městských trhů upřela na dílčí sociální problémy související s cechy v každodennosti evropských měst. Výsledkem těchto tendencí je představovaná publikace, která zároveň slouží jako reprezentativní vzorek současných badatelských témat napříč evropskými vědeckými institucemi.

Sborník *Craftsmen and Guild in the Medieval and Early Modern Periods* je výstupem stejnojmenné mezinárodní konference, kterou roku 2013 uspořádal Historický ústav Univerzity v Lucemburku. Snahou organizátorů bylo shrnout vědecké bádání na poli cechovníctví za poslední dvě dekády, neboť nejnovější výzkumy ve velké míře opravují tradiční klíše v dílech velkých historiků 19. a 20. století, která jsou dlouhodobě zakořeněna ve všeobecném podvědomí badatelů. Důraz byl při výběru příspěvků kladen i na to, aby odrážel stav celoevropského výzkumu. Proto se vedle známých rakouských a německých badatelů účastnili setkání i referenti z oblasti Beneluxu, z Anglie, Francie, Itálie, Španělska a dokonce i z Finska a Maďarska. Je pochopitelné, že ve vydaném sborníku nenalezneme všechny přednesené příspěvky, nicméně otištěny byly téměř tři čtvrtiny referátů.

Obecným úvodem ke sborníku se stal příspěvek Rudolfa Holbacha, profesora středověkých dějin na Univerzitě Carla von Ossietyzky v Oldenburgu, který se dlouhodobě věnuje tématu řemeslné výroby a obchodu ve středověkých a raně novověkých městech. Holbach shrnul současný pohled na instituci cechů, a to jednak z pohledu hospodářských a sociálních, jednak z hlediska kulturních dějin. Takové srovnání je velmi důležitým odrazovým můstkem pro další bádání, neboť vnímání instituce cechů bývá obor od oboru trochu odlišné. Je proto účelné si tyto odlišnosti v přístupu k cechům jednotlivých disciplín uvědomovat a snažit se nahlížet na problematiku cechů pokud možno univerzálně a komplexně.

Na tento úvod navazuje studie Arieho van Steensela, který sleduje vztahy mezi představiteli cechů a městskou správou na příkladu tří evropských měst – Florencie, Londýna a Gentu. S ohledem na velké rozdíly v právním i správním vývoji zmíněných lokalit nejde ani tak o komparační studii jako spíše o představení tří různých způsobů propojení cechovních činitelů s úřady městské správy. Pokus o alespoň základní typologii je však velmi přínosný a může posloužit jako východisko pro další výzkum této důležité problematiky v jiných evropských městech. Případová studie nizozemské badatelky Tineke Van Gassen se zaměřila na analýzu gentských stavebních řemesel v pozdním středověku. Autorka pramenně dokládá, že při získávání zakázek řemeslníkům napomáhala jejich účast

na správě města a ovšem též rodinné vazby s vlivnými měšťany. Přestože tento poznatek není nijak překvapivý, není s ohledem na prameny snadné provést obdobnou analýzu pro další města pozdního středověku.

Hlavním námětem statě Ricarda Córdoby de la Llave, profesora středověkých dějin na Univerzitě v Córdobě, není interakce mezi cechovní a městskou správou, nýbrž cechovní správa samotná. Autor představil instituci tzv. veedorů, předchůdců pozdějších cechmistrů ve městech iberského poloostrova. Velkým přínosem je zejména pasáž věnovaná rozmanitým způsobům výběru těchto osob, od volby přes dosazování až po náhodný los. Autor se domnívá, že předobrazem veedorů byly už v době muslimského Španělska osoby pověřené v rámci městské správy (tzv. *alamín* či *almotacén*), z nichž se měla částečně vyvinout instituce pozdějších cechmistrů. Přestože takové zjištění vypadá atraktivně, nedokážu se ubránit pocitu, že kontrola kvality produktů je jednou z oblastí, do níž místní správa nejčastěji zasahovala a kterou i regulovala. Nejprve tak činila prostřednictvím pověřených osob a po vzniku cechů přirozeně prostřednictvím představených těchto cechů. Než tedy hledat předobrazy pozdějších představených cechů, zdá se mi vhodnější cíleně zkoumat (a tak to i prezentovat) způsoby kontroly produktů a zajištění dalších obdobných potřeb v době předcechovní.

Problematiku žen v ceších otevírá poutavou studií o rouenských organizacích François Rivière. V Evropě nalezneme pouze tři města, v nichž prokazatelně existovaly cechy s velkým podílem žen; jsou jimi Paříž, Kolín nad Rýnem a právě normandské město Rouen. Autor ve své stati prokázal nejen podíl „mistryň“ (jedná se o ženy, které samy dosáhly mistrovství, nikoliv o vdovy po zesnulých mistrech) v rouenských ceších, nýbrž i existenci ryze ženských organizací, a to pro období 14. a 15. století. Mladší období zpracovala Muriel González Athenas. Představuje závěry, k nimž dospěla v disertační práci o řemeslnicích v ceších v Kolíně nad Rýnem.⁴ Výzkum zaměřila na cechy krejčích, soukeníků, zlatníků a tkalců a časově jej ohraničila lety 1650–1750. Výsledkem studie je zejména revize dosavadních představ o vyloučení žen z řemesel v tomto období.

Jediný severoevropský příspěvek, jehož autorkou je Maija Ojala, je rovněž zaměřen na postavení žen v cechu. Zde zvláště oceňuji jeho formu. Studie totiž sestává ze dvou částí, z nichž první je analýza bezmála dvou stovek artikulí ze Stockholmu, Talinnu, Rigy a Lübecku a druhá je

⁴ MURIEL GONZÁLEZ ATHENAS, *Kölner Zunfthandwerkerinnen 1650–1750*, Kassel University Press, Kassel 2014. Srovnej moji recenzi v tomto svazku Pražského sborníku historického.

případovou studií sledující osudy Catariny Falkenové, lübecké vdovy po soustružníkovi. Kombinace teoretického pojednání, které lze porovnat s doklady z historické praxe, je vždy nanejvýš účelná a pro obdobnou problematiku více než vhodná. Poslední příspěvek k této problematice, ale trochu jinak zaměřený, přednesla Sabine von Heusinger z Univerzity v Kolíně nad Rýnem. Téma ženy zasadila do kontextu celé rodiny, která se v rámci manželova/otcova řemesla podílela na chodu dílny. Na příkladu pozdně středověkého Štrasburku provedla výzkum, do něhož zahrнула analýzu dalšího profesního směřování dětí, a to jak synů, tak i dcer.

Dalším okruhem témat jsou tři studie mapující osudy a specifika cechovní organizace konkrétní profese v určitém městě. V první z nich se Danica Brenner zabývá augsburskými malíři, a to jak rozložením jejich dílen v prostoru města v průběhu času, tak i vytvořením celkového kontextu vývoje malířských cechů v německých oblastech Svaté říše římské. Autorkou druhé případové studie je maďarská badatelka Katalin Prajda, zpracovávající italskou problematiku. Výzkum zaměřila na zlatnické profese ve středověké Florencii, přičemž odhalila zajímavé poznatky o existenci zlatnických „firem“, resp. společných dílen dvou až čtyř zlatnických mistrů. Snaží se osvětlit existenci takových podniků a sleduje provázanost mezi florentskými zlatníky a producenty hedvábí.

Trojici uzavírá příspěvek Knuta Schulze z Institutu Friedricha Meineckeho na Freie Universität Berlin. Přestože předmětem výzkumu jsou puškaři v pozdním středověku, slouží tato profese ve studii pouze jako prostředek k výzkumu šíření technologických inovací prostřednictvím migrace řemeslníků. Rozšiřování nového výrobního (v tomto případě vojenského) oboru lze totiž v pramenech sledovat mnohem jednodušeji než rozvoj méně markantní technologické inovace v již etablovaném řemesle. Přestože těžiště práce spočívá ve studiu německých oblastí, příspěvek obsahuje i řadu územních přesahů, mj. zde nalezneme i zmínku o vlivu husitských válek na rozvoj palných zbraní.

Příspěvkem, který vytváří předěl k poslední tematické a zároveň ryze novověké části sborníku, je stať salzberského Reinholda Reitha. V pojednání o formách mezd řemeslnických tovaryšů autor zúročil svůj dlouholetý výzkum této problematiky. Pro konferenční příspěvek vybral prostředí rezidenčního města Bamberku na počátku sedmdesátých let 18. století, kdy celý region ovlivnily tzv. mohučské punktace. Dochází k závěru, že podoba a výše mezd, přestože podléhaly určité zákonné regulaci, závisely v konečné instanci na druhu vykonávané práce a na ujednání mezi každým mistrem a tovaryšem.

Následuje příspěvek, který otevírá závažné téma sociálních dějin, a tím je „věčné“ tovaryšství. Jde o stav, kdy se finanční podmínky pro získání mistrovství natolik zvýšily, že mistrovství se stalo dosažitelné pouze pro tovaryše s dobrým rodinným zázemím (zejména mistrovské syny). Ostatní zůstávali tovaryši bez šance mistrovství získat. Eleonora Canepari se zaměřila právě na tuto skupinu třicetiletých a starších řemeslníků, kteří i v takto „pokročilém“ věku pracovali v postavení tovaryše. Předmětem studia se stali římsští řemeslníci v 17. a na počátku 18. století. Je nasnadě, že analýza takové problematiky nemůže vycházet z normativních pramenů či artikulí, a proto se základem výzkumu staly soupisy duší (stati d'anime), které pro vybrané období poskytují dostatek dat o reálném věku i sociálním zázemí tovaryšů. I poslední studie je zaměřena na italské prostředí; její autorka Nicoletta Rolla analyzuje stavební řemesla v Turíně 18. století. Jedním z překvapivých poznatků tohoto příspěvku je skutečnost, že turínský stavební trh byl na poměry panujícího cechovnictví velmi liberální. Členství v cechu tu při získávání práce na stavbách nehrálo tak zásadní úlohu, jak jsme na to zvyklí v ostatních městech této doby.

Všechna představená témata otevírají nové obzory a možnosti dalšího výzkumu. Snahou organizátorů konference bylo, podle jejich vlastních slov, „osvobodit dosavadní výzkum od tradičních klišé, jakým je například vnímání cechů coby nástroje zaostalosti a izolace, a otevřít cestu k novému a více diferencovanému hodnocení těchto historických institucí“. V tomto ohledu však spatřuji v pojetí tvůrců určitý rozpor. Souhlasím s tím, že hodnocení cechů by mělo zahrnovat co nejpestřejší škálu hledisek a naše bádání by mělo směřovat k poznání všech oblastí městského života, v nichž příslušníci cechů zastávali významné postavení. Vnímání cechů pouze v rovině hospodářské by bylo velmi povrchní a zkreslující. Na druhé straně podle mne nelze cechy „osvobodit“ od objektivního hodnocení této instituce jako retardačního prvku v hospodářském rozvoji novověkých států. Pokud cechovnictví přiznáme nesporný přínos, který mělo pro rozvoj řemeslné malovýroby v podmínkách rodících se středověkých měst, musíme rovněž připustit problémy, které cechy působily rozvíjejícím se manufakturám a obecně přijímání zásad merkantilismu v českých zemích. Instituce vandrovních cest tovaryšů, jejímž garantem se stal cechovní systém, byla nesporně velmi důležitá pro šíření technologických inovací. V opozici vůči tomu však stála práva cechovních mistrů na stanovování počtu dílen ve městě, která favorizovala mistrovské syny či tovaryše spřízněné s mistry sňatkem. Nový zájem o cechovní proble-

matiku, stejně jako zmíněné prohlášení autorů projektu, ve mně vyvolává obavu, zda se neprojevuje snaha vnímat cechovní organizace „nově“, tedy nekriticky pozitivně. Tím by se sice otevřela cesta „novému“, byť „více diferencovanému“ hodnocení, ale ani to by nebylo historicky věrné.

Jednotliví autoři přinesli ve svých příspěvcích velmi cenný srovnávací materiál. V mnoha případech se jedná o potvrzení závěrů, ke kterým dospěla i česká historiografie, což hovoří o určité univerzálnosti cechovního hnutí napříč evropským kontinentem. V kontrastu s tím však vystupují zjevné lokální anomálie, jako například ženské cechy v některých městech, které jsou dokladem o regionálních odchylkách od obecně platných úzů. Takové poznatky potvrzují důležitost dalšího výzkumu cechů. Nelze se spokojit s tím, že obecné principy fungování tohoto systému jsou již notoricky známé. Nová témata nás dokonce dříve či později donutí obohatit dosavadní odborný jazyk o nová slova, resp. o užívání slov v novém smyslu. Příkladem toho jsou mistryně (anglicky *mistresses*), řemeslnice, které nemůžeme z podstaty věci označovat výrazem *mistrová*, neboť jejich společenský status nevyplýval ze sňatku s *mistrem*, nýbrž z dosažení *mistrovství*. Obdobně si budeme muset počínat v případě prvotních představitelů cechů (ve španělštině *veedores*), kteří ještě nebyli *cechmistry*, jak je vnímá současná historiografie. To vše jsou výzvy, které s sebou přináší pohled na zahraniční výzkum. Tato témata by však neměla přebít skutečnost, že nám ještě v mnoha ohledech chybí základní výzkum.

Sborník *Craftsmen and Guild in the Medieval and Early Modern Periods* si vytyčil ambiciózní plán představit stav současného evropského výzkumu, a tomuto záměru plně dostál. Můžeme pouze doufat, že na tuto konferenci naváží i další projekty, do nichž se snad již ve větší míře zapojí i badatelé ze střední Evropy.

Jiří Smrž

NÜRNBERGS HOCHSCHULE IN ALTDORF. BEITRÄGE ZUR FRÜHNEUZEITLICHEN WISSENSCHAFTS- UND BILDUNGSGESCHICHTE, (Hrsg.) Hanspeter Marti – Karin Marti-Weissenbach, Böhlau, Köln – Weimar – Wien 2014, 332 stran.

Akademie a posléze univerzita v Altdorfu se již delší dobu těší badatelské pozornosti a patří k relativně dobře probádaným akademickým institucím ve Svaté říši římské. V květnu roku 2011 se ve švýcarské vesničce

Engi v kantonu Glarus konalo čtvrté kolokvium k dějinám vysokých škol, zaštitěně pracovištěm pro kulturně-vědecký výzkum v Engi (Arbeitsstelle für Kulturwissenschaftliche Forschungen).¹ Toto zasedání, navazující na starší projekt z roku 2009,² se mělo převážně věnovat dějinám altdorfské univerzity, zejména s ohledem na úzce zaměřený okruh altdorfského socinianismu.³ Vzhledem k tomu, že téma se ukázalo být mnohem obsáhlejší a i v diskusích padla řada podnětných názorů, přistoupili editoři sborníku Hanspeter Marti a Karin Marti-Weissenbach k publikaci šířeji koncipovaných příspěvků se snahou navázat na dosavadní poznatky o altdorfské akademii a vyplnit mezeru zejména v oblasti dějin vyučování s ohledem na produkci disputací a disertací. Anotovaný sborník je uspořádán dle chronologického hlediska s respektem k jednotlivým tematickým okruhům. V deseti uveřejněných příspěvcích se na jedné straně prolíná onen výše uvedený akademický rámec kvalifikačních textů, na straně druhé sborník obsahuje řadu profilů učenců a jejich myšlenkových proudů ze všech oblastí učenecké kultury, zvláště z filozofie, politiky, práva, medicíny či historie.

Svazek otevírá studie Wolfganga Mährleho, který představuje koncept propojení altdorfské akademie s rodem Cammerariů a podtrhává tak to, co je zahrnováno pod pojem „rodinná univerzita“. Mährleho příspěvek objasňuje roli jednotlivých členů rodu (Joachima [I., 1500–1574], jeho synů Joachima [II., 1534–1598] a Filipa [1537–1624]), jejich význam a přínos pro městské norimberské školství – zejména jejich podíl na založení akademie a konfesní orientaci tíhnoucí k filipismu, jenž byl v druhé polovině 16. století určující pro konfesní politiku Norimberku.

Po úvodním příspěvku následuje tematicky sevřenější okruh textů, zabývajících se recepcí aristotelovské filozofie a teologickými spory se zastánci socinianismu. Cecilia Muratori se koncentrovala na „teorii duše“ (z hlediska medicíny) na příkladu sporu aristotelovského filozofa z Pisy Andrea Cesalpina a jeho kritika, altdorfského profesora medicíny Nikolase Taurella. Základní teze C. Muratori spočívají v analýze Taurellových

¹ *Homepage*, Arbeitsstelle für Kulturwissenschaftliche Forschungen [online], [cit. 12. 4. 2017], <<http://www.forschungen-engi.ch/>>.

² Projekt nesl název „Učenecká kultura a náboženské rozrůznění. Praktikovaná tolerance při jednání v heterogenních situacích okolo roku 1600 [Gelehrtenkultur und Religiöse Pluralisierung. Praktizierte Toleranz im Umgang mit heterodoxen Positionen um 1600].“

³ Program zasedání viz *Aktivitäten*, Arbeitsstelle für Kulturwissenschaftliche Forschungen [online], [cit. 12. 4. 2017], <<http://www.forschungen-engi.ch/aktivitaeten/aktivitaeten.htm>>.

protiargumentů v otázkách rozdílů mezi živočichy, v pojetí nesmrtnosti duše a v otázce sebezplození (Selbsterzeugung). Altdorfskému lékaři Kasparu Hofmannovi (1572–1648) se věnuje Udo Roth a přibližuje jeho výklad o krevním oběhu ve srovnání s učením dalších soudobých lékařů (především s interpretací anglického fyziologa Williama Harveye) i s filozofickými teoriemi. Hofmann odmítal výsledky soudobého empirického výzkumu a hlásil se k filozoficko-racionální analýze antických lékařských spisů (Aristotelových a Galénových).

Eric Achermann nastiňuje vztah aristotelismu a socinianismu na příkladu profesora filozofie a medicíny Ernsta Sonera (1572–1612). Achermann analyzuje Sonerovy traktáty o metafyzice a jeho katechismus a klade si otázku, jaké prvky teologického učení Fausta Soziniho lze vysledovat na altdorfské akademii a jaký byl vztah mezi těmito aspekty a na akademii pěstovaným aristotelismem. Nakonec konstatuje, že Sonerovu filozofii a metody nelze postavit do blízkosti tehdejšího socinianistického učení a že u Sonera ani u jiného altdorfského aristoteliika nemůže být řeč o deistickém vyobcování Boha do čisté transcendence. Příspěvky o altdorfském socinianismu uzavírá Hanspeter Marti soubornou analýzou disputací, resp. disputačních cvičení, konaných na teologické fakultě, které odrážejí negativní postoj autorů vůči sociniánům, resp. antitrinitářům. Jejich hlavním původcem byl ortodoxní luterský teolog a profesor Altdorfiny Jakob Schopper (1545–1616). Školní teologické disputace svým kontroverzním potenciálem a potřebou jasného vymezení stanovisek nabývaly na významu právě v období pokročilé konfesionalizace a staly se nezbytnou součástí teologického studia. Schopper využíval disputační cvičení jako veřejný nástroj k boji proti příznivcům jiných teologických směrů: Jeho teze „Theses de sacrosancta unitate divinae essentiae“, obhajované v říjnu 1613, následně vedly ke stíhání dvou bývalých altdorfských studentů, příznivců socinianismu, Johanna Vogela a Joachima Peuschela, kteří při výše zmíněné disputaci plnili roli mimořádných oponentů.

Další tematický okruh sborníku představuje problematika politického myšlení a práva. Gideon Stiening pojednává o díle Arnolda Clapmaria „De arcani rerumpublicarum“, zaměřujícím se jak na politickou filozofii, tak na teorii o suverenitě a nauku o moudrosti (Klugheitslehre). Clapmariův spis autor zasazuje do kontextu politických myšlenek a politické teologie Niccola Machiavelliho, Jeana Bodina či Giovanniho Botera. Z perspektivy altdorfského pedagoga logiky, poezie a metafyziky Michaela Piccarta (1574–1620), významného zástupce protestantského aristote-

lismu, a jeho studentů pohlíží na politologii Michael Philipp. Za hlavní pramen výzkumu vývoje politické vědy si zvolil disputace jako produkt relativně mladého akademického oboru se silnou výpovědní hodnotou. Vedle shrnutí tematických skupin, objevujících se v těchto kvalifikačních pracích, se zabývá také podílem studentů, resp. respondentů disputací, na rozvoji této disciplíny. Na Philippovu studii navazuje Dirk Werle příspěvkem o právnické disertaci Georga Christopha Schefera „De fama“ (1662). Fenomén „slávy“ (Ruhm, gloria) je zde kontextualizován v rámci moralisticko-filozofického diskurzu.

Zástupce z oblasti filozofie a historie představuje příspěvek Reimunda B. Sdzuje, načrtávající učenecký portrét nepříliš známého profesora metafyziky a historie Daniela Wilhelma Mollera (1642–1712), díky jehož působení lze rekonstruovat učební provoz (Lehrbetrieb) na filozofické fakultě přelomu 17. a 18. století. Řadu příspěvků uzavírá Robert Seidel, který vycházel z výzkumu koncentrujícího se na disputace a tištěné teze z oblasti rétoriky a poetiky na univerzitách v říši v 17. a 18. století. Disputační kulturu na altdorfské univerzitě Seidel dokumentuje prostřednictvím textové analýzy disputačních tezí z oblasti hebraistiky, dějin starověku, teologie, resp. biblistiky, a filozofie, které byly obhajovány za předsednictví orientalisty a dlouholetého profesora rétoriky Johanna Andrease Michaela Nagela (1710–1788).

Konferenční svazek je doplněn jmenným rejstříkem a adresným seznamem autorů.

Markéta Růčková

Muriel González Athenas, KÖLNER ZUNFTHANDWERKERINNEN 1650–1750, Kassel University Press, Kassel 2014, 225 stran.

Problematika žen-řemeslnic začíná v posledním desetiletí vzbuzovat mezi zahraničními badateli čím dál větší pozornost. Tento trend bezesporu souvisí s módními gender studies (Geschlechterforschung), ale zároveň reflektuje zájem o rozšíření tradičních témat i na širší sociální zázemí řemeslnické dílny coby rodinného podniku. Manželky a dcery řemeslníků přitom zdaleka nevytvářely pouze zázemí pro hlavu rodiny, nýbrž mnohdy se přímo účastnily samotného výrobního procesu. Přestože dnes vnímáme řemeslnické cechy jako ryze „mužskou“ záležitost, artikulemi byla stanovena i práva a povinnosti žen, které se rovněž za určitých okolností stávaly členkami cechu. Nelze říci, že by tato

problematika unikala pozornosti dosavadních badatelů, zároveň však nikdy nepatřila mezi stěžejní témata výzkumu. Přitom to byly právě ženy, které zajišťovaly chod dílny po úmrtí manžela a měly rozhodující vliv na její další osudy.

Studium postavení žen v češích jsou atraktivním tématem, ať už se jedná o kteroukoliv evropskou lokalitu. Existují však města, v jejichž případě představuje takový výzkum velmi klíčovou součást kulturních i hospodářských dějin. Kolín nad Rýnem je jedním z nich, neboť zde máme ve středověku doloženy organizace, ve kterých byly ženy rovnocennými členkami vedle mužů. O to více nás překvapí dosavadní teorie o tom, že v novověku došlo v kolínských češích k vyloučení žen z řemeslné výroby i organizačních struktur (tzv. Verdrängungsthese). Muriel González Athenas se v disertaci rozhodla tuto hypotézu přezkoumat a na základě pramenného výzkumu buď potvrdit, nebo vyvrátit.

Autorka do značné míry navazuje na výzkum Margret Wensky, která se zabývala postavením žen v řemeslné výrobě Kolína nad Rýnem v období do konce 16. století. Margret Wensky je rovněž jednou z tvůrců hypotézy, že v následném období došlo k vypuzení žen z těch oblastí hospodářství, ve kterých v pozdním středověku a raném novověku hrály významnou úlohu. González Athenas se proto zaměřila na období 17. a 18. století, přičemž za počáteční mezník výzkumu zvolila konec třicetileté války. Následujících sto let (1650–1750), která se stala chronologickým rámcem výzkumu, zachycuje dobu hospodářského úpadku a snahu o znovuoživení ekonomické situace města po skončení dlouhotrvajícího válečného konfliktu.

Velkým problémem pro čtenáře je věcné vymezení zpracovávané látky. Autorka totiž využila historickou anomálii v městské správě Kolína nad Rýnem, aniž by ji nezasvěcenému čtenáři blíže objasnila. Jedná se o dělení řemesel podle tzv. gaffelů (Gaffel). Zatímco v mnoha slovnících nalezneme, že výraz Gaffel je pouze jiné označení pro cech, v případě Kolína nad Rýnem se jedná o pozůstatek pozdně antické tradice. Měšťané byli rozděleni do gaffelů podle provozovaných řemesel, přičemž jeden gaffel byl tvořen jedním či více řemeslnickými cechy. Muriel González Athenas vybrala čtyři městské gaffely – krejčovský, soukenický, tkalcovský a zlatnický –, které sdružovaly deset cechů (tj. přibližně jednu pětinu celkového počtu). Spektrum analyzovaných řemesel bylo proto mnohem pestřejší. Výběr gaffelů a v nich organizovaných řemesel byl veden tak, aby zahrnoval tradiční i nové profese a zároveň aby byly zastoupeny obory typicky „mužské“ i typicky „ženské“. S ohledem na velký podíl

textilních a oděvních řemesel však byla nakonec pozornost přece jen více orientována na ta zaměstnání, kde lze předpokládat větší účast ženských pracovnic. Zajímavá jsou i další kritéria výběru, například technická či finanční náročnost řemesla. Autorčinou snahou bylo představit téma na co možná nejreprezentativnějším a nejrozmanitějším vzorku profesí.

V úvodních pasážích autorka čtenáře seznamuje se základními metodologickými i terminologickými problémy, s nimiž se musela potýkat. Přestože téma žen v ceších se dá již považovat za etablované, naráží badatel na určité limity ve starší systematizaci, která byla dělána na míru pouze „mužským“ cechům. Zároveň autorka podává přehled o nejnovějším vývoji tohoto nového odvětví gender studies. Velmi důležitou pasáží je přehled pramenů vztahujících se k tématu: zde se poprvé dozvídáme jeden z hlavních důvodů vytvoření hypotézy o vyloučení žen z výroby. Raně novověké normativní prameny (zejména cechovní artikule) totiž na rozdíl od těch středověkých neobsahují speciální články týkající se žen-řemeslnic. Autorka proto musela využít prameny především aktové povahy. Bez zajímavosti není ani skutečnost, že supliky žadatelek z řad řemeslnic autorka nahlížela optikou ego-dokumentů. To může z metodologického hlediska podněcovat určitou kontroverzi.

Jádro knihy je rozděleno do šesti kapitol: První slouží jako obecný úvod do politického i hospodářského vývoje Kolína nad Rýnem druhé poloviny 17. a první poloviny 18. století a do poznání postavení ženy v jednotlivých aspektech tehdejšího každodenního života. Následující čtyři kapitoly odpovídají studiu čtyř vybraných gaffelů. Každá kapitola je sice nazvána jinak a řeší vždy trochu jinou část života řemeslnic, strukturou jsou si však velmi podobné. Díky tomu se čtenář v této části knihy velmi dobře orientuje.

Autorka se snaží uchopit téma žen v ceších celistvě, tzn. postihnout ženu v pozici manželky mistra, mistrovy vdovy i mistrovy dcery. Hlavní pozornost výzkumu ovšem spočívá na manželkách a potažmo vdovách, které řešily majetkoprávní spory po skonu manžela. Zde se totiž ženy nejčastěji dostávaly do sporu s mužskými představiteli cechu. Cechovní statuta sice evidují práva žen i v jiných rolích, ale výzkum nám nikdy neumožní to co v případě mistrovských vdov: porovnávat předepsaný scénář s doklady historické praxe. To, v čem je výzkum kolínských řemeslnic unikátní, jsou články o mistrýních, které tvoří (jak už zmíněno) výjimku mezi ostatními evropskými cechy.

Závěrečné kapitoly knihy shrnují jednak další dějinný vývoj, jednak hlavní výsledky vedeného výzkumu. Nejpodstatnější je vyvrácení

dosavadní teorie o vyloučení žen z kolínského hospodářského života v 17. a 18. století. Ženy nejenže nebyly z těchto oblastí všedního života vytlačeny, nýbrž podle autorky v něm i nadále hrály důležitou roli. Velmi dobře pramenně ukotvený výzkum i znalost velkého množství relevantní literatury umožnily autorce adekvátně navázat na předchozí výzkum a rozšířit znalosti z této oblasti i pro novověk.

Přesto zůstává pochybnost, zda bylo téma skutečně uchopeno celistvě. Nemohu se totiž zbavit dojmu, že studium pramenů úřední provenience, ať už se jedná o cechovní, či vrchnostenskou agendu, nám odkrývá pouze manželky a vdovy mistrů, případně mistryň. Aby však bylo téma vyčerpáno beze zbytku, bylo by třeba ve větší míře analyzovat též postavení mistrovských dcer. Ty zůstávají určitou chimérou, která dosavadnímu bádání prozatím uniká, a to přesto, že víme, že sňatek s mistrovou dcerou zmírňoval podmínky mistrovství. Žádný výzkum se však nezabývá tím, jak tomu bylo ve skutečnosti. Nejvíce se k tomuto tématu přiblížila analýzou osudů dětí štrasburských řemeslníků Sabine von Heusinger.¹ Takový výzkum by ovšem vyžadoval odlišný výběr pramenů i jiné metodologické zpracování. Základem studia by musela být problematika držby dílen a způsobů jejich změn (sňatek, dědictví apod.). Nepochybuji o tom, že takový způsob výzkumu by odhalil důležité vztahy uvnitř jednotlivých řemesel a podtrhl význam postavení ženy v celém procesu.

Závěrem si neodpustím bilanci současného stavu v Čechách a jeho komparaci se zahraničím. Téma žen v historické každodennosti je na vzestupu jak u nás, tak i v Evropě. Bylo proto otázkou času, kdy se pozornost rozšíří i na téma podílu žen na řemeslné výrobě a městském hospodářství. Přirozeně se tak stalo dříve v zemích západní Evropy, která mnohem dříve převzala koncept gender studies a která má výhodu existence zcela ženských či alespoň částečně ženských cechů. V tomto ohledu je zcela namístě, že se tato nová disciplína pěstuje zejména tam, kde navzdory obecným trendům došlo k takto odlišnému vývoji. Otázka žen v češích se však netýká pouze mistryň, nýbrž i mistrových. Je proto nasnadě, že dříve či později se tato problematika dostane i k nám. Z dílčích sond vyplývá, že i v případě českých a moravských cechů se může jednat o látku nanejvýš zajímavou. Klíčové však bude metodologické uchopení tématu. Prvním počinem na tomto poli je studie Kateřiny Matasové, české ba-

¹ SABINE VON HEUSINGER, *Vater, Mutter, Kind: Die Zunftfamilie als Wirtschaftseinheit*, in: *Craftsmen and Guilds in the Medieval and Early Modern Periods*, (ed.) EVA JULLIEN – MICHEL PAULY, Stuttgart 2016, s. 157–174.

datelky, která toto téma tuzemské vědecké veřejnosti přibližuje na německém příkladu.² Vhodné vymezení sledované problematiky i zvolená metodologie však dává tušit, že půjdeme-li touto cestou, můžeme se těšit na zajímavé výsledky.

Jiří Smrž

² KATEŘINA MATASOVÁ, *Vdovské právo v cechovních statutech některých řemesel v saském Freibergu v 16. a na počátku 17. století*, Ústecký sborník historický 2, 2010, s. 11–36.

Sarah Pichlkastner, DAS WIENER STADTZEICHNERBUCH 1678–1685. EIN BETTLERVERZEICHNIS AUS EINER FRÜHNEUZEITLICHEN STADT, Böhlau, Wien – Köln – Weimar 2014 (= Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 12), 415 stran.

Problém chudoby a fenomén žebroty patří k historiografickým tématům, jejichž výzkum je zejména pro středověk a raný novověk významně limitován nedostatkem pramenů, respektive nedostatkem „zájmu“ těchto pramenů o uvedený segment společnosti. Vztah světské moci k této otázce změnil až posun vnímání chudoby v období pozdního středověku a zejména raného novověku, jehož důsledkem bylo dělení chudých na „potřebné“ a „nepotřebné“. S nástupem humanismu a reformace se do popředí dostala elementární otázka vztahu mezi chudobou a prací, tj. světská moc začala odlišovat chudobu na jedné straně jako důsledek „objektivní“ neschopnosti či nemožnosti pracovat a na druhé straně jen jako důsledek nedostatečné vůle pracovat. V důsledku této změny docházelo pak k vytváření nových kontrolních mechanismů jak ve sféře uzavřené, tak zejména otevřené chudinské péče, v jejímž rámci začala být uplatňována zásadní regulace žebroty. Místy, která poskytla realizaci těchto opatření základní prostor, byla města, v nichž se koncentrovaly problémy s životem osob na okraji lidské společnosti.¹

Důsledkem zesílené kontroly chudinské oblasti ve městech se stala evidence žebráků, která obci poskytovala přehled o osobách, jež společnost akceptovala jako potřebné a které měly tudíž nárok na poskytování podpory. Tito lidé byli odlišeni od další skupiny nuzných, tzv. domácích chudých – většinou zchudlých měšťanů, kteří získávali rovněž podporu,

¹ Srovnej aktuální shrnutí tématu OLGA FEJTOVÁ – MILAN HLAVAČKA, *Stadt und Armut, Informationen zur modernen Stadtgeschichte* 2, 2014, s. 5–12.

ale na rozdíl od žebráků nebyvala jejich chudoba „vizualizována“, tj. nemuseli nosit předepsaná znamení a v případě potřeby nacházeli přednostně azyl v městských chudinských zařízeních.

Soupisy žebráků vznikaly již od 16. století v řadě evropských měst, včetně měst pražských.² Publikace Sarah Pichlkastner přináší edici pramene tohoto typu, který se dochoval pro Vídeň druhé poloviny 17. století. Až do roku 1693, kdy císař Leopold II. vydal všeobecný zákaz žebrání, který doprovodil založením centrálního vídeňského chudobince, byli „úředně prověřeni“ vídeňští chudí, kteří měli nárok získávat obživu oficiálně povolenou žebrotou, zaznamenávání do specializovaných úředních knih – „Stadtzeichnerbücher“. Jejich záznamy přinášely data o věku a místě narození či původu těchto osob, profesi, rodinném i zdravotním stavu, životních osudech, případně další informace související s příčinou jejich neutěšené sociální situace. Edice Sarah Pichlkastner zpřístupnila takovouto knihu z let 1678–1685, která obsahuje pět jednotlivých soupisů žebráků. Oddělené soupisy žen a mužů, kteří nárokovali status žebráka, vznikaly na základě vizitací, realizovaných specializovanými úředníky, zastupujícími jak zemskou, tak městskou správu, dále církevními osobami, lékaři a ranhojiči. Vlastní rozhodnutí o potřebnosti chudých vydávali nejvyšší z těchto úředníků, ale i purkmistr a městská rada. Autorka s oporou v rozboru obsahu záznamů o jednotlivých potřebných doložila, že řada rozhodnutí byla učiněna i na základě intervence příslušníků šlechtického stavu, vojenských osob a duchovních.

Publikace však nepřináší pouze precizně připravenou edici transkribovaných zápisů ze sedmi let prověřování vídeňských žebráků, doplněnou nezbytnými osobními i místními rejstříky k editovaným záznamům a glosářem dobových pojmů. Editovaný text doprovází také jeho podrobný paleograficko-diplomatický popis. Významný je však zejména kvantitativní rozbor pramene, který umožnila do značné míry standardizovaná forma zápisů, spolu s analýzou obsahu jednotlivých zápisů. Zatímco vlastní edice nabízí čtenáři informace o řadě konkrétních životních osudů žebráků, obsáhlé statistické vyhodnocení 920 záznamů odhaluje místa jejich původu, délku pobytu ve Vídni, která se stala jedním z významných kritérií pro posouzení nároků na provozování žebroty, ale i rodinný stav jednotlivých osob, důvody ztráty jejich schopnosti pracovat, bydliště, pokud jim disponovali, nebo informuje o místech,

² Srovnej TOMÁŠ JELÍNEK, *Žebráci v pražských městech r. 1712*, Documenta Pragensia 7/2, 1987, s. 387–408.

kteřá jim byla určena k žebrání, a to vše v komparačním výměru, který sledoval odlišnosti v postavení mužů a žen v obtížné životní situaci.

Komplexní přístup Sarah Pichlkastner k edici, který zohledňuje i evropský kontext vzniku pramene, rozhodně není v současné ediční praxi samozřejmý. Autorka si dokonce povšimla i edice obdobného výše zmíněného pramene z počátku 18. století pro města pražská, byť v knize – nepochybně z jazykových důvodů – nenabízí komparaci s jeho obsahově mnohem úspornějším textem.³ Na srovnání rezignovala i v případě dalších obdobných pramenů editovaných pro Anglii, Švýcarsko, Německo či další oblasti Dolního Rakouska. Stalo se tak zřejmě proto, že pocházely buď ze 16., nebo 18. století a nepokrývaly tak stejné časové období jako vídeňské materiály.

Rozbor zápisů doložil, že ve Vídni byla rozhodujícím kritériem pro získání statusu „chudého“ s povolením žebrat neschopnost pracovat a od dvacátých let 17. století i příslušnost ke katolické konfesi. Povolení žebrat bylo vnímáno i jako alternativa pobytu ve špitále a platilo vždy pouze pro jednu osobu, nikoliv pro další rodinné příslušníky, byť byli rovněž ohroženi chudobou. Počet osob, které v druhé polovině 17. století získávaly při vizitacích potvrzení o své chudobě a možnost žít se žebratou, se ve Vídni pohyboval kolem pěti set, ale na sklonku sedmdesátých let vzrostl téměř o 50 %. Podle autorčiných odhadů se však stále jednalo pouze o cca 1 % obyvatelstva (s. 32). To s ohledem na odhady, které hovoří pro období sklonku raného novověku o cca 20–30 % městského obyvatelstva jako trvale ohrožovaných chudobou, představovalo marginální část této vrstvy společnosti.⁴ Rozbor vizitací chudých, kteří ve Vídni nárokovali možnost žít se žebratou, ostatně doložil, že až 20 % osob pravidelně odcházelo se svými nároky s nepořízenou.

Získání statusu žebráka nebylo záležitostí definitivní. Při každé úřední vizitaci byla situace těchto osob znovu prověřována a zaznamenávána v soupisech. Tito lidé byli kontrolováni i při žebrání, kdy se museli prokázat povolením od vizitačních úředníků. Editované vídeňské soupisy žebráků tak na rozdíl od např. pražského soupisu, spojeného s evidencí ad hoc k jednomu datu, umožnily sledovat i konkrétní osudy těchto lidí na okraji městské společnosti. Většina záznamů pak končila vstupem žebráků do některého z chudinských zařízení, nebo jejich úmrtím. Jen v jediném případě se autorce podařilo doložit návrat žebráka k výkonu povolání.

³ Tamtéž.

⁴ WOLFRAM FISCHER, *Armut in der Geschichte. Erscheinungsformen und Lösungsversuche der „Sozialen Frage“ in Europa seit dem Mittelalter*, Göttingen 1982, s. 82–83.

Důsledkem pravidelných kontrol mohlo být i odebrání povolení k žebrání, a to z důvodu zlepšení tělesného a duševního stavu dotyčného, získání jiné formy finanční podpory, nebo jeho neřádného chování. Život chudých, kterým se ve Vídni podařilo získat povolení žebrat, limitovala od druhé poloviny 17. století rostoucí řada disciplinačních opatření, která nejen regulovala chování na veřejnosti, ale zasahovala i do jejich soukromého rodinného života. Účinnost zmíněných dobových kontrolních mechanismů potvrzuje autorkou zaznamenaný minimální počet pokusů o falšování potvrzení vizitačních úředníků povolujících žebroty.

Získání povolení k žebrání však ve Vídni neznamenal automatickou možnost usadit se v jakékoli části města či na předměstí. Místa byla žebrákům přidělována a autorka se pokusila rekonstruovat jejich topografii, kterou vizualizuje připojený plán města. Centrálními místy žebroty se ve Vídni 17. století stávalo podle očekávání hlavně okolí sakrálních staveb (kostely a kláštery), ale také dalších významných budov, s nimiž byla spojena větší koncentrace obyvatel, stejně jako náměstí a páteřní komunikace. V dobách ohrožení města epidemiemi či v období vojenských konfliktů však žebráci museli vyhrazená místa opustit a byli zčásti umísťováni ve špitálech nebo přímo vykazováni z města.

Ačkoliv Sarah Pichlkastner provedla prvotní kvantitativní i kvalitativní analýzu editovaného pramene, připomíná, že výzkum tématu chudinství ve Vídni 17. století je nutno doplnit ještě řadou dalších pramenů, zejména pak materiály soudní provenience, a to jak trestní, tak civilní agendy, ale také např. dochovanými suplikami chudých. Upozorňuje rovněž na nutnou kritiku editovaného pramene, který sice vznikl jako úřední a do značné míry typizovaný dokument, ale pracoval s údaji získávanými od sepisovaných osob – žebráků, u kterých mohl být obsah výpovědi o jejich situaci v souvislosti s jejich požadavky ovlivňován snahou po určité stylizaci, odpovídající jejich základní strategii – snaze dosáhnout povolení k žebrotě. Do určité míry tak výsledný soupis žebráků s údaji o nich naplňuje charakter ego-dokumentů, jejichž konečnou formu však nepochybně ovlivnila i „korektura“ poskytnutých údajů úřední mocí. Tyto zásahy však lze při práci s uvedeným pramenem odhalit jen výjimečně, pokud je soupis přímo nezmiňuje, a to se nedělo pravidelně.

Edice Sarah Pichlkastner přináší nejen cenný materiál pro výzkum chudinské problematiky města Vídně v období raného novověku, tj. zejména v období, kdy se regulace chudinství stala nezbytnou součástí disciplinačních opatření světské moci, ale poskytuje i cenný materiál pro komparační výzkumy v evropském měřítku. Kniha vychází vstříc též

aktuálnímu historiografickému diskurzu, který se zejména v linii popularizační opírá o koncept příběhů. Edici se totiž chudobu, představovanou dosud historiografickými výzkumy zejména z hlediska její kvantitativní stránky nebo na základě normativních a literárních pramenů, které se soustřeďovaly na dobové vnímání chudoby a z něho vycházející chudinskou politiku, podařilo „personifikovat“. Významným omezením vypovídací hodnoty editovaného pramene i jeho interpretace zůstává ovšem fakt, že nepostihuje celé spektrum skupiny chudých obyvatel města. Jeho evidenci unikají nejen odmítnutí žadatele o získání oficiálního statusu žebráka, ale i cizí chudí, kteří se běžně pohybovali v prostoru měst, a zejména zchudlí obyvatelé (měšťané), které dostihla „skrytá“ chudoba, tj. ti, kteří neprocházeli žádnou speciální úřední evidencí, jež by příjemce otevřené i uzavřené chudinské péče zachycovala.

Olga Fejtová

Tříkrát vídeňský akcíz – příklad hodný následování

Friedrich Hauer, DIE VERZEHRUNGSSTEUER 1829–1913 ALS GRUNDLAGE EINER UMWELTHISTORISCHEN UNTERSUCHUNG DES METABOLISMUS DER STADT WIEN, Social Ecology Working Paper 129, IFF/Social Ecology, Wien 2010, 294 stran.

Friedrich Hauer – Sylvia Gierlinger – Clara Nagele – Jonas Albrecht – Till Uschmann – Maximilian Martsch, DIE WIENER VERZEHRUNGSSTEUER. AUSWERTUNG NACH EINZELNEN STEUERPOSTEN 1830–1913, Social Ecology Working Paper 134, IFF/Social Ecology, Wien 2012, 154 stran.

DIE VERSORGUNG WIENS 1829–1913. NEUE FORSCHUNGSERGEBNISSE AUF GRUNDLAGE DER WIENER VERZEHRUNGSSTEUER, (Hrsg.) Friedrich Hauer, Studien Verlag, Innsbruck – Wien – Bozen 2014 (= Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte Bd. 59), 168 stran.

Akcíz, potravinová daň (byť se zdaleka netýkala jen potravin) na čáře bývala v Praze terčem bodrého humoru a zároveň i více či méně skrývané nenávisti. Ve Vídni tomu zajisté nebylo jinak. Tým mladých rakouských historiků pod vedením Friedricha Hauera v ní však dnes objevil téměř nevyčerpatelný zdroj informací nejen pro hospodářské, nýbrž i sociální, zdravotní i jiné dějiny. Autoři si k tomu vybrali období od zavedení této

daně v roce 1829 až po vypuknutí první světové války, tedy období dlouhého míru a stability (válka 1866 byla rekordně krátká a Vídeň zasáhla jen nepřímo).

Pramennou základnou publikace se staly tištěné statistické tabulky, dochované jak pro celou rakouskou monarchii – *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie 1828–1871* a *Ergebnisse der Verzehrungssteuer in den im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern 1860–1891* –, tak speciálně pro město Vídeň, *Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien 1883–1913* (vycházely až do roku 1951). Jde tedy s výjimkou posledně jmenovaných statistik o materiál také u nás běžně dostupný a použitelný i pro Prahu.

První krok učinil Friedrich Hauer v publikaci o potravní dani z roku 2010. V její první části nás nejprve seznámí s dějinami této nepřímé spotřební daně, jež byla zavedena 1. prosince 1829 po italsko-francouzském vzoru pro celou rakouskou říši (výjimku představovala Dalmácie a Ašský výběžek na západě Čech) a radikálně odstupňovaná. Zatímco pro tzv. rovinu a malá města činila tato daň téměř pakatel, pro tzv. uzavřená města, tedy především Vídeň, Štýrský Hradec, Linec a Prahu, byla již velmi citelná. Daňové předpisy byly sice několikrát novelizovány, v podstatě však až do konce monarchie šlo jen o změny kosmetické (především byla v roce 1880 nově zdaněna výroba alkoholických nápojů uvnitř linie). Výnos nebyl zdaleka zanedbatelný – již při zavedení roku 1829 činil téměř 13 % státních příjmů a v roce 1897 se zdvojnásobil na téměř čtvrtinu celového daňového výnosu (před první světovou válkou opět mírně poklesl na 17 %), přičemž podíl samotného města Vídně činil v roce 1870 19 % celoříšského výnosu akcízu a 70 % výběru z tzv. uzavřených měst.

V další, nejobsáhlejší části knihy se autor zabývá geografickým vývojem vídeňské linie, která byla původně totožná s vnějším valovým opevněním Vídně, a jednotlivými kontrolními body s účelovými přízemními či jednopatrovými budovami (několik se jich dochovalo dodnes), doplněnými závorou či jinými ženíjnými překážkami (v roce 1829 jich bylo 13, do roku 1890 byl pak počet doplněn na 20). Zásadní převrat přineslo druhé rozšíření Vídně v roce 1891, kdy se plocha uzavřeného města ztrojnásobila, přičemž počet kontrolních bodů zůstal prakticky stejný (21). Výklad je zde doplněn řadou plánek, nákrešů a dobových kreseb a fotografií.

Poté Hauer přistoupil ke kritice pramenů a ukázal možnosti a meze výzkumu: Po celou sledovanou dobu byly např. zdaněny jen alkoholické nápoje a masné výrobky, stavební materiál lze sledovat jen do roku 1874

a naopak petrolej až od roku 1870. Pro pivo chybí údaje z let 1850–1890. A to ještě platila řada výjimek. Kupříkladu zásobování rozsáhlého císařského dvora či akreditovaných vyslanců akcízu nepodléhalo. Speciální problémy představoval tranzit zboží, řešený pomocí daňových depozit, a samozřejmě pašování přes čáru, které by mohlo poněkud narušit počet statistiky spotřeby.

Další část knihy se zabývá tzv. urbánním metabolismem (termín amerického inženýra Abela Wolmana z roku 1965), tedy výměnou hmoty, energie, vody a odpadů velkoměst s jejich okolím. A i zde nám mohou posloužit historická data akcízu. Následují přehledy a grafy zpracované pro palivo, maso a jiné potraviny a stavební materiál. Tyto přílohy budou v následujících publikacích dále rozšiřovány a doplňovány, zde jsou zatím uvedena pouze data celková (nikoliv na hlavu), přičemž se většinou skokově projevilo rozšíření Vídně v roce 1891. Podrobné tabulky jsou umístěny na závěr v příloze práce.

Čistě tabelární je druhá publikace, vydaná roku 2012. (Pro nás je sympatická tím, že je uvedena citátem z Haškova Švejka: Když přejížděli potravní čáru, ptal se zřízenec, co vezou. Švejk odpověděl: „Trojici boží a Panenku Marii s feldkurátem.“) Zde si Friedrich Hauer přizval na pomoc dvojici mladých historiček a trojici historiků. Pro jednotlivce by byl podobný rozsah materiálu asi těžko zvládnutelný, zvláště v tak krátké době. Odměnou se všem zúčastněným stala možnost realizovat se pak ve třetí knize, vydané roku 2014. Její první třetinu zaujímá studie Friedricha Hauera *Die Wiener Verzehrungssteuer 1829–1913 als Quelle*, která je však pouhým výtahem z publikace z roku 2010, tudíž nemá smysl se k ní vracet.

V následující kapitole se Klára Nagelová a Till Uschmann zabývají spotřebou masa ve Vídni na podkladě dat z akcízu, která statisticky zpracovali v druhém svazku z roku 2012. Zde jsou již uvedeny i přepočty spotřeby na hlavu. Výsledek je šokující! Průměrná roční spotřeba masa ve Vídni 19. století byla vyšší, než je dnes v Čechách (a dvojnásobná oproti ČR v roce 1936)! Data jsou však jednoznačná: ve Vídni bylo roku 1835 spotřebováno 115 kg masa, roku 1875 100 kg a v roce 1895 dokonce 107 kg. Naproti tomu v Čechách roku 1936 pouhých 36 kg, roku 1950 45 kg, roku 1990 85 kg a v roce 2011 73 kg. Radikální rozdíl jsou ovšem ve skladbě konzumovaného masa. Zatímco spotřeba hovězího se v 19. století ve Vídni pohybovala mezi 40 a 50 kg ročně na hlavu, u nás to dnes činí kolem 10 kg (rekord byl dosažen v roce 1990 s 28 kg, v letech 1936 a 1950 to bylo 15 kg). Ještě propastnější rozdíl je v telecím – ve Vídni 19. století 15–20 kg

ročně, u nás dnes pouhých 0,1 kg (a v letech 1936 a 1950 3 kg). Naopak vepřového dnes spotřebujeme ročně 40 kg (1990 rekordních 50 kg), zatímco konzum ve Vídni vzrostl z 9 kg v roce 1830 na pouhých 25 kg v roce 1910 (v roce 1936 byla ovšem spotřeba u nás ještě menší – 14 kg). Stejně tak spotřeba drůbeže u nás dnes činí 25 kg (což je ovšem trend poslední doby, v roce 1990 to bylo totiž pouhých 14 kg, v roce 1970 8 kg a v letech 1936 a 1950 jen málo přes 2 kg), zatímco ve Vídni 19. století se pohybovala kolem 6 kg.

Tuto vpravdě bohatýrskou spotřebu se autor poslední kapitoly Andreas Weigl pokouší vysvětlit několika příčinami:

- 1) Vysoký konzum masa měl ve Vídni tradici. Proti tomu lze těžko něco namítat.
- 2) Statistika akcízu uvádí brutto data, tedy maso včetně kostí a jiných odpadů. Ty mohly ovšem tvořit nanejvýš 10 %.
- 3) Podstatnou část spotřeby tvořily laciné sorty masa, tj. vepřové a koňské. Zde však autor sám sebe usvědčuje z omylu – spotřeba vepřového se pohybovala od 10 do 25 kg na hlavu (to představovalo nanejvýš čtvrtinu celkového konzumu) a konina se ve statistikách nevyskytuje vůbec!
- 4) Autor přiznává drastické rozdíly mezi společenskými vrstvami; pro mnohé proletáře představoval veškerou spotřebu masa talíř vývaru v neděli. (Nebo nanejvýš guláš z klišky či laciná uzenka několikrát do roka.) To by ale znamenalo, že na druhé straně muselo ve Vídni žít nemálo přímo gargantuovských masožravců. Tady ovšem narážíme na biologické limity, těžko si totiž dokážeme představit individuální spotřebu vyšší než ½ kg masa denně, navíc v katolické Vídni se většinou přísně dodržovaly církevní půsty, takže výsledná spotřeba by i v nejzámožnějších vrstvách činila nanejvýš kolem 150 kg masa na osobu a rok. Nechme proto raději tuto otázku otevřenou. Kdybychom si přiznali, že data z akcízu nejsou věrohodná, můžeme knihu (respektive všechny tři knihy) rovnou odložit.

Jonáš Albrecht a Maximilian Martsch se v následující kapitole zabývají konzumem (ne)méně bohumilým, totiž alkoholem. Zde se rovněž nabízí srovnání a výsledek je neméně překvapivý: Spotřeba alkoholu ve Vídni v letech 1835–1913 a v Československé, od roku 1993 České republice byla v letech 1989–2016 přibližně stejná! Celkově 180–220 l na hlavu ve Vídni, 170–190 l u nás, piva 130–160 l ve Vídni, 150–160 l u nás, vína 35–45 l ve Vídni, 12–20 l u nás (zde zaostáváme) a lihovin 4–8 l ve Vídni a kolem 8 l u nás.

V další kapitole se Sylvia Gierlingerová zabývá zemědělskou produkcí na území města Vídně kolem roku 1830, přičemž vychází z údajů františkovského (stabilního) katastru; dochází k závěrům, které se daly předpokládat, totiž že s výjimkou ovoce a zeleniny byl její podíl na spotřebě města nepatrný.

Patrně vědecky nejhodnotnější a nejobjevnější je pak poslední kapitola již zmíněného Andrease Weigla *Živ změněných stravovacích návyků na „biologický“ blahobyt vídeňského obyvatelstva v 19. a raném 20. století*, kde se autor na základě detailního rozboru mikropramenů (rodinných rozpočtů apod.) pouští do ověření teorie Johna Komlose o tzv. „Early Industrial Growth Puzzle“. Výsledky, k nimž dospívá, jsou překvapivé: Navzdory optimistickým číslům generální statistiky, která jako by podporovala dobová přirovnání Vídeňanů k bájným Fajákům, existovaly zde drastické rozdíly, a to nejen mezi jednotlivými vrstvami obyvatelstva, ale třeba i uvnitř rodiny (muži versus ženy a děti).

Co říci na závěr? Tištěné statistiky akcizu máme k dispozici i pro Prahu – nuže tedy chutě do práce!

Jan Škoda

Ursula Prokop, ZUM JÜDISCHEN ERBE IN DER WIENER ARCHITEKTUR. DER BEITRAG JÜDISCHER ARCHITEKTINNEN AM WIENER BAUGESCHEHEN 1868–1938, Böhlau, Wien – Köln – Weimar 2016, 274 stran a 126 černobílých a barevných vyobrazení.

Vyčlenit židovské architektky z „národní“ historie evropských států se po zkušenosti naší civilizace s holokaustem zdá nevhodné. Vyznělo by to téměř jako potvrzení ideologie, která tvrdí, že někteří Evropané do dějin evropské kultury nepatří. Přitom je zjevné, že například historie intelektuálního a kulturního rozkvětu Vídně kolem roku 1900 je bez židovských vědců, literátů a umělců nemyslitelná. Bohužel k ní ale patří také antisemitské útoky, které poznamenaly odborné diskuse obou architektonických škol tehdejší Vídně: školy Otto Wagnera na Akademii výtvarných umění a Karla Königa na Polytechnice. Právě tímto obdobím začala Ursula Prokop před dvaceti lety svůj výzkum o podílu židovských architektů a architektek na stavebním dění Vídně v letech 1868–1938, shrnutý v recenzované knize.¹

¹ URSULA PROKOP, *Wien. Aufbruch zur Metropole*, Wien – Köln 1994.

Z názvů dvanácti kapitol zřetelně vystupují pedagogové a jejich žáci – Friedrich Schmidt (s. 25–51), Karl König (s. 53–95), Adolf Loos (s. 133–161) –, kteří vytvořili profesionální základ pro společenské i odborné zrovnoprávnění židovských studentů, profesorů, stavitelů a architektů s jejich rakouskými kolegy. A také registrujeme více či méně semknuté skupiny – jako byli konvertité (163–192), stavitelé a jejich firmy (s. 97–107), emigranti (s. 231–248) a architektky (s. 193–212) –, které názorně dokládají vývoj židovské asimilace a její tragické vyústění (s. 213–230). Nepřehlédnutelné místo patří v této historii protestantovi Friedrichu von Schmidtovi, který před jmenováním profesorem středověké architektury na Akademii výtvarných umění ve Vídni konvertoval ke katolické víře. Soustředil kolem sebe relativně homogenní skupinu žáků a následovníků, která stojí na počátku nepřetržité řady profesionálně školených židovských architektů (*Die Schüler Friedrich von Schmidts*, s. 25–52).

Schmidtovo působení ovlivnilo do určité míry teorii a estetiku synagog. Nejstarší vídeňské synagogy 19. století, neoklasicistní od Josefa Kornhäusela a pozdější ve stylu maursko-orientálním od Ludwiga Förstera, ukazují, že architektky synagog byli v 19. století dlouho architekti nežidovského vyznání, kteří tento stavební úkol řešili jako jednu z dobových zakázek. Max Fleischer, první židovský absolvent Schmidtovy školy středověké architektury a dlouholetý zaměstnanec jeho architektonického ateliéru, začal stavět synagogy pod zřejmým vlivem svého učitele, tedy neogoticky. Jeho synagoga ve vídeňské Schmalzhofgasse postrádala dokonce ženskou galerii, kterou požaduje liturgický předpis kvůli oddělení mužů a žen při bohoslužbách. Jinou cestu si zvolil druhý ze Schmidtových žáků židovského vyznání Wilhelm Stiassny. V roce 1875 navrhl pro židovskou obec v Teplicích-Schönau templ, jehož stylová poloha je výsledkem syntézy mezi neorenesancí a maurskými formami. Typickým znakem Stiassného synagog byly cibulovité kupole a výrazná barevnost, poprvé použitá u vídeňského templu polské židovské obce tzv. Polské školy (1893). Jednou z mála dochovaných Stiassného synagog je pražská Jubilejní synagoga (1905).

Třetí výraznou osobností, která ovlivnila podobu prvních synagog projektovaných židovskými architektky, byl Jakob Gartner. Ursula Prokop upozorňuje na fakt, že nepatřil k Schmidtovým žákům, nýbrž studoval v mistrovské škole Carla Hasenauera. Tím spíše vystupuje do popředí určitá podobnost jeho synagog se Schmidtovým pojetím sakrálního prostoru. Pavel Zatloukal napsal v nedávno vydaném textu o Gartnerovi, že architekt svým řešením olomoucké synagogy jako dvouvěžového chrámu s kupolí

vytvořil prototyp synagogy jako moderního a nadkonfesijního chrámu. A určitou podobnost shledal se Schmidtovým farním kostelem Panny Marie Vítězné (1867–1875) na vídeňském předměstí Fünfhaus, ale také s vizí chrámu pruského architekta Karla Friedricha Schinkela.² Gartnerovy projekty nájemních obytných domů se později pro svůj eklektismus staly terčem Loosova sarkastického výroku o „pětipodlažní Moravské Ostravě“ (s. 43).

Ke Schmidtovým žákům patřil také Karl König, první profesor židovského původu ve Vídni, který na vídeňské Polytechnice vychoval silné osobnosti architektury předválečné i meziválečné Vídně (s. 53–95, 109–131). Stejně jako Schmidt i König učinil ústupek vůči požadavku rakouského státu na katolické vyznání státních úředníků a v sedmdesátých letech 19. století vystoupil z židovské obce. Pokřtít se ale nenechal a zůstal bez konfese. Tento autor liberecké synagogy (1889) se stal představitelem vídeňského neobaroka, a to v době, kdy – jak upozorňuje Ursula Prokop – Albert Ilg i přes protesty německých nacionálních kruhů povýšil tento styl na součást identity Rakouska a habsburského domu (s. 47). Königovi žáci začali pracovat v měnící se situaci. Synagogy a nájemní domy přestaly být pro židovské architektky jedinými stavebními úkoly a spektrum zakázek se rozšířilo na polyfunkční velkoměstské domy s obchody, kavárnami a kinem, banky, nemocnice, tiskárny.

Z generace secesních architektů vyzdvihuje recenzovaná kniha Oskara Marmoraka, který se stejně jako další Königovi žáci Schreier a Lindner zúčastnil například velké soutěže na synagogu v Terstu roku 1904 (realizovanou nakonec v letech 1908–1912 místní zavedenou firmou Ruggero Berlama a jeho syna Arduina). Tvorba jiného Königova žáka, Arthura Barona, už patří do dějin železobetonové architektury. Železobetonová konstrukce umožnila velkou prostorovou flexibilitu při řešení vídeňského Rezidenčního paláce, známého také jako palác Orendi (1910). Byl to multifunkční komplex se třemi dvory, byty, obchody a kinem. Koncept stavby se podobá moderní verzi Semperova odívání, ale – jak ukazuje Baronova spolupráce se sochařem Michaellem Powolným a sklářskou firmou Geyling – zaujme také snahou o propojení umění a řemesel. Železné konstrukce tiskárny Steyrmühl mají podle Ursuly Prokop kvality „diafanní zdi“, ne náhodou připomínající Jansenovu „diafanní strukturu“, označující průsvitnost stěn gotických katedrál.³

² PAVEL ZATLOUKAL, *Jakob Gartner, život a díla autora olomoucké synagogy*, in: *Olomoucká synagoga 1897–1939*, (ed.) GABRIELA ELBELOVÁ, Olomouc 2017, s. 35–57, zde s. 49.

³ HANS JANSEN, *Kunst der Gotik. Klasische Kathedralen Frankreichs Chartres, Reims, Amiens*. Neuausgabe erweitert und kommentiert von Hans-Joachim Kunst, Berlin 1987, s. 71–73.

Generace Königových žáků vstoupila po první světové válce do zcela nového sociálního prostředí. Stavebním programem nového rakouského státu se stala sociální výstavba tzv. Rudé Vídně, typ reprezentativní vily ustoupil mnohem skromnějšímu rodinnému domku. S novou architekturou se pojil také nový interiér, jemuž se architekti věnovali mimo jiné z nutnosti vyrovnat se s odlivem stagnujícího průmyslu. K nejsilnějším osobnostem této doby patřila trojice Königových žáků – Josef Frank, Oskar Strnad a Otto Wlach, kteří se prosadili také jako teoretici. Frank patřil k zakládajícím členům vídeňského Werkbundu, který se staral o zušlechtnění řemesel cestou propojení umění, průmyslu a uměleckého řemesla. Projekt Werkbundu nemohl být dovršen kvůli hospodářské krizi i v důsledku odchodu Josefa Hoffmanna z řad členů a založení Nového rakouského Werkbundu roku 1934, z něhož byli už předem vyloučeni židé a sociální demokraté (s. 120). Strnad, vyučující architekturu na Uměleckoprůmyslové škole, založil svou teorii na představě jednoduchosti ovlivněné předindustriální společností i východoasijským učením. Jeho aktivity zahrnovaly kromě architektury také pionýrský přístup k výstavám (poprvé pro Werkbund v Kolíně n. Rýnem, 1914) a divadelním instalacím (pro vídeňský Volkstheater). Třetí z Königových žáků, Wlach, byl spojen především s interiérovou firmou Haus und Garten, i když postavil také domy pro sídliště Werkbundu (1932–1933) a podílel se na instalacích mezinárodních výstav v Miláně (1936) a v Paříži (1937), kde představil své návrhy nábytku.

Zdá se téměř neuvěřitelné, že Königovi (1841–1915) a Loosovi (1870–1933) žáci tvořili skupiny, jejichž hranice byly navzájem neostře a propustné. Platí to o Frankovi, jenž se účastnil Loosových diskusí v Café Museum, a také o dalším Königově žákovi Strnadovi, který spolupracoval při scénických úkolech s Augenfildem z Loosova okruhu. Skupinu kolem Adolfa Loose tvořili lidé, kteří patřili přímo či nepřímo k jeho škole a zároveň prošli vídeňskou Polytechnikou, jako byli Jacques Groag, Felix Augenfild, Josef Berger, Heinrich Kulka. Největší pozornost historiků architektury poutá z této skupiny Groag, jehož spolupráce s technicky neškoleným a filozoficky založeným Paulem Engelmannem mu poskytla příležitost k nesnadné spolupráci s filozofem Ludwigem Wittgensteinem při realizaci jednoho ze symbolů moderní architektury, domu pro Wittgensteinovu sestru Margaret Stonborough-Wittgenstein. I proto je věnována pozornost Groagovým stavbám v Olomouci. Přestože výsledná forma rodinného domu pro Emo Groaga nám může připadat ve srovnání s koncepcí radikálního Loosova funkcionalismu krotká,

kladlo prosazování těchto zásad u olomoucké stavby na všechny zúčastněné velké nároky a vedlo nakonec ke konfliktům mezi bratry (s. 138). Augenfeldova tvorba na našem území je v knize zmíněna jen všeobecně, odkazem na rozvoj hospodářství ve dvacátých letech 20. století, s nímž souvisely Augenfeldovy realizace – „neben diversen Industrieanlagen in der damaligen Tschechoslowakei“ (s. 148). Stejně tak se do československé historie promítly práce Heinricha Kulky, jehož přestěhování do Hradce Králové v roce 1938 odráželo zoufalou snahu uniknout vývoji politické situace v Rakousku (s. 160–161). Groagovy a Kulkovy stavby se do česky psaných odborných textů už dostaly, Augenfeldovo působení není, asi i z důvodu obtížné přístupnosti firemních archivů, v česky psané literatuře uváděno.⁴

Kapitola věnovaná židovským architektkám začíná upozorněním, že tuto profesní skupinu spojuje především odlišné školení, které v oněch letech v institucích, jako byla Akademie výtvarných umění nebo Polytechnika, nebylo pro ženy dostupné. Proto měla významné místo Uměleckoprůmyslová škola, dnešní Vysoká škola uměleckoprůmyslová na Stubenringu. Jak vyplývá z článku *Jak tvoří vídeňské architektky*, otištěného v deníku *Neue Freie Presse* 15. února 1933, mohly se ženy architekturou zabývat při řešení interiéru nebo jako asistentky svých mužských protějšků. Některá ze jmen – Ella Briggs (Baumfeld), přerovská rodačka Liliane Zimbler, Friedl Dicker, Maria Strauss-Likarz, pražská rodačka Jacqueline Groag (před emigrací Hilde Blumberger, narozená Pick), Ilse Bernheimer nebo Renate Wiener – patří k milníkům moderního evropského interiéru a designu, k historii výmarského Bauhausu, k počátkům feministického hnutí, ale počítáme je také k aktivitám „Rudé Vídně“ nebo k historii vídeňských kaváren (interiér Café Tirolerhof od Renate Wiener z roku 1928). Vyzdvihnout je třeba zejména Ellu Briggs, jejíž Pestalozzi Hof (1925–1926) se řadí k důkazům skutečných počátků rakouských architektek (teprve v únoru 1938 získala Liliane Zimbler jako první žena v Rakousku oprávnění působit v oboru pozemní architektura). S historií architektury v českých zemích jsou spojena jména Friedl Dicker, členky komunistické strany, která byla v roce 1934 vězněna za své politické aktivity a v roce 1936 po propuštění emigrovala do Prahy. Zde pracovala znovu jako interiérová návrhářka a odtud byla také deportována

⁴ VLADIMÍR ŠLAPETA, *Architekti třicátých let v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, in: *Dějiny českého výtvarného umění 1890–1938 IV./2.*, (edd.) VOJTĚCH LAHODA – MAHULENA NEŠLEHOVÁ – MARIE PLATOVSKÁ – ROSTISLAV ŠVÁCHA – LENKA BYDŽOVSKÁ, Praha 1998, s. 406–407.

do Terezína. Osud Jacqueline Groag spoluurčilo odlišné sociální zázemí: Jako žačka Josefa Hoffmanna a Franze Čížka na vídeňské Uměleckoprůmyslové škole spolupracovala s Wiener Werkstätte i se salony Chanel a Schiaparelli. Spolu s manželem se zachránila v londýnské emigraci.

Kniha začíná historii židovských architektů a architektek ve Vídni stavbami ze sedmdesátých a osmdesátých let 19. století. Nejznámější z nich jsou určitě Fraenkelův Hotel Sacher z roku 1876 (jeho stavbu doprovodil v témž roce článek *Das Judentum in der Baukunst* publikovaný časopisem *Zeitschrift für praktische Baukunst*) a vzorová Ungerova kolonie pro Spolek dělnických domů, založený filantropem Maximilianem Steinerem v roce 1886. Také stavbu této kolonie představil ještě téhož roku sám Unger v časopise *Wochenschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architektenvereines*. Nejstarší generaci téměř neznámých židovských stavitelů Wilhelma Fraenkela (1844–1916) a Josefa Ungera (1846–1922) dělí od dvojice slavných světových architektů židovského původu, jako byl Friedrich Kiesler (1890–1965) nebo Richard Neutra (1892–1970), kteří se po studiu ve Vídni usadili v New Yorku, pouhých třicet let. Změnila se nejen architektura, ale zásadně také dostupnost nejvyššího vzdělání pro jinověrce.

Kniha nazvaná židovské dědictví se však nemůže zabývat pouze dějinami architektury. Klade si otázku, co z přínosu odborného, civilizačního a lidského nám odkázali jednotlivci i skupiny, po nichž zbyl po druhé světové válce někde jen matný dojem, že zde byli, a dlouhá řada jmen těch, kteří zahynuli ve vyhlazovacích táborech nebo těch šťastnějších, kteří se ztratili po emigraci ve světě. V některých knihách bývá závěrečná kapitola jen „do počtu“. V recenzované knize ji doporučuji nevynechat, byť by její nevelký rozsah mohl svádět k domněnce, že nepřináší nové informace. Především si v závěru knihy čtenář znovu uvědomí, že to, co vypadá jako samozřejmý vývoj k občanské společnosti, je posun kupředu navzdory latentnímu antisemitismu. Lidé, kteří se svými rodinami přicházeli do Vídně nejčastěji z korunních zemí Čech, Moravy, Haliče nebo hornouherského Prešburku čili Bratislavy, museli počítat s problémy a animozitami při vstupu do úřadů i do škol. I když jsou přímé doklady těchto postojů ve většinové společnosti často obtížně dohledatelné – v dobové literatuře můžeme doložit spíše recenze křesťanských autorů o synagogách a židovských autorů o katolických kostelech (s. 250) –, přece jen je nápadné, že v roce 1923 byl model pomníku zahraniční pomoci od Ernsta Lichtblaua zničen nebo že Frankovo vítězství v soutěži

na výstavu v Miláně roku 1933 způsobilo vyhlášení Nového Werkbundu, do něhož byl již zakázán vstup židům a sociálním demokratům.⁵

Nemyslím si, že má dnes smysl v souvislosti s architektky, kteří patřili k proudu asimilující se židovské komunity, diskutovat o „specifické židovské architektuře“. Pravdou však zůstává, že z historického hlediska to téma je, pokud nechceme popřít např. existující diskusi o „židovském stylu“ v souvislosti se stavbami synagog (s. 251). Ursula Prokop připouští, že se dnes tato otázka nedá uspokojivě zodpovědět. Dokládají to příklady, které uvádí na závěr své knihy: stavby konvertity Ernsta Lichtblaua, patřícího do třídy Otto Wagnera na Akademii výtvarných umění, která se svými antisemitskými postoji nevybíravě vyhraňovala vůči asimilačnímu úsilí židovské komunity. Lichtblauova architektura je svým patosem a monumentalitou odrazem estetiky školy Otto Wagnera, která se odlišuje od funkcionalistické jednoduchosti objektů projektovaných Frankem, Wlachem, Strnadem, Elllou Briggs, Leopoldem Schulzem, Bergerem a Zieglerem, tedy následovníky Adolfa Loose. Hledání ikonoklastických tendencí zůstává rovněž problematické, když vezmeme škálu staveb sahajících od Stiassného a Gartnerových synagog k hermetice Wittgensteinova domu. Knihu vřele doporučuji všem, zejména však těm, kdo se zabývají dějinami architektury v českých zemích 19. a 20. století a hledají jména jednotlivců i firem, které stručné přehledy pro nedostatek místa a nesnadnost výkladu pomíjejí.

Tatána Petrasová

⁵ Tato pasáž patří k několika málo místům, na nichž se údaje v knize různí. Na s. 250 je rozpad Werkbundu datován rokem 1932, zatímco na s. 120 autorka tvrdí, že k rozkladu došlo v roce 1933 na základě Frankova vítězství v soutěži. Někde jsou nepřesnosti ve jménech: Liliane Zimblet figuruje na s. 200 také jako Juliane.

Maurice Cottier, FATALE GEWALT. EHRE, SUBJEKT UND KRIMINALITÄT AM ÜBERGANG ZUR MODERNE. DAS BEISPIEL BERN 1868–1941, UVK Verlagsgesellschaft Konstanz – München 2017 (= Konflikte und Kultur – Historische Perspektiven, Bd. 31), 245 stran.

Zatímco kriminalita v pozdně středověkých a raně novověkých evropských městech patří nejpozději od devadesátých let minulého století k frekventovaným objektům zájmu historického bádání a v poslední době přibývá také prací věnovaných městské kriminalitě v „sedlové

době“, tj. ve druhé polovině 18. a v první polovině 19. století,¹ jsou širě pojaté a na studiu většího množství pramenů založené práce, jež by se zabývaly kriminalitou v městských aglomeracích v druhé polovině 19. a ve 20. století, prozatím ještě spíše vzácností. Tím více je třeba přivítat disertační práci Maurice Cottiera, věnovanou různým typům násilné kriminality ve švýcarském hlavním městě Bernu v poslední třetině 19. a v první polovině 20. století. Disertace vznikala na bernské univerzitě pod vedením renomovaného znalce raně novověkých a moderních dějin kriminality, německého sociálního historika Joachima Eibacha. Na vedení práce se podílel také Gerd Schwerhoff z Technické univerzity v Drážďanech, v současné době nejvýznamnější střeoevropský badatel na poli výzkumu dějin kriminality. Recenzovaná publikace tak vyšla jako už 31. svazek ediční řady *Konflikte und Kultur – Historische Perspektiven*.

V první části Cottier podává přehled o vývoji Bernu ve zkoumaném období. Počet obyvatel švýcarského hlavního města stoupl z 38 000 v roce 1870 na 132 000 v roce 1941. Zároveň s nárůstem populace nabyl tehdy Bern podoby moderního průmyslového a obchodního centra. Autor ve výzkumu vycházel především z celkem 363 vyšetřovacích soudních spisů a dalších archivních pramenů registraturního charakteru uložených ve Státním archivu kantonu Bern (*Das Staatsarchiv des Kantons Bern*). Celkem 181 z uvedených spisů se týkalo sexuálního násilí (zvláště znásilnění a pohlavní zneužití), 182 pak jiných forem těžkého násilí (vražda, zabití, zranění apod.). Co se týče použitých archivních pramenů, omezil se Cottier pouze na stručnou formální charakteristiku, otázkou jejich vypovídací hodnoty se prakticky nezabýval. Z uvedených 363 soudních spisů autor nakonec vymezil soubory 160 případů násilných zločinů a 180 případů sexuálních deliktů, které se staly východiskem jeho dalších rozborů.

Časově byl záběr práce záměrně zvolen tak, aby se přibližně kryl s dobou platnosti trestního zákoníku kantonu Bern z roku 1866, který platil v letech 1867–1941. (Po této kantonální kodifikaci následoval po desetiletí připravovaný švýcarský federální trestní zákoník z roku 1937, který vstoupil v platnost roku 1942 a s několika novelizacemi platí dosud.) Během zkoumaného období se tak změnilo pouze trestní právo procesní, když byl bernský trestní řád z roku 1854 v roce 1928 nahrazen revidovanou verzí.

¹ V této souvislosti je třeba výslovně uvést giessenskou habilitační práci: JOACHIM EIBACH, *Frankfurter Verhöre. Städtische Lebenswelten und Kriminalität im 18. Jahrhundert*, Paderborn 2003.

Velký prostor věnoval Cottier ve výkladu dosavadním historickým a filozofickým diskusím o fenoménu násilí v Evropě, počínaje raným novověkem. Autor přitakává tradičním názorům o poklesu míry násilí v novověké společnosti, zejména od druhé poloviny 19. století, a potvrzuje také diametrálně nižší násilný potenciál žen, který navíc ve stejné době ještě klesá díky snížení počtu vražd novorozených dětí matkou. Cottier přesto odmítá civilizační koncept Norberta Eliase, založený na představě zvýšené sebekontroly jedince, mj. právě v oblasti užívání násilí a také ve sféře sexuality, jakož i na domnělé dichotomii vrozených emocí a kulturně racionálního jednání (*Emotion/Kultur*). Naproti tomu se Cottier částečně hlásí ke konceptu habitus Pierra Bourdieua. Ten označil pojmem habitus soubor dispozic jedince, tvořený strukturálními tlaky na straně jedné a individuální svobodou jednání na straně druhé. Podrobně se Cottier zabývá obsahem pojmu „zločin z vášně“, který byl objektem kriminologických diskusí zejména v poslední třetině 19. a v první třetině 20. století. Podrobně probírá i pojetí subjektu a „subjektivity“ v díle Michela Foucaulta. „Subjektivitu“ vnímal slavný francouzský filozof jako výsledek vzájemného působení individua a institucí. Cottier nakonec odmítá i toto pojetí s odůvodněním, že Foucault stejně jako Elias přehlíží „... die Möglichkeiten der ästhetisch-leidenschaftlichen Subjektivierung durch die Kunst“ (s. 52).

Poté autor podrobně přibližuje vývoj a proměny tradičního schématu divadelní tragédie od starověku do doby romantismu. Tím si vytváří platformu pro následující srovnání narativních strategií pachatelů některých typů násilí právě se schématy dramatu. Pouze stručně se Cottier dotýká interpretace sexuálního násilí jako výrazu „sociokulturních mocenských vztahů“ ve feministicky orientovaném historickém bádání.

Pro potřeby druhé části své práce Cottier rozdělil případy násilí do tří základních skupin, a to na: 1) násilí týkající se cti (*ehrbezogene Gewalt*); 2) osudové (fatální) násilí (*fatale Gewalt*); 3) sexuální násilí (*sexuelle Gewalt*). Stojí za zmínku, že mezi případy fatálního násilí zařadil také dobově kriminalizované sebevraždy.

Dějištěm násilí, které bylo vyprovokováno, resp. spuštěno nějakou újmou na cti nebo narušením (subjektivně vnímaného) osobního statusu, byly podle Cottierova zjištění ve většině případů hostince. Kromě toho se násilí týkající se cti vyskytovalo relativně častěji také mezi sousedy a na pracovišti. Pachatelé násilí vyvolaného újmou na cti byli většinou mladí muži; ti také tvořili největší část obětí. Pachatelé pocházeli většinou nikoli přímo z města, ale z okolních vesnic. Mezi pachatelé

i obětmi převažovali stavební a tovární dělníci, tedy příslušníci nižších vrstev. Relativně vyšší podíl žen a starších mužů lze zaznamenat pouze u sousedských sporů a u konfliktů na pracovišti. Křivka případů násilí souvisejícího s újmou na cti v Bernu kulminovala v devadesátých letech 19. století. Spouštěčím faktorem řady násilných konfliktů v hostincích byla mladá žena, zpravidla partnerka jednoho z účastníků konfliktu, což autor dokládá mj. na jednom případě montéra Wenzela S. z Čech z roku 1908 (s. 90). Jen v menšině případů, kdy byla použita zbraň, končily střety vážným zraněním či smrtelně. Zpočátku se jednalo pouze o nože, sporadické případy použití střelné zbraně lze v Bernu zaznamenat teprve na samém sklonku 19. století.

Práce se dotýká též případů „trestajícího“, domácího násilí (*züchtigende Gewalt*) vůči manželce a dětem. Těchto případů však Cottier zaznamenal ve zkoumaném období pouze šestnáct a jeho relativně obsírný výklad o nich má spíše charakter dílčích postřehů. Autor dospívá k závěru, že k postupnému snížení počtu případů násilí týkajícího se cti, které můžeme zaznamenat od přelomu 19. a 20. století, přispělo v neposlední řadě rozšíření nabídky možností trávení volného času. I příslušníkům nižších sociálních vrstev ve městě se tehdy otevřela možnost užívat volna místo v hostincích v divadlech, tančírnách či na plovárnách. Tento vývoj šel ruku v ruce se zvýšením životní úrovně a ekonomické jistoty dělnických rodin, což u nich vedlo k „Adoption der Werte der höheren sozialen Schichten“ (s. 111). Tím se zároveň Cottier staví skepticky k případné interpretaci svých zjištění v duchu konceptu N. Eliase, totiž že pokles výše uvedeného typu násilí byl výsledkem větší schopnosti individuální sebekontroly.

Mezi pachateli osudového (fatálního) násilí zaznamenal Cottier relativně větší počet pachatelů s vyšším sociálním statutem, třebaže i zde převažovali příslušníci středních a nižších sociálních vrstev. Zajímavé je nejen zjištění, že oběti fatálního násilí byly většinou mladší než pachatelé, nýbrž i poznatek, že pětinu obětí představovaly děti. Typické pro tento druh násilí bylo použití střelných zbraní. Cottier detailně analyzuje narativy pachatelů, přičemž věnuje pozornost líčení jejich vlastních pocitů a emocí. Upozorňuje na to, že některé narativy bylo možné jen stěží vtěsnat do rámce dobového pojetí přičetnosti jako dichotomie rozumu a šílenství, resp. (z psychiatrického hlediska) duševního zdraví a nemoci. Poměrně obsírně se Cottier zabývá vlastní originální otázkou, do jaké míry byly subjektivní narativy pachatelů fatálního násilí, zejména v podobě vlastnoručně psaných výpovědí a dopisů na rozloučenou,

„sebeinscenací“ v duchu klasické tragédie, tj. do jaké míry se zmínění pachatelé stylizovali do role (hlavní) postavy svého vyprávění. V této souvislosti autor upozorňuje na to, že ve zkoumaných narativích se vyskytují prvky typické pro klasickou tragédii: rány osudu, různé katastrofy či bezvýchodnost. Autor uzavírá, že fatální násilí bylo současníky vnímáno jako „zločin z vášně“ (*crime passionel*), a nebylo tedy součástí zanikajícího světa cti, nýbrž moderní, subjektivně vnímané kultury.

Co se týče sexuálního násilí, odůvodňuje autor relativně nízký počet zjištěných případů mj. opodstatněným poukazem na vysoký počet „temných cifer“, tj. dokumentárně (a pramenně) nezachytitelných případů. Autorovi lze přitakat, že v „temných cifrách“ se ocitaly zejména případy sexuálního násilí vůči osobám na okraji společnosti a vůči rodinným příslušníkům, včetně dětí. Zajímavé je zjištění, že zatímco celkový počet násilných sexuálních deliktů v Bernu dosáhl ve zkoumaném období vrcholu v devadesátých letech 19. století, sexuální násilí v rodinách zde kulminovalo až v prvním desetiletí 20. století. Mezi pachateli sexuálního násilí proti dospělým osobám tvořili více než polovinu svobodní muži ve věku od dvaceti do třiceti let. Z hlediska profese výrazně převažovali dělníci. Oběťmi sexuálního násilí byly až na několik výjimek osoby ženského pohlaví. Zajímavé je zjištění, že třetina obětí byla obecně považována za osoby postižené, ať už duševně, nebo fyzicky. Celkový počet zaznamenaných obětí byl podstatně vyšší než počet pachatelů (cca v poměru 3 : 2). Drtivou většinu obětí tvořily příslušnice nižších či okrajových sociálních vrstev, často obyvatelky periférie města či okolních vesnic. Děti se ve většině zjištěných případů stávaly oběťmi sexuálního násilí v místě svého bydliště a ze strany členů domácnosti.

Typickým narativem sexuálního násilí byla podle Cottierova zjištění interpretace jednání oběti jako aktu prostituce. Velmi často bylo spáchané sexuální násilí prezentováno také jako vzájemná zábava či následek opilosti. V této souvislosti autor poukazuje na zajímavou okolnost, že totiž svalení viny na oběť, resp. líčení případu jako situativní interakce mezi pachatelem a obětí lze zaznamenat i v případech sexuálního násilí na dětech (v daném případě na osobách mladších dvanácti let). Cottier si klade na otázku, zda i u sexuálního násilí sehrával rozhodující úlohu sociální faktor cti. Struktura obětí, mezi nimiž převažovaly osoby z nižších sociálních vrstev a z venkovského prostředí, svědčí spíše pro kladnou odpověď na tuto otázku, třebaže autor zároveň poukazuje i na obecný trend snižování společenské tolerance vůči sexuálnímu násilí po roce 1900. Více než u jiných typů násilí je zde ovšem třeba přihlížet

k subjektivním faktorům. Právě o uchopení těchto faktorů se na přelomu 19. a 20. století pokoušela i dobová psychiatrie a rodící se sexuologie.

Cottier uzavírá svou monografii zjištěním, že i zkoumaná násilná kriminalita dokládá, že okolo roku 1900 prošla populace bernské městské aglomerace hlubokou sociokulturní transformací do podoby moderní průmyslové společnosti. Zjištěné sociální složení pachatelů násilí, z nichž většina pocházela z venkova či z nižších městských vrstev, podle Cottiera nepotvrzuje „eliasovské“ topoi sebekontroly, nýbrž svědčí pouze o tom, že nižší vrstvy prošly uvedenou transformací o něco později. Kolem roku 1900 podle autora započal „Siegesszug der Subjektkultur mit ihren moralischen Maximen der Selbst- und Affektkontrolle“ (s. 225), který se vyznačoval i zvýšenou senzibilitou vůči násilí v sexuální sféře. Právě onu kulturu subjektu (*Subjektkultur*) a její prosazování autor vyzdvihuje jako dominantní kulturně teoretický vzorec své interpretace zkoumané tematiky. Práci uzavírá tabelární shrnutí zjištěných číselných údajů, po němž následuje rozsáhlý přehled literatury a použitých pramenů.

Třebaže se čtenáři může koncept narativů zpočátku jevit jako snad až přespříliš originální a především komplikovaný nástroj k uchopení a interpretaci zkoumané materie, je třeba uznat, že Cottier nakonec dokázal ve své práci předložit kompaktní a propracovaný obraz násilné kriminality v Bernu v letech 1868–1941. Recenzovaná publikace tak skýtá nejen zajímavé čtení a odkrývá některé pozoruhodné souvislosti, nýbrž představuje také faktograficky i metodicky závažný a nepřehlédnutelný příspěvek ke studiu dějin kriminality v evropských městech a městských aglomeracích v druhé polovině 19. a v první polovině 20. století.

Petr Kreuz

STÄDTE IM KRIEG – ERLEBNIS, INSZENIERUNG UND ERINNERUNG DES ERSTEN WELTKRIEGS, (Hrsg.) Ernst Otto Bräunche – Stephan Sander-Faes, Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern 2016, 229 stran.
SALZBURG IM ERSTEN WELTKRIEG. FERNAB DER FRONT – DENNOCH IM KRIEG, (Hrsg.) Oskar Dohle – Thomas Mitterecker, Böhlau, Wien – Köln – Weimar 2014, 492 stran.

Sté výročí počátku první celosvětové válečné katastrofy vyvolalo celou řadu výstav, konferencí a publikačních projektů. Důsledkem je záplava publikací na knihkupeckých pultech. Dílem jde samozřejmě jen o knížky příležitostného charakteru, nemalá část produkce ovšem přináší

závažné, o pramenný výzkum opřené studie, které nově a s přesahem přes pouhé ilustrování válečné doby ukazují a analyzují hluboké společenské změny, k nimž došlo během čtyřleté světové tragédie. Patrný je především přesun zájmu podstatné části historiků od vysoké politiky, mezinárodní diplomacie a vojenských operací k válečné každodennosti na frontě a stále více i k situaci v zázemí. Jeho význam i pro konečný – tedy nejen frontový – úspěch jednotlivých účastníků střetnutí v „totální válce“ vystupuje stále více do popředí historiografické pozornosti. Zaměříme se tu na dvě publikace, které se věnují především německým, rakouským, ale také francouzským a belgickým městům, z pražského pohledu však hlavně Vídni a dokonce i Praze.

Výroční konference Pracovní skupiny pro výzkum dějin měst německého jihozápadu (Südwestdeutscher Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung) mají úctyhodnou tradici: V roce 2013 se v Karlsruhe uskutečnilo již 52. takovéto – mezinárodní – zasedání.¹ Bylo s předstihem před jubileem věnováno městům za první světové války. Publikace vzniklá na základě referátů obsahuje stručný editorial a deset studií věnovaných jednotlivým městům. Těžiště pozornosti autorů mělo ležet v oblasti „zážitku, inscenování a vzpomínání na první světovou válku“. Záběr jednotlivých příspěvků je však daleko širší než toto zadání.

Sborník je rozčleněn do tří velkých tematických bloků: První soustřeďuje příspěvky o menších městech na počátku války v létě 1914. Tematizována jsou dvě města, která se ihned dostala do centra bojů: lotrinské město Nancy (pojednal o něm ředitel městského archivu Daniel Peter) a tehdy německo-belgicko-nizozemské pohraničí kolem města Eupen (Bernhard Liemann). K nim se pojí dvojice německých měst: na Rýnu stojící a brzy již přífrontové, letecky napadané Karlsruhe (Ernst Otto Bräunche, ředitel městského archivu v Karlsruhe) a taktéž na Rýně – na soutoku s Neckarem – stojící Mannheim (Franz Jungbluth). Tyto příspěvky ukazují, jak ve všech možných ohledech různorodý tu byl zážitek červencové krize a počátku války roku 1914.

Druhý blok se zaměřuje na proměny, k nimž došlo ve velkých městech v průběhu války, a to jak v hořké realitě, tak v ideologické, ale také zábavní inscenaci válečného zážitku v zázemí. Ulrich Nieß v tomto kontextu opět tematizuje Mannheim a „zhrubnutí“ společnosti v kontextu s hrůzami války i zátěží práce ve válečném průmyslu. Eva Krivanec

¹ Nejnovějším produktem tohoto pracovitého společenství je sborník ze zasedání roku 2015: *Welstädte, Metropolen, Megastädte: Dynamiken von Stadt und Raum von der Antike bis zur Gegenwart*, (Hrsg.) STEPHAN SANDER-FAES – CLEMENS ZIMMERMANN, Ostfildern 2018.

se zaměřila na „válku na divadelních scénách evropských velkoměst“. Divadlu konkuroval nejen film, ale také cirkusy a revue. Vývoj vedl od počátečního nadšení a snahy přiblížit „Evropu v plamenech“ publiku v hloubi bezpečného zázemí přes pustou zábavu jako prostředek od-reagování a zapomnění na válku až ke kritickým satirám (Karl Valentin), pacifismu, berlínskému dadaismu nebo naopak k cenzurním zákazům – dílem iracionálním – dokonce i dosud úspěšných válečných představení. Divadlo se politizovalo a radikalizovalo také novými, vypjatě politickými interpretacemi divadelní klasiky.

Claire Morelon, francouzská, nyní v Oxfordu působící historička a mj. autorka disertace o válce v ulicích Prahy, o státních legitimačních snahách a městském prostoru let 1914–1918,² přispěla do publikace studií: *Inscenace válečného úsilí ve veřejném prostoru. Praha za první světové války.*³ Zabývala se v ní proměnami válečného patriotického – nyní ovšem podle autorky česko-německého rivalství prostého – nadšení v pražských ulicích. Morelon provedla rešerši v dobovém tisku, v materiálech městské samosprávy a ovšem i v dokumentaci pražského policejního ředitelství. Sledovala projevy loajality, disciplínu ve vyvěšování státní, případně zemské vlajky, podíl obyvatel na oficiálních oslavách vítězství v bitvách prvních válečných let. Vedle toho se autorka zaměřila i na charitativní činnost (sbírky na raněné vojáky pocházející z Prahy). Celkově nabídla čtenáři pohled na proměny válečné inscenace veřejného prostoru obsahující mnoho fazet. Jistým problémem studie je, že poměrně nevelký korpus autorkou nalezených/použitých zpráv tu slouží v principu ilustračně a není kriticky interpretován. Jak autorka nahlíží kupříkladu na skutečnost, že rakouská „velká vítězství“ byla v Praze oslavována vlastně jen vojskem a „disponibilními“ školními dětmi, zatímco běžné občanstvo se omezovalo na česko-zemské nebo dokonce česko-nacionální projevy, ostatně nevráživě sledované policií?

Odlišný přístup k tématu zvolil Alfred Pfoser, který čtenáři nabízí *Deset zastavení ve Vídni let světové války.*⁴ Vychází při tom z bohatého materiálu

2 CLAIRE MORELON, *Street fronts: war, state legitimacy and urban space, Prague 1914–1920*. Ph.D. thesis, University of Birmingham, Birmingham 2016. Srovnej TÁŽ, *A threat to national unity? The urban-rural antagonism in Prague during the First World War in a comparative perspective*, in: *Frontwechsel. Österreich-Ungarns „Großer Krieg“ im Vergleich*, (Hrsg.) WOLFRAM DORNIK – JULIA WALLECZECK – STEFAN WEDRAC, Wien 2014, s. 325–342.

3 CLAIRE MORELON, *Staging the war effort in public space. Prague during the First World War*, in: *Städte im Krieg*, (Hrsg.) E. O. BRÄUNCHE – S. SANDER-FAES, s. 93–107.

4 ALFRED PFOSER, *In zehn Stationen durch das Wien des Ersten Weltkrieges*, in: *Städte im Krieg*, (Hrsg.) E. O. BRÄUNCHE – S. SANDER-FAES, s. 156–174.

ohromné publikace o *Vídni v epicentru válečného zhroutení*, kterou nemalým dílem napsal, dílem spolu s Andreasem Weigelem zredigoval a editoval.⁵ V příspěvku pak autor stručně, ale systematicky prochází klíčové problémy proměn života Vídně válečných let a zdařile sumarizuje bohatství faktografie do přehledného syntetického obrazu. Ten sahá od válečného nadšení – hravě přehlížejícího skutečnost absence přípravy na válku – z července 1914 až k hladovému, vyčerpanému, mrznoucímu a nemocnému „umírajícímu městu“ posledních let války. Vídeň a její společnost se v průběhu války v celé řadě ohledů do základů proměnila.

Třetí blok příspěvků je věnován městské vzpomínkové kultuře ve vztahu k první světové válce. Lillská odbornice na dějiny první světové války Élise Julien zajímavě komparuje meziválečnou vzpomínkovou kulturu hlavních měst klíčových evropských rivalů: srovnává Paříž s Berlínem.⁶ „Vzpomínání“ ovšem předesílá cennou a při vši stručnosti výstižnou charakteristiku obou měst a jejich rolí během válečných let. To jí umožnilo, aby postihla také přechod dobové (mj. publicistické a výtvarné) reflexe od vnímání zážitku války k – formalizovanému a ritualizovanému – vzpomínání na válečná traumata (připomeňme, že hladovějící Paříž byla ostřelována z děl a intenzivně letecky bombardována) a na padlé hrdiny, a to na úrovni jak jednotlivých čtvrtí, tak celého města, resp. hlavního města jako státní vzpomínkové scény. Knihu pak uzavírá charakterem lokální příspěvek archivářky a muzejnice z Karlsruhe Alexandry Kaiser o vzpomínkové kultuře v přífrontovém Karlsruhe, postiženém (obdobně jako např. Freiburg in Breisgau) leteckým bombardováním.

Elegantní svazek, vybavený biogramy autorů, místním a osobním rejstříkem, je inspirativním příspěvkem k výzkumu městských dějin válečné doby a jejich poválečné reflexe. Dobře shrnuje mnohé, co aktuálně zaznívá v německo(a rakousko)-francouzském dějepisném rozhovoru o válečném tématu. Škoda jen, že se jeho editoři nepokusili sumarizovat či alespoň v náznaku interpretačně zobecnit výsledky zveřejněných studií.

Druhá z recenzovaných publikací je sice také ryze regionální podoba, o zobecňující přesah svých závěrů se ale snaží většina zúčastněných autorů. Pěkně vypravená kniha o „Salcburku/Salcburku v první světové

⁵ *Im Epizentrum des Zusammenbruchs. Wien im Ersten Weltkrieg*, (Hrsg.) ALFRED PFOSEK – ANDREAS WEIGL, Wien 2013.

⁶ Julien tu vyšla ze své disertace: *Paris, Berlin. La memoire de la guerre, 1914–1933*, Rennes 2009. Srovnej též, *Auswege aus dem Ersten Weltkrieg in Frankreich und Deutschland: Umdeutung, Wiedereingliederung, Erinnerung*, in: *Kriegsenden, Nachkriegsordnungen, Folgekonflikte*, (Hrsg.) JÖRG ECHTERNKAMP, Freiburg in Breisgau 2012, s. 135–160, jakož i autorčinu knížku v řadě *Kontroversen um die Geschichte: Der Erste Weltkrieg*, Darmstadt 2014.

válce: daleko od fronty a přece ve válce“ ovšem pojednává především o „nejmenší korunní zemi“ habsburské monarchie, která měla v roce 1910 215 000 obyvatel (to bylo méně, než tehdy měla vnitřní Praha), a jen výběrově také o arcibiskupském městě Salcburku (ten měl onoho roku 36 188 obyvatel, tedy zhruba tolik jako Staré Město pražské). My se tu ovšem zaměříme na ty kapitoly, které soustřeďují pozornost na město. Je také nutno připomenout, že salcburská univerzita je jedním z nejvýznamnějších rakouských center výzkumu soudobých dějin a že moderním dějinám tohoto města již byla věnována řada rozsáhlých publikací.⁷ V knize, editované řediteli salcburského zemského a diecézního archivu, se tak setkáme mj. s příspěvkem klasiků rakouského výzkumu soudobých dějin, s Ernstem Hanischem a Hannsem Haasem.

Hanischova studie o každodennosti v čase války a o zkušenostech z domácí fronty přehledně uvádí do zemské i městské problematiky.⁸ Autor charakterizuje obyvatelstvo města jako ve své většině proněmecké, ovládané malou, ale vlivnou měšťanskou skupinou radikálních německých nacionalistů. Společným přesvědčením salcburské až na výjimky katolické společnosti byla averze vůči všemu cizímu (i vůči válečným zajatcům a utečencům z východu). Na frontách padlo 1,4 % obyvatel města, většinou mladých mužů, tisícovku obětí si ve městě vybrala španělská chřipka roku 1918. Nejnižší úroveň sňatků a počtu narození dětí zaznamenal autor v roce 1916, poté – i přes zostření zásobovací krize – začalo mírné zlepšování porodnosti.

I v Salcburku, jako ve všech středoevropských městech, se život obyvatelstvu záhy proměnil ve stání ve frontách na peněžní kompenzace mezd odvedených mužů a na přidělové potraviny. V městské společnosti „bez otců“ došlo k rychlé politické radikalizaci žen i dětí, do velké míry nevázaných disciplínou jen částečně fungujících škol. Vytratily se etablované civilní kódy chování. „Zrušení autority otců přešlo v obecnou krizi autorit,“ ocitoval Hanisch knihu Maureen Healy o válečné Vídni a kolapsu habsburské monarchie.⁹ Už od roku 1916 v Salcburku reálně hrozil kolaps společnosti (s. 42). „Patriotismus se již nevztahoval na císaře a monarchii, na mnohonárodní Rakousko, ale omezoval se jen

⁷ Exemplárně srov. *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land II/2. Neuzeit und Zeitgeschichte*, (Hrsg.) HEINZ DOPSCH – HANS SPATZENEGGER, Salzburg 1995, a zatím sedmivazkovou řadu *Die Stadt Salzburg im Nationalsozialismus* (Salzburg 2010–2016).

⁸ ERNST HANISCH, *Alltag im Krieg. Erfahrungen an der Heimatfront*, in: *Salzburg im Ersten Weltkrieg*, (Hrsg.) O. DOHLE – TH. MITTERECKER, s. 33–45.

⁹ MAUREEN HEALY, *Vienna and the fall of the Habsburg Empire. Total war and everyday life in World War I.*, Cambridge 2004, s. 258.

na Němce v malém Rakousku, záhy opřen o touhu po připojení k velkému Německu.“ (s. 43) Málo průmyslový, konzervativně středostavovský Salcburk s velkým agrárním zázemím byl sice relativně lépe zásobován než Vídeň, ale i zde došlo k pauperizaci středních vrstev a úplnému zbláznění dělnictva. I zde koncem války sedláci odmítali poskytovat městu byt jen malé dodávky potravin v rámci úředních kontingentů. I zde vypukaly v souvislosti s chybějícími přídělky potravin konflikty mezi vojskem a civilní správou. Množily se stávky a demonstrace, ženy napadaly policisty bránící sklady potravin a nikdo se již neštilil krádeží z hladu. Hlas lidu obviňoval „nejvyšší místa“, že dávají na úkor Němců přednost zrádným Slovanům. „Rakouská společnost se rozpadala zevnitř.“ (s. 45)

Alfred Werner Höck zaměřil pozornost na válečnou státní, zemskou i komunální správu.¹⁰ Zdůraznil, že státní příprava na válku se omezila na organizování mobilizace, bezpečnosti a cenzury. Válečné hospodářství a zásobování oproti tomu předem připraveno nebylo. Aktivován byl pouze „Kriegsleistungsgesetz“, přijatý za balkánských válek roku 1912, podle něhož mohli být (mužští) dělníci zbrojních závodů postaveni pod vojenský dohled a v případě potřeby formálně povoláni do zeměbrany, tedy podřízeni vojenské disciplíně a předpisům. Po vypuknutí války doháněl státní aparát zameškanou přípravu chaotickou smrští výnosů a nařízení. O jejich bezkonceptnosti svědčí fakt, že na jejich základě v létě 1914 zmatená veřejnost uvěřila, že po dobu války nebude muset platit daně.

I v Salcburku vedl „válečný absolutismus“ války k pravému zavalení dosud „útlé“ komunální samosprávy novými agendami a povinnostmi, pro něž ovšem nebyla vybavena personálně, materiálně a v podstatě ani co do kompetencí. O městské správě, absolutně přetížena zejména povinností rozdělovat občanům státní přídělky chleba a mouky, platí: „Stále silnější podřízenost státu posilovala [v očích obyvatel – J. P.] její spojování se stále patrnějšími zásobovacími deficity a zesilovala resentimenty obce vůči státním úřadům až do podoby otevřeného nepřátelství.“ (s. 286) V roce 1917 se vláda pokusila přenést na obce celou přidělovou agendu. To ale narazilo na zásadní odpor. Situaci v Salcburku ještě zotřovala nechuť měšťanských vrstev povolávat do komunálních grémií také zástupce dělnictva. Na druhé straně válečná inflace a ostrý tlak státu na to, aby státní a zemští zaměstnanci opakovaně prokazovali svoji loajalitu upisováním válečných půjček, vedla k ožebračení nižšího i středního úřednictva.

¹⁰ ALFRED WERNER HÖCK, *Aspekte der Verwaltung im Krieg*, in: *Salzburg im Ersten Weltkrieg*, (Hrsg.) O. DOHLE – TH. MITTERECKER, s. 281–300.

Bylo dokonce nutno zřizovat „vývařovny pro úřednictvo“ a jeho rodiny. Na přelomu let 1917 a 1918 dosáhla vyčerpanost obyvatelstva v Salcburku kritického stupně. Požadavky podstatného zlepšení zásobování, demokratizace komunální správy a demilitarizace továren zaznívaly již nejen ze sociálnědemokratických kruhů.

Rozklad státně dirigistického zásobování akcentoval roli černého trhu, který však zároveň odčerpával podstatnou část přidělových kapacit. Vzhledem k napjatosti situace musela však policie a městská správa černý trh do jisté míry tolerovat: bez něj by část veřejnosti nepřežila. Cenzura pak umožňovala zakrývat skutečnost, že salcburská aristokracie a špičky úřednictva si díky černému trhu mohly až do konce války udržovat poměrně luxusní životní styl. Až v posledních dnech války ukázala „aféra Rambousek“ veřejnosti naprostou zkorumpovanost byrokratického aparátu. Pro město byla významná zejména skutečnost, že dosud všemocný zemský vládní rada Eduard Rambousek, který ze zemských peněz na uprchlíky a z nouzových válečných fondů podvodně odčerpal 7 milionů korun, byl českého původu. Potvrdilo se tak obecné přesvědčení, že za nouzi a strádání mohou „Češi“. „Čím více se rýsoval blížký konec monarchie (a správní aparát měl včas na základě svých informačních zdrojů o situaci velmi jasnou představu), tím zřetelněji se ukazovalo, že rakouský stát nebude ve své stávající struktuře s to přežít válku ani vyřešit národnostní problém. V důsledku toho došla zejména řada zemských úředníků k závěru, že je třeba sledovat především zájmy malých společenství, tedy autonomních korporací, a státu jako celku přičítat jen sekundární význam.“ (s. 297)

K významným textům o městě Salcburku patří i rozsáhlá analytická kapitola Hannse Haase o proměnách salcburské politické veřejnosti během světové války.¹¹ Autor v ní připomněl, že počátek války přivítaly v Salcburku všechny strany: katolickému patriotismu konkurovalo sociálnědemokratické nadšení z „oprávněného boje proti carské despotii“ (s. 307). Euforii však brzy vystřídala výše popsaná válečná nouze. Obyvatelstvo z ní vinilo nejen (vzdálený) stát, ale i politické strany, které se s ním příliš sblížily, konkrétně křesťanské socialisty, německé liberály a sociální demokraty. Strany byly pokládány za „spoluodpovědné za zoufalou situaci, do níž se německý lid dostal ve své slepé důvěře ve vládu a ve své poslance“ (s. 319). Dne 19. září 1918 se hladová

¹¹ HANNS HAAS, *Politische Öffentlichkeit im Ersten Weltkrieg. Das Beispiel Salzburg*, in: *Salzburg im Ersten Weltkrieg*, (Hrsg.) O. DOHLE – TH. MITTERECKER, s. 301–336.

demonstrace ze sociální demokracií organizovaného politického protestu rychle proměnila v masové rabování skladů potravin a obchodů ve městě i okolí. Na divokých excesech se vedle dělnictva podílely i ženy z měšťanských kruhů. K plundrování města (včetně luxusního hotelu Evropa, kde si elita zemské politiky i v době nejvyšší nouze dopřávala za vysoké ceny předválečného blahobytu) se připojila i městská policie a vojáci salcburského regimentu „Rajneráků“. Pořádek pak po skončení rabování obnovili maďarští honvédi a regiment českých střelců, jimž ale pro změnu nedůvěřovala zemská vláda.

Konec monarchie vnímalo v podstatě neprůmyslové „honorační“ arcibiskupské město jinak než Vídeň: Haas zdůrazňuje význam manifestu císaře Karla o záměru federalizovat monarchii (16. října), který dovolil proměnit říšskou radu v provizorní národní shromáždění pro Deutsch-österreich a 12. listopadu vyhlásit republiku. Autor tento přechod charakterizuje jako „byrokratické vytvoření státu etablovanými stranami“ (s. 332). V Solnohradsku přežili tuto změnu beze ztrát křesťanští socialisté, zatímco němečtí nacionálové ztratili část voličstva ve prospěch taktéž německo-nacionálních sociálních demokratů. „Stranám se tehdy podařilo podchytit spontánní masový protest proti válce, státní dezorganizaci a hladu a použít ho pro své cíle.“ (s. 333) „Existenci samostatného Rakouska si žádá z politických stran vzhledem k jejich vlastní identifikaci jako stran ‚německých‘ vůbec nedokázala představit.“ (s. 334) Buržoazní strany věřily až do podzimu 1918 v uzavření vítězného míru, který vnitropoliticky zajistí jejich nacionální cíle. Prožité válečné utrpení nepůsobilo ve prospěch širší solidarity, jen zintenzivnilo politickou fragmentaci. Sociálnědemokratická vize mírového světa se opírala o utopické představy překonání kapitalismu. Pojivem mezi buržoazními stranami a sociální demokracií se přitom od přelomu let 1917 a 1918 stal antisemitismus, již netlumený „habsburským státem práva a pořádku“ (s. 336).

„Velká válka“ drasticky změnila velmi mnoho aspektů života velkých i malých evropských měst. Uvědomíme-li si, že evropská společnost byla v době války již převážně urbánní, znamenalo to hlubokou a trvalou proměnu života prakticky všech Evropanů. Změnila se každodennost, komunikace i diskurz, strukturování společnosti a v nemalé míře také skupiny a vrstvy, které této společnosti dominovaly a mocensky ji ovládaly. Chceme-li pochopit tyto změny, je třeba zkoumat je na konkrétních situacích a na pramenech vzniklých v městech času oné války. Obě recenzované publikace přinesly v tomto směru cenné plody.

Jiří Pešek

Jana Nosková, „PROČ TO VYPRÁVÍM?“ PRVNÍ POLOVINA 20. STOLETÍ V PÍSEMNÝCH VZPOMÍNKÁCH NĚMECKÝCH OBYVATEL BRNA. – „WARUM ERZÄHLE ICH DAS?“ DIE ERSTE HÄLFTE DES 20. JAHRHUNDERTS IN SCHRIFTLICHEN ERINNERUNGEN DEUTSCHER BEWOHNER BRÜNNNS, Etnologický ústav AV ČR Praha, pracoviště Brno – Statutární město Brno – Archiv města Brna, Brno 2016, 636 stran.

Pokud vycházíme z titulu této knihy, mohli bychom stručně odpovědět: Právě proto! Jak to? Už před čtyřmi lety byla stejnými institucemi vydána rozsáhlá kniha *Měla jsem moc krásné dětství*. Prezentovala – po úvodu do tematiky – dvoujazyčně formou rozhovorů osudy třinácti německy mluvících (bývalých) obyvatel města Brna, kteří v jihomoravské metropoli prožili dětství. Brno se od středověku vyznačovalo multietnickým charakterem.¹ Kniha ukazovala, jak politický vývoj před rokem a po roce 1918 ovlivňoval soužití a vztahy mezi oběma etniky od přechodu od habsburské monarchie přes samostatnou první republiku až do doby tzv. protektorátu a pak, bezprostředně po válce, do odsunu zbývajících německého obyvatelstva. Vydání oné knihy bylo v první řadě důkazem, že vztahy mezi bývalými a ještě žijícími (brněnskými) Němci a městem Brnem můžeme dnes charakterizovat jako normální a že Brno se už celou řadu let otevřeně a bez předsudků věnuje vlastní minulosti před rokem 1945 i po roce 1945.²

Nyní dostává čtenář do ruky další knihu, která se věnuje stejnému časovému úseku společných dějin, metodologicky však sleduje své téma jinou cestou a na základě jiného pramenného materiálu. Jde o kolekci 31 autobiografických materiálů, dnes uloženou v Etnologickém ústavu AV ČR v Brně. Sbírka vznikala od roku 2009 na výzvu této instituce, resp. darem řady bývalých Brňanů nebo jejich potomků. Jana Nosková vybrala pro svazek celkem jedenáct zajímavých ego-dokumentů čtyř žen a sedmi mužů. Podobně jako v případě knihy *Měla jsem moc krásné dětství* stojí v centru pozornosti dětství, tedy tematika, která v posledních letech

¹ *Měla jsem moc krásné dětství*. *Vzpomínky německých obyvatel na dětství a mládí ve 20. až 40. letech 20. století*. – „Ich hatte eine sehr schöne Kindheit“. *Erinnerungen von Brünnner Deutschen an ihre Kindheit und Jugend in den 1920er–1940er Jahren*, (edd.) JANA NOSKOVÁ – JANA ČERMÁKOVÁ, Brno 2013.

² Exemplárně odkazujeme na publikace: HANNS HERTL – ERICH PILLWEIN – HELMUT SCHNEIDER – KARL WALTER ZIEGLER, *Němci ven. Brněnský pochod smrti 1945*, Praha 2005; ALEXANDR BRUMMER – MICHAL KONEČNÝ, *Brno nacistické*, Brno 2013; VLADIMÍR FILIP, *Německý dům – Deutsches Haus*, Brno 2017.

setrvává v centru výzkumného zájmu Etnologického ústavu v Brně.³

Nosková v úvodu knihy popisuje výzkumný kontext, pramennou hodnotu a zásady ediční úpravy písemných autobiografických pramenů – tzv. „ego-dokumentů“ – německých obyvatel a obyvatel Brna. Sbírnka obsahuje prameny různých forem, které zahrnují dopisy, deníky, autobiografie (memoáry), případně vzpomínky na jednotlivé události v raném životě bývalých brněnských Němců. Autorka v tomto kontextu odkazuje na skutečnost, že během posledních sta let se z pohledu vědy změnil také náhled na tyto formy autobiografických svědectví. To samozřejmě platí i pro české prostředí, kde již ve čtyřicátých letech 20. století vystoupil archivář Jan Klep jako pionýr na tomto poli. V této souvislosti autorka zároveň odkazuje na fakt, že písemné autobiografické prameny nejsou „objektivní“, a to i přesto, že „písemný projev dává autorkám a autorům možnost určité informace dohledat, promýšlet (během interview narátoři tuto možnost většinou nemají)“ (s. 25).

Materiál, který editorce během šesti let poslalo celkem třicet sedm osob, měl různorodý charakter. V centru stojí autobiografické prameny týkající se Brna. Jsou tu zastoupeny všechny formy autobiografického materiálu – dopisy, deníky, autobiografie či životopisné zápisky. Zároveň se do uvedené sbírky dostaly také rodinné fotografie, kopie osobních dokumentů, výstřižky z novin a časopisů, které se k Brnu vztahovaly, atd. Je samozřejmé, že materiály mají různou úroveň ohledně výpovědí, různý styl a dějinný kontext. Naznačuje to již rozsah jednotlivých autobiografických materiálů: texty mají průměrně 10 až 30 stran. Většina autorek a autorů se narodila v Brně, všichni museli opustit město v letech 1945 a 1946. Co do sociálního původu převažují střední a vysoké vrstvy společnosti. Autorky a autoři pocházeli z rodin majitelů továren, obchodů, dobře prosperujících živností, svobodných povolání, úředníků, profesorů a inženýrů. Redakční úpravy jednotlivých materiálů se týkaly obsahové i formální stránky textů.

První tři doboví svědci se narodili ještě v habsburské monarchii. Martha Dohnalek už v roce 1904. Až ve věku 95 let (!) začala v domově důchodců psát memoáry. Její rodina vedla známý textilní obchod na Zelném trhu v Brně. Pro autorku to byl mj. důvod učit se češtině. Rovněž Kurt Janda začal psát autobiografii až ve vysokém věku. Jeho text v knize prezentuje vzpomínky na brněnská léta 1924–1940. Pro historika

³ *Děti v Brně. Kapitoly o dětství ve městě pod Špilberkem*, (edd.) JANA POSPÍŠILOVÁ – KAREL ALTMAN, Praha – Brno 2016.

jsou v tom kontextu zvláště důležité události kolem 15. března 1939, kdy bylo Brno obsazeno Wehrmachtem. Zajímavé jsou však také Jandovy vzpomínky na bohatý kulturní život v Brně doby meziválečné.⁴ Na okraji vzpomínek další autorky, Elisabeth Wochele, která se narodila v rodině podnikatele v roce výbuchu první světové války, je zajímavý odkaz na skutečnost, že už v roce 1944, tj. za protektorátu a války, docházelo k ojedinělým případům napadání brněnských Němců Čechy (s. 195).

Fritz Pechovsky, který vyrostl v dvoujazyčné rodině, posuzuje z této perspektivy soužití mezi Čechy a Němci v Brně jako v zásadě pozitivní. I ostatní autorky či autoři přiznávají, že jsou Brňané. Zvláště cenné, a to rozsahem i obsahem, jsou vzpomínky Wolfganga Zenkera a Erharta Meixnera. Zenker pochází z dobře situované rodiny. Popisuje kulturní život v Brně a současně i reflektuje politické nálady krizových let 1939–1945. Autor chodil do Německého gymnázia, které bylo od 19. století známou institucí, působící v duchu rakouského školství. Navštěvovali je synové a později i dcery významných brněnských rodin.⁵ Zenker rozsáhle líčí události třicátých a čtyřicátých let 20. století v Brně a přemýšlí o dnešním stavu soužití mezi oběma zeměmi. Totéž platí i pro Erharta Meixnera, který ve vzpomínkách živě popisuje brněnská léta a každodenní život v jihomoravské metropoli.

Peter Jellinek-Fink byl rovněž absolventem Německého gymnázia. Detailně charakterizuje dětství i mládí v Brně, přitom ale – s ohledem na existenci první republiky a dvou národních etnik – konstatuje, že Češi i Němci žili v „paralelních společnostech“ (s. 365). Němci celkem dobře žili ve státě, který nemilovali. Na samém konci války byl autor jako šestnáctiletý kluk uvězněn v Kounicových kolejích, jež předtím byly symbolem nacistického teroru.⁶ I zbývající memoáry různé proveniencie se vyznačují zajímavými fakty: To se týká například poměru obyvatelstva k brněnským Židům (Ingeborg Neumeyer, jejíž otec byl jednatelem brněnské kavárny „Esplanade“), účasti na tzv. brněnském pochodu smrti

⁴ K tomu srov. též: DUŠAN JEŘÁBEK, *Brno – kulturní město předválečné a válečné. O divadle, literatuře, výtvarném umění a významných osobnostech univerzity v letech 1928–1948*, Brno 2006; KATHARINA WESSELY, *Theater der Identität. Das Brünner deutsche Theater der Zwischenkriegszeit*, Bielefeld 2011; THOMAS KRZENCK, *Verlorene Heimat – zwischen kultureller Vielfalt und nationaler Tragödie. Brünn 1918–1938 im Spiegel der Literatur*, Stifter Jahrbuch N.F. 31, 2017, s. 109–150.

⁵ THOMAS KRZENCK, *Eine Insel im tschechischen Meer. Das Deutsche Staatsgymnasium als Bollwerk der deutschen Sprache*, in: *Des schönen Landes schöne Hauptstadt. Das südmährische Brünn im Spiegel seiner Geschichte*, (Hrsg.) STADTARCHIV LEIPZIG, Leipzig 2016, s. 101–118.

⁶ Srovnej k tomu nejnověji: FRANTIŠEK VAŠEK – VLADISLAV ČERNÝ – JAN BŘEČKA, *Místa zakropená krví. Kounicovy studentské koleje v Brně v letech 1940–1945*, Brno 2015.

(Heinrich Kosteletzky) anebo zážitků konce války zachycených v podobě deníků z perspektivy mladých lidí (Dagmar Becker a Viktor Bokisch).

Rozsáhlý glosář charakterizuje brněnské lokality, pojmy a osoby, je připojen seznam použitých pramenů a literatury, včetně textů dostupných na internetu, stejně jako geografický rejstřík a dvoujazyčný seznam brněnských ulic v závěrečné části knihy. Obdobně jako kniha *Měla jsem moc krásné dětství* i recenzovaná publikace ukazuje, že téma bývalého soužití mezi Němci a Čechy není už pro obě etnika trnem v oku. Přispěl k tomu i historický, případně etnologický výzkum. To je velká zásluha, která bude působit daleko přes „rok smíření“, jež vyhlásila rada města Brna v roce 2015.⁷

Thomas Krzenek

⁷ K tomu srov. internetová stránka Rok smíření – Jahr der Versöhnung [online], [cit. 6. prosince 2017], <<https://roksmireni.cz/cs>>.

THE PRAGUE SACRAMENTARY. CULTURE, RELIGION, AND POLITICS IN LATE EIGHTH-CENTURY BAVARIA, (edd.) Maximilian Diesenberger – Rob Meens – Els Rose, Brepols, Turnhout 2016, 261 stran.

Jen málo rukopisů v českých sbírkách se může pyšnit tím, že o nich byla napsána monografie a že je o ně zájem i mezi zahraničními badateli. Za pozornost odborné veřejnosti většinou vděčí své pozoruhodné výzdobě. Avšak rukopis, kterému byla věnována tato kniha, neoplývá ani skvostnými iluminacemi, ani ušlechtilou kaligrafickou úpravou. Přesto se sakramentář z knihovny pražské metropolitní kapituly označený signaturou O 83 těší nebývalému odbornému zájmu již od konce 19. století. Rukopis známý jako Pražský sakramentář je totiž naprosto jedinečný svým obsahem. Sakramentář včetně mešních lekcí tvoří pouze jednu, ač hlavní část celého kodexu. Původní část rukopisu navíc obsahuje penitenciář a *Libellus responsionum* Teodora z Canterbury a Řehoře Velikého. V těchto částech najdeme řadu vernakulárních glos. O něco málo později byl do čela rukopisu přidán sermon *De creatione mundi* a vepsán seznam jmen (tzv. *nota historica*), který musel být zapsán mezi léty 791–792, neboť odráží politickou situaci v době tažení Karla Velikého do Bavor. Vznik rukopisu je možné klást před toto datum, datem *post quem* by pak mohlo být sesazení

bavorského vévody Tassila v roce 788. Pražský sakramentář je tak jediným rukopisem svého druhu, u něhož můžeme takto přesně určit datum a místo vzniku, navíc tento kodex odráží liturgické proměny své doby.

Již na sklonku 19. století se objevily zmínky o tomto rukopise ve studiích zabývajících se dějinami liturgie¹ a záhy byly editovány starohornoněmecké glosy obsažené v tomto kodexu.² V roce 1922 publikoval Antonín Podlaha jeho podrobný popis v katalogu kapitulní knihovny,³ rukopis zde označil jako *pretiosissimus*. Záhy začal emauzský opat Arnošt Vykoukal připravovat edici sakramentáře. Po jeho tragické smrti (1942) převzal práci jeho přítel a beuronský spolubratr Alban Dold a ve spolupráci s dalším benediktinem Leem Eizenhöferem ji roku 1944, respektive 1949 dovedl do zdárného konce. Byla tak vydána dvoudílná fototypická i kritická edice, kterou doprovodily odborné studie. Romuald Bauerreiss se zde zabýval datací a hledáním proveniencí rukopisu a Bernhard Bischoff podrobil kodex odborné analýze.⁴ Tato monumentální edice zaměřená především na liturgickou stránku rukopisu byla a zůstává vrcholným dílem špičkových vědců své doby a závěry, k nimž se badatelům podařilo dospět, byly a jsou z velké části dosud přijímány. Půl století po vydání zmíněné edice nazrál čas, aby rukopis a závěry vědců 20. století byly podrobeny revizi z perspektivy vědy 21. století.⁵ Zásadní studie, která vyvolala nový zájem o pražský kodex, byla publikována v roce 1999. Carl I. Hammel zejména provedl detailní analýzu historické poznámky (*nota historica*) Pražského sakramentáře a dospěl k řadě pozoruhodných zjištění o jeho socio-politickém kontextu. V listopadu 2008 se v Praze sešla řada především zahraničních historiků, lingvistů a historiků liturgie, kteří podrobili Pražský sakramentář novému zkoumání.

Příspěvky z této konference byly souborně vydány bohužel až v roce 2016. Představují tak nový detailní a mnohostranný pohled na tento kodex. V čele celkem devíti studií, které jsou rozděleny do tří tematic-

¹ SUITBERT BÄUMER, *Ueber das sogenannte Sacramentarium Gelasianum*, Historisches Jahrbuch 1893, s. 241–301, zde s. 242 a 268.

² *Die althochdeutschen Glossen IV.*, (Hrsg.) ELIAS STEINMAYER – EDUARD SIEVERS, Zürich 1898, s. 331, DCLXXIIa.

³ ANTONÍN PODLAHA, *Soupis rukopisů Knihovny metropolitní kapituly pražské 2*, Praha 1922, č. 1668, s. 561–566. Zde také uvedena starší literatura.

⁴ ALBAN DOLD – LEO EIZENHÖFER, *Das Prager Sacramentar: Cod. O. 83, f. 1–120, der Bibliothek des Metropolitankapitels I., Lichtbild-Ausgabe*, Beuron 1944, a též, *Das Prager Sacramentar: Cod. O. 83, f. 1–120, der Bibliothek des Metropolitankapitels II., Prolegomena und Textausgabe*, Beuron 1949. – Srovnej recenzi Johna Henniga ve *Scriptorium* 4, 1950, s. 314–317.

⁵ CARL I. HAMMEL, *The Social Landscape of the Prague Sacramentary: Prosopography of an Eighth-Century Mass-Book*, *Traditio* 54, 1999, s. 41–80.

kých oddílů, stojí příspěvek Rosamond McKitterick, přední odbornice na karolínskou paleografii.⁶ Tato badatelka oproti předchozím soudům překvapivě vyzdvihla kvalitu písařské práce. Zabývala se písmem a layoutem původní části rukopisu. Vyšla ze srovnání Pražského sakramentáře s jinými soudobými rukopisy stejného obsahu, všimla si, že se v textech vyskytují tehdy zcela inovativní prvky karolínského minuskuly. Nové je také odlišování částí textu podle toho, zda má být čten nahlas, či zda se jedná jen o instrukce pro celebranta. Např. pro pasáže s instrukcemi (tj. rubriky) byla použita speciální stlačená minuskula. Rosamond McKitterick se však neodvážila na základě rozboru písma přesněji lokalizovat vznik rukopisu, hovoří o písařích vyškolených v Bavorsku, ale přístupných vlivu inzulárního, franského a italského písma.

Germanistka Elvira Glaser se nezaměřila na již dávno dobře známé starohornoněmecké glosy napsané na foliích v *Libellus responsionum*, ale soustředila se na ryté poznámky (tzv. *Griffelglossen*) obsažené v sakramentáři. Ty totiž nebyly dosud publikovány a badatelka připravuje jejich edici. Tyto glosy jsou psány bavorským dialektem z doby okolo roku 800. Pomáhají čtenáři porozumět latinskému textu, nejsou vždy doslovným překladem, ale často konkrétní slovo interpretují. Glaser také odmítá přesnější lokalizaci rukopisu, ale ani Řezno, ani Freising (obě místa byla navržena v předchozím bádání) nelze vyloučit.

Rakouský historik, specialista na karolínskou periodu Maxmilian Diesenberger založil svůj výzkum na srovnání Pražského sakramentáře a rukopisu z mnichovské Univerzitní knihovny, MS 4° 3. Tento kodex obsahující různé teologické texty spojil s O 83 už Bernhard Bischoff, který se domníval, že jeden z písařů pražského kodexu pracoval i na rukopisu mnichovském. Později C. I. Hammer upozornil na významnou roli sv. Martina v obou rukopisech a vyslovil domněnku o stejném místě vzniku. Diesenberger analyzoval detailně texty obsažené v mnichovském rukopise a dospěl k závěru, že některé mají vztah k severní Itálii, jiné zase ukazují na prostředí bavorského Freisingu. Podle autora vznikly oba rukopisy nejspíše v klášteře Isen (jak to navrhl už před půlstoletím Bauerreiss), v němž se mísily vlivy z obou zmíněných center.

Druhá část knihy je věnována náboženským aspektům rukopisu. V jejím čele stojí příspěvek Yitzhaka Hena, specialisty na kulturu a liturgii raně středověké Evropy. V úvodu studie autor podává stručný přehled

⁶ Studie vyšla v trochu zkrácené podobě již dříve: *The Scripts of the Prague Sacramentary. Prague Archiv O 83, Early Medieval Europe* 20, 2012, s. 407–427.

vývoje liturgických knih ve franské říši a poté se soustřeďuje na rozbor Pražského sakramentáře. Ukazuje na jeho specifika, která jej staví mimo jakoukoli dosud definovanou skupinu (tj. starý sakramentář gelasiánský, gelasiánský 8. století či gregoriánský). Nepovažuje jej za kompilaci těchto předloh (nejblíže má k sakramentářům gelasiánským z 8. století), ale spíše za samostatnou skupinu. Uvažuje, že se jedná o archetyp lokální bavorské liturgické tradice. Obsah rukopisu je inovativní – tato skutečnost odporuje všeobecné představě o dominanci římského ritu a o zaozobování dalších oblastí. V textu chybí obřady, které by byly nezbytné pro biskupskou či monastickou liturgii, proto se Hen domnívá, že rukopis byl vytvořen k potřebě farního kostela, kde byl ctěn sv. Martin.

Nizozemská specialistka na raně středověkou literaturu a liturgii Els Rose navázala na předchozí studii rozbohem sanktorálního cyklu. Upozornila opět na významné místo sv. Martina (uvedeny tři mše k jeho počtě) a také na výskyt zřídka uctívaného veronského sv. Zenona. Zcela nově sanktorál obsahuje svátky všech dvanácti apoštolů, s čímž se jinde nesetkáme před koncem 8. století. Tuto skutečnost autorka dává do souvislosti s tím, že v 8. století v Bavorsku kolovala verze textu *Virtutes apostolorum*. Texty svatomartinských mší pak ukazují velmi úzkou spřízněnost s gótskými misály z konce 7. a počátku 8. století (objevují se tu galikanismy). Zřejmě byly jedním z pramenů.

Další rakouský badatel Richard Corradini se věnoval úvodní části kodexu, tedy textu *Sermo de creatione mundi*, která byla napsána o něco později než sakramentář, a to na bifolio vložené do čela kodexu. Tento text zabývající se stvořením světa není bohužel kompletní, na řadě míst jsou vynechány či zkráceny pasáže původní verze textu. Corradini se na základě identifikace pramenů (velké množství církevních otců, ale i apokryfní texty) pokusil zrekonstruovat původní znění. Rovněž se snaží nalézt odpověď na otázku, proč byl tento text spojen se sakramentářem. *Sermo* vlastně obsahuje jádro křesťanské dogmatiky a mohlo být jakousi přípravou pro homilii při křtu.

Poslední tři příspěvky se zabývají především historickými souvislostmi vzniku a užívání rukopisu. Rob Meens z Utrechtské univerzity podrobil rozboru posledních patnáct listů, které byly k sakramentáři přidány také velmi brzy. Obsahují nejprve penitenciář známý také jako *Iudicia Theodori* a dále *Libellus responsionum*. Obě díla se soustředí na tři hlavní témata: církevní organizace, manželství a čistota ritu. Ta je možná vztáhnout k socio-politické situaci v Bavorsku na sklonku 8. století. Je známo více rukopisů bavorské proveniencí, které uvádějí tyto texty. První a poslední

téma souzní se změnami mezi politickými špičkami a změnami církevní organizace (798 zřízení salcburského arcibiskupství), druhé téma – manželství (zejména otázky příbuzenských svazků) – pak může mít vztah k patronovi či uživateli sakramentáře. Politické příbuzenské svazky byly jedním z účinných politických nástrojů.

Philippe Depreux si všímal modliteb za krále v různých situacích. Zejména ve votivních mších v době míru a války a ve mši *pro regibus*. Modlitby za krále jsou však součástí i jiných votivních mší. Jejich znění dal autor do souvislosti s kapitulářem z Herstalu (798), v němž Karel Veliký dával instrukce, kdy a jak je třeba modlit se za krále.

V posledním příspěvku se Stuart Airlie z Glasgowské univerzity věnuje seznamu jmen označovaných jako *nota historica* na f. 83v. Byly vepsány na volné místo v mešním ordináriu hned za *Sanctus*. Jména jsou uspořádána do dvou skupin, najdeme mezi nimi osoby stojící proti sobě v politické opozici. V čele je uveden Karel Veliký, ale objevíme tu i jeho rebelujícího nemanželského syna Pipina Hrbatého, jsou tu též členové bavorského aristokratického rodu Huosi. Pro dataci je pak důležité jméno řezenského biskupa Sintperta, který zemřel v září roku 791. Jeho nástupce tu však chybí. Jména tu nejsou uvedena jako politická manifestace, ale v liturgickém kontextu, určená k modlitbě.

Tato kolektivní monografie ukazuje na skutečnost, jak mnohovrstevnaté svědectví o době svého vzniku může podat jeden rukopis. Vypovídá jak o svých tvůrcích, tak o svých uživateli a jejich době. Můžeme jen litovat, že po boku zahraničních specialistů nestal také některý z domácích badatelů. Velmi cenná by byla zejména studie Jiřího Vnoučka, který je špičkovým odborníkem na středověkou vazbu knih, Rosamond McKittererick se na něj ostatně několikrát odvolává. Technická stránka rukopisu by totiž mohla být dalším střípkem do předložené mozaiky. Doufejme, že bádání o Pražském sakramentáři tímto svazkem nekončí a také že i další vzácné kodexy v českých sbírkách se dočkají odborného zájmu.

Kateřina Kubínová

KDYŽ CÍSAŘ UMÍRÁ, (edd.) Jana Kunešová – Petr Příbyl, Národní muzeum, Praha 2016, 143 stran.

Philippe Ariès (1914–1984), světoznámý francouzský medievista a historik proslulé školy Annales, nazval první část svého zásadního díla *Dějiny smrti* „Všichni umíráme“, přičemž ale v jednom odstavci odkázal

i na „výjimečnou smrt svatých“. ¹ V jiném pozdně středověkém kontextu František Šmahel konstatoval: „Smrt si nevybírám, kosí všechny bez rozdílu.“ ² Je to bezesporu správně, protože ve středověku platil výrok připisovaný mnichovi a historiografovi Notkeru Balbulovi (kolem 840–912), významnému autorovi karolinské epochy, který psal, co věděli všichni jeho současníci: „Media vita in morte sumus.“ Nicméně zůstává otázkou, jak umírali světštitelé vládcové, jako králové anebo císaři?

Sedmisté narození velkého Lucemburka Karla IV. v roce 2016 bylo spojeno s celou řadou aktivit, především s výstavami a publikacemi, jejichž počet je však, pokud srovnáváme situaci s onou v roce 1978 (600. výročí úmrtí), omezený. Na prvním místě zde můžeme odkázat na první společnou bavorsko-českou zemskou výstavu v Praze a v Norimberku a na katalog s ní spojený, resp. na samostatnou publikaci o Karlu IV. z pera Jiřího Kuthana a Jana Royta. ³ Právě ve stínu těchto projektů byla realizována menší výstava v Národním muzeu v Praze nazvaná *Když císař umírá*, jež dala též vzniknout knize – menší v rozsahu, mnohem větší však obsahem.

V roce 1993 německý medievista Hans Martin Schaller v příspěvku *Císař umírá* konstatoval, že téma umírání středověkých vládců našlo doposud v odborné literatuře jen malou pozornost. Uvedl, že v případě 33 legitimních německých králů a císařů, již vládli mezi lety 911 a 1493, poskytují letopisci jenom u 16 vládců bližší údaje o jejich umírání a smrti. Mezi tím ale najdeme jedinečné *Narratio de morte Ottonis IV. imperatoris*, prvního a zároveň posledního císaře z rodu Welfů. ⁴ Na jasné otázky, jež mají historikové v tomto kontextu formulovat, odkázal Alexander Patschovsky. Úřadem povýšený císař umírá jinak než obyčejný poddaný. A historik se ptá: Ale jaká smrt je to? Topická? Individuální? Lehká? Povznesená? Jedna záležitost, jeden rituál, mnoha otázek. ⁵ To platí

¹ PHILIPPE ARIÈS, *L'homme devant la mort*, Paris 1978 (německé vydání München⁵1991, české vydání Praha 2000).

² Srovnej FRANTIŠEK ŠMAHEL, *Poslední chvíle, pohřby a hroby českých králů*, in: *Slavnosti, ceremonie a rituály v pozdním středověku*, (edd.) MARTIN NODL – FRANTIŠEK ŠMAHEL, Praha 2014, s. 123.

³ *Kaiser Karl IV. 1316–2016. Erste Bayerisch-tschechische Landesausstellung. Ausstellungskatalog*, (Hrsg.) JIŘÍ FAJT – MARKUS HÖRSCH, Praha 2016, a *Karel IV. Císař a český král – vizionář a zakladatel*, (edd.) JIŘÍ KUTHAN – JAN ROYT, Praha 2016.

⁴ Srovnej HANS MARTIN SCHALLER, *Der Kaiser stirbt*, in: *Tod im Mittelalter*, (Hrsg.) ARNO BORST ET AL., Konstanz 1993 (= Konstanzer Bibliothek, Bd. 20), s. 59. Dále viz CLAUDIA LYDORF, „Wem nützt es, dass wir über mein Leben verhandeln, da es keines mehr ist?“ *Testament und Tod Kaiser Ottos IV.*, in: *Otto IV. Traum vom welfischen Kaisertum*, (Hrsg.) BERND ULRICH HUCKER – STEFANIE HAHN – HANS-JÜRGEN DERDA, Petersberg 2009, s. 281–288.

⁵ ALEXANDER PATSCHOVSKY, *Tod im Mittelalter. Eine Einführung*, in: *Tod im Mittelalter*, (Hrsg.) A. BORST ET AL., s. 16.

samozřejmě také pro Lucemburky. Mohli bychom říct, že německými historiky formulované otázky tvoří teoretickou konstrukci pro problémy z doby vlády Lucemburků v českých zemích (1310–1437), jež jsou v katalogu zkoumány či uvedeny, přičemž v centru stojí osobnost Karla IV. jako nejslavnějšího a nejvýznamnějšího českého krále ve středověku.

Úvodem Robert Antonín a Vít Vlnas naznačují, jaké jsou aspekty sepětí světa mrtvých a živých v rámci středověkého mentálního světa, a tematizují i skutečnost, že význam smrti v životě středověkého člověka se rozvinul v apriorní soustavné připomínání památky zesnulých (s. 6). V první kapitole publikace pak Robert Antonín skicuje velkolepý vzestup lucemburských hrabat na západních hranicích Svaté říše římské od postavení málo známého rodu lokálního původu k nositelům královských a císařských hodnot západního křesťanství. Tato cesta ke slávě rodu našla adekvátní zobrazení v jedinečném cyklu obrazů ve známém kodexu vůdčího zástupce Lucemburků, trevírského arcibiskupa Balduina (*Codex Balduini Trevirensi*).⁶ Přehled, který Antonín čtenářům poskytuje, dosahuje až k období vlády Karla IV., která pro české země znamenala dobu hospodářské konjunktury a politické stability. Týž autor v druhé kapitole líčí život v pražských městech lucemburské doby (1310–1437), kdy se Praha či pražská aglomerace stala jedním z největších a nejvýznamnějších evropských velkoměst.⁷ Autor mimo jiné konstatuje: „Když 11. listopadu 1437 císař Zikmund spěšně odjel z města, do krajnosti popuzeného jeho vladařskými počiny, lucemburská epocha v dějinách Prahy definitivně skončila.“ Mohli bychom ale dodat, že je také možné přesně určit datum, kdy uvedená epocha začala: s příchodem Jana Lucemburka a jeho choti Elišky Přemyslovny na počátku prosince 1310, což podrobně popisuje Petr Žitavský ve *Zbraslavské kronice*.⁸

V této kapitole jsou reflektovány v podstatě všechny aspekty širokého tématu, mj. také rozvrstvení městské společnosti lucemburské doby. Jako u všech kapitol, i zde následuje tzv. katalogová část, která konkrétně

⁶ K tomu cyklu naposled srov. MICHEL MARGUE – MICHEL PAULY – WOLFGANG SCHMID, *Der Weg zur Kaiserkrone. Der Romzug Heinrichs VII. in der Darstellung Balduins von Trier*, Trier 2009. Odkaz na tuto důležitou publikaci chybí v seznamu literatury.

⁷ K tomuto vzestupu také viz *Lucemburkové*, (edd.) FRANTIŠEK ŠMAHEL – LENKA BOBKOVÁ, Praha 2009. Srovnej zde VÁCLAV LEDVINKA, *Caput regni. Pražská města za vlády Lucemburků*, s. 112–123.

⁸ Odkazují na tomto místě na německý překlad *Zbraslavské kroniky. Die Königsaal-Chronik*, (Hrsg.) STEFAN ALBRECHT, Frankfurt am Main (= Forschungen zu Geschichte und Kultur der böhmischen Länder, Bd. 2). Srovnej také k historickému pražskému kontextu *Královský sňatek. Eliška Přemyslovna a Jan Lucemburský 1310*, (ed.) KLÁRA BENEŠOVSKÁ, Praha 2010.

začíná nejstarším vyobrazením Prahy – ze Schedelovy světové kroniky z roku 1493 – a pokračuje tzv. Sadelerovým prospektem z roku 1618, jenž je jedním z prvních přesvědčivých pokusů zachytit město jako urbanistický celek s jednotlivými dominantami.⁹

Ve třetí kapitole se Robert Antonín – po vylíčení kontextu tématu katalogu a výstavy – konečně věnuje problému smrti ve středověku. V centru pozornosti samozřejmě stojí úloha církve a její zprostředkovatelské služby pro věřící, např. v rámci bohoslužby, resp. komplex s tím souvisejících otázek křesťanského učení. Samotná smrt a pohřbívání přitom ve středověku tvořila jenom bod ukončující etapu jedné (pozemské) části života, problematiku, kterou autor líčí v kontextu celé řady otázek praktické a teologické povahy s tím souvisejících. To platí i pro rituály spojené se smrtí (mj. udělení svátosti posledního pomazání, čtení zádušní mše atd.). Katalogová část, která navazuje na autorův úvod, odkazuje na liturgická roucha, rukopisy, poutnické odznaky, sochy a jiné předměty. V navazující čtvrté kapitole stojí v centru smrt a poslední cesta Karla IV. na přelomu listopadu a prosince roku 1378 (*pompa funebris*). Na základě soudobé kronikářské zprávy z Augsburgu ji před několika lety detailně popsal František Šmahel.¹⁰ První bavorsko-česká zemská výstava v této souvislosti prezentovala model pohřebního průvodu, zachyceného ve chvíli, kdy se pohyboval po Kamenném mostě, od roku 1870 nazývaném Karlův. Expozice v Národním muzeu naopak, jak ukazuje katalog, prezentovala v rámci fragmentů středověkých pohřebních oděvů ze staré královské hrobky i fragmenty pohřební dalmatiky Karla IV. Ty umožnily i rekonstrukci pravděpodobného tvaru celé dalmatiky Karla IV.

Dodatek: Zajímavým aspektem tematiky je i vyobrazení tzv. tance smrti se zástupci jednotlivých vrstev středověké společnosti v českých zemích. Zde máme k dispozici vzácný anebo jedinečný příklad z roku kolem 1440, který objevil Alexander Patschovsky v polovině devadesátých let 20. století – tanec smrti s papežem, císařem, rytířem a řemeslníkem,

⁹ Upozorňuji zde na dle mého soudu doposud nejlepší vyobrazení ve výstavním katalogu *Karel Škréta 1610–1674*. Srovnej *Karel Škréta 1610–1674. Doba a dílo*, Praha 2010, s. 508–510.

¹⁰ F. ŠMAHEL, *Poslední chvíle, pohřby a hroby českých králů*, s. 145–154. Autor ve svém příspěvku také reflektuje, jak čeští panovníci skonávali mezi lety 1306 a 1526. Přitom platí: Co král, to jiný příběh.

a to ve dvou pražských rukopisech (husitských biblí).¹¹ Autor, který identifikoval autora celého díla jako Anonyma Dalmatin, v příspěvku, respektive v interpretaci tance smrti naznačil, že obraz císaře se možná konkrétně orientoval na osobnosti Zikmunda Lucemburského. To zároveň vytváří spojnici ke smrti tohoto posledního reprezentanta lucemburského rodu, který zemřel 9. prosince 1437 ve Znojmě. Jeho smrt (vsedě na trůně!) detailně popsal kronikář Eberhart Windecke.¹² Obraz č. 3 na straně 79 (iluminace) ukazuje Zikmunda Lucemburského, oděného do císařského majestátu, sedícího na trůně v okamžiku smrti.

Kapitola pátá se věnuje době Karla IV., zachycené v archivních pramenech (především listinách), poslední kapitola je tradičně věnována „druhému životu“ Karla IV. a lucemburské dynastie v českém historickém povědomí. Karel IV. se nejpozději od barokního historika Bohuslava Balbína stal symbolem „zlatého věku“ českých dějin. Katalogová část v tomto kontextu naznačuje v zásadních rysech vývoj Karlovy historiografie na příkladu známých a méně známých obrazů z 18. a 19. století.¹³

Celkově lze říct, že kniha, resp. katalog, který obsahuje též krátké anglické resumé, seznam pramenů a literatury (str. 131–137) a soupis 194 vystavených exponátů, je zdařilým pokusem obohatit výstavní a knižní produkci jubilejního roku 2016. Poskytuje jak v textu, tak v obrazové části zajímavé dílčí pohledy na tematiku, která v takové šíři dosud nestála v centru zájmu, třebaže téma umírání mělo ve středověku zásadní – i veřejný – význam. Už v úvodu to naznačil výrok mnicha a historiografa Notkera: „Media vita in morte sumus.“

Thomas Krzenck

¹¹ ALEXANDER PATSCHOVSKY, *Totentanz, hussitische Revolution und Prager Universität. Ein dalmatinischer Student der Carolina wird Schuster und Kalligraph*, in: *Poeta prof. JUDr. Karlu Malému, DrSc. k 65 narozeninám*, (ed.) LADISLAV SOUKUP, Praha 1995, s. 144–165. Vyobrazení tohoto objevu obsahuje, bohužel, pouze separát Patschovského příspěvku, nikoliv jeho knižní verze. Vyobrazení naopak prezentuje F. ŠMAHEL, *Poslední chvíle, pohřby a hroby českých králů* na s. 124.

¹² Ke kontextu srov. JÖRG K. HOENSCH, *Kaiser Sigmund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437*, München 1996, s. 461. Dále viz Eberhart Windeckes *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*, (Hrsg.) WILHELM ALTMANN, Berlin 1893, S. 447–448.

¹³ Srovnej také JAN ROYT, *Das Nachleben Karls IV.*, in: *Kaiser Karl IV. 1316–2016*, (Hrsg.) J. FAJT – M. HÖRSCH, s. 259–265, a RENÉ KÜPPER, *Größter Tscheche aller Zeiten, Deutscher, großer Europäer? Das Bild Karls IV. in Geschichtsschreibung und Öffentlichkeit*, in: tamtéž, s. 267–275.

Robert Dittmann – Jiří Just, BIBLICAL HUMANISM IN BOHEMIA AND MORAVIA IN THE 16TH CENTURY, Brepols Publishers, Turnhout 2016, 329 stran.

Česká literatura předbělohorského období se nemůže vykázat mimořádnými zjevy, které by na umělecké úrovni dokázaly konkurovat velkým renesančním autorům. Nemá svého Jana Kochanovského jako Poláci, ani Marina Držiče jako Chorvaté, a proto i v porovnání se soudobými slovanskými literaturami zůstává v ústraní, o italské, anglické, francouzské, částečně i německé renesanční literatuře ani nemluvě. Silné stránky českého písemnictví 16. a počátku 17. století spočívaly v naučné literatuře – od historiografie přes cestopisy až po teologii. A právě podstatné části této složky literární a zároveň učenecské tvorby je věnována kniha Roberta Dittmanna a Jiřího Justa. Prestižní belgické nakladatelství Brepols ji vydalo v ediční řadě *Europa humanistica* (díl 18), kterou řídí pařížský Ústav pro výzkum a dějiny textů (součást CNRS), jako první svazek série *Répertoires et inventaires*.

Kniha je věnována vybraným textům českých překladů Bible, resp. jejích částí, a osvětluje posuny ve zvládnutí tohoto základního a směrodatného díla židovsko-křesťanské civilizace prostřednictvím jednoho z národních jazyků. Předmětem zkoumání se staly texty počínaje Benešem Optátem a Petrem Gzelem (1533) a konče Novým zákonem Jana Blahoslava (1564, 1568) a Biblí kralickou (1579–1594); opomenuty nezůstaly ani biblické edice pražských nakladatelů (Pavla Severina, 1537; Bartoloměje Netolického a Jiřího Melantricha, 1549) a Žaltář přeložený Matějem Červenkou. Tento soubor textů je zpracován z dvojího pohledu, a to ve dvou symetrických částech publikace. V první z nich podal církevní historik Jiří Just stručnou biografii každého ze zúčastněných humanistů a příslušnou bibliografickou dokumentaci, ve druhé lingvista Robert Dittmann rozebral texty po jazykové stránce.

Autoři vstoupili do tematiky, která má již rozsáhlou, rychle narůstající literaturu. Jejím charakteristickým rysem je jistá uzavřenost do českého jazykového prostředí, neboť jen malá část poznatků byla zveřejněna v němčině a spíše jen výjimečně v angličtině. Názorným dokladem, že tato tematika zůstávala donedávna zcela vzdálená i specializovaným zahraničním badatelům o reformaci, je celosvětově rozšířená čtyřsvazková *The Oxford Encyclopedia of the Reformation* (New York – Oxford 1996), v níž jsou sice zastoupena biografická hesla některých osobností českých dějin 16. a počátku 17. století (v poněkud nesoustavné selekci se tam dostal

i Matěj Červenka), ale zato tam chybí velká postava Jana Blahoslava. Přitom představitelé českého humanismu a reformace – a to nejen tvůrci nadprůměrní – se v české literatuře dočkali solidního zpracování v několika důkladných dílech, z nichž stačí připomenout *Rukověť humanistického básnictví* a *Lexikon české literatury*.

Tím více je třeba ocenit, že se skupina mladších českých badatelů zapojila do velkého mezinárodního projektu Europa humanistica a zvládla v něm mj. tematiku recepce antiky, školského humanismu a biblického humanismu v českém prostředí do podoby, která mohla vyjít v anglickém jazyce a v nakladatelství s interkontinentální distribuční sítí. Mají-li české poznatky získat naději na postupné začlenění do celoevropského kontextu a do komparativních souvislostí, je třeba začínat od základních faktografických a bibliografických údajů. Jiří Just dostal tomuto úkolu velmi dobře. V biografických heslech, která svou důkladností a přesností předstihují hesla v *Lexikonu české literatury*, podal výstižnou charakteristiku života a díla jednotlivých humanistů spolu s přehlednou bibliografií, sahající od klasických prací k nejnovějším studiím, aniž by zůstaly opomenuty drobnější materiálové příspěvky publikované v regionech. Velmi cenné jsou precizní popisy biblických tisků ze 16. století a jejich podrobné rozborů.

Lingvistická analýza Roberta Dittmanna, která tvoří druhou polovinu knihy, je určena především jazykovědcům a teologům, ale v mnohém poučí i historika. Kromě jiného naznačuje rozsah a hloubku studia českých humanistů a rozpětí podnětů, jež čerpali ze starší biblické literatury (kupříkladu názorná tabulka o Blahoslavových zdrojích na s. 223); stejně tak je pozoruhodně vystižena variabilita při hledání optimálního terminologického vyjádření základních pojmů (jako jsou např. církev, kněz, farizej, hříšník), s nimiž biblická literatura pracuje a jejichž volba se stávala součástí kultivace českého humanistického jazyka. Pro zahraničního čtenáře této monografie může být překvapením, jaké intenzity dosahovala badatelská, překladatelská a interpretační činnost českých humanistů při práci s biblickými texty, a zároveň si uvědomí hlubší kořeny tohoto úsilí, sahajícího od staroslověnského písemnictví po pozdně středověké překlady.

Monografie Roberta Dittmanna a Jiřího Justa má bezpochyby samostatnou badatelskou hodnotu. Ta je však umocněna skutečností, že autorům se podařilo téma přenést na mezinárodní fórum. Z jejich knihy mohou čerpat nejen badatelé o dějinách a recepci Bible, ale také široký okruh humanitních oborů. Zejména to platí pro kulturní a literární dějiny, ale i pro aktuální úvahy o utváření národních jazyků a identit na počátku novověku.

Jaroslav Pánek

Stanislav Tesař et al., CANTANTIBUS ORGANIS. HUDEBNÍ KULTURA RANÉHO NOVOVĚKU VE STŘEDOEVROPSKÝCH SOUVISLOSTECH. AD HONOREM JIŘÍ SEHNAL, Moravská zemská knihovna v Brně, Brno 2016, 227 stran.

Sborníky vydávané *ad honorem* významných osobností vědy nebo umění v jakémkoliv oboru bývají většinou nejen příležitostí k připomenutí zásluh toho či onoho autora, ale jeho kolegům také poskytují možnost publikovat dosavadní výsledky jejich badatelské práce na tématech, která souzní s těmi oslavencovými. Přesně to je i případ sborníku s názvem *Cantantibus organis* (s podtitulem *Hudební kultura raného novověku ve středoevropských souvislostech*), který vyšel péčí Moravské zemské knihovny v Brně v loňském roce. Jubilantem je v tomto případě emeritní profesor muzikologie olomoucké Palackého univerzity Jiří Sehnal. Sehnalova vazba na brněnské prostředí je více než zřejmá: byla to právě zdejší Masarykova univerzita, kde se v roce 1992 habilitoval v oboru muzikologie. Na stejné alma mater byl pak v roce 1997 jmenován profesorem. Regionální akcent moravský (zejména brněnský) pak prolíná celkem pochopitelně i celou řadou odborných článků sborníku. Pro čtenáře Pražského sborníku historického není jistě bez zajímavosti, že některé z nich se dotýkají i problematiky pragensiální. A právě na ty hodláme ve větší míře upozornit v následujících řádcích.

Nejprve ale stručně ke struktuře obsahu sborníku jako celku. Po úvodní poměrně rozsáhlé předmluvě, jež shrnuje celoživotní badatelské dílo profesora Sehnala nejen v oboru organologie, ale též s pozorností věnovanou i vybraným osobnostem hudby zejména 17. století (Adam Michna z Otradovic, Pavel Josef Vejvanovský) či práci na velkých dílech syntetizujících, a po obligátním *laudatiu* Miloše Štědrone je následných třináct odborných článků shrnuto do čtyř oddílů – *Reflexe, Díla a šíření repertoáru, Osobnosti a hudební provoz a Prameny*, do nichž jsou tematicky rozčleněny mnohdy obsahově různorodé příspěvky. První oddíl (*Reflexe*) se v příspěvcích tří autorů ještě podrobněji vrací k některým tématům, jež doprovázejí Sehnalovu badatelskou práci. Jeden z nich (autorem je Lubomír Chaloupka) dokonce svým záběrem překračuje hranici ČR a zabývá se obdobnými tendencemi v hudební vědě slovenské.

Ve druhém oddíle (*Díla a šíření repertoáru*) se v jednom z článků opět přesouváme na Slovensko: Marta Hulková nám na příkladu Spiše s historickým centrem v Levoči ukazuje, jak různorodé mohly být cesty hudebního materiálu (tisků i manuskriptů) a jak nesnadné je v tomto smyslu

uvažovat v pojmech centrum a periferie. Krátká kapitola z pera Petra Daňka pak představuje první dodatek k jeho publikaci o historických tiscích vokální polyfonie, rané monodie, hudební teorie a instrumentální hudby v českých zemích.¹ Je vhodně doplněna reprodukcemi těchto tisků, které zabírají největší část obrazové přílohy v závěru celého sborníku.

Článkem, který nás z výše uvedených důvodů eminentně zajímá, je příspěvek Marca Niubo (s. 59–66), dotýkající se operní provozovací praxe v Praze v druhé polovině 18. století, který bude součástí autorovy připravované monografie *Italská opera v Thunovském divadle v Praze (1781–1784)*. Niubo v něm představuje aktivity italského impresária Pasquala Bondiniho, který se po několika úspěšných sezónách v Thunovském divadle pokusil dosáhnout téhož i v nově otevřeném divadle Nostickém (dnešním Stavovském). Niubo nejprve přehledně dokumentuje pražské premiéry oper uvedených již dříve na evropských scénách, od Drážďan přes Vídeň a Benátky až po Petrohrad, a ukazuje naprostou dominanci opery buffa (tabulka, s. 60). Ve výběru titulů pro Prahu hrál nejspíše významnou roli fakt, že s řadou z nich se impresário Bondini setkal ještě za svého působení v drážďanské opeře, kde vystupoval jako zpěvák. Autor článku klade otázku, do jaké míry byl výběr v Praze provedených operních děl ovlivněn spíše pragmatickými úvahami inscenátorů a nakolik odrážel i nějaké specifické preference dramaturgické, estetické nebo jiné. Lze předpokládat, že na takto položenou otázku se Marc Niubo pokusí odpovědět v již zmiňované monografii.

Jakousi ochutnávkou k ní nám může být rozbor jedné z uváděných oper, který autor nabízí v další části textu. Jde o buffu *Isola d'Alcina* (Ostrov Alciny) skladatele Giuseppa Gazzanigy a libretisty Giovanniho Bertatiho, která, jak nám dokazují hojně dochované exempláře libret, slavila po benátské premiéře v roce 1772 úspěchy v nemalé části Evropy. Název díla nás nesmí mást, inspirace Ariostovým eposem Zuřivý Roland (Orlando furioso) je totiž jen velmi volná. Bertati si v podstatě jen „vypůjčil“ postavu kouzelnice Alciny, které ponechal zejména zálibu v proměňování jiných lidí ve zvířata nebo rostliny. Jinak ale své libreto vystavěl čistě bufózně – komické situace vytěžil především z faktu, že s Alcininou kouzelnou mocí vedou souboj čtyři trosečníci na jejím ostrově, z nichž jeden je Ital, druhý Francouz, třetí Španěl, čtvrtý Angličan, a nechybí ani představitel národnosti německé! Příležitostí pro karikaturu na základě

¹ PETR DANĚK, *Historické tisky vokální polyfonie, rané monodie, hudební teorie a instrumentální hudby v českých zemích do roku 1630. Se soupisem tisků z let 1488–1628 uložených v Čechách*, Praha 2015.

tehdejších (a možná i dnešních!) národních stereotypů je tedy víc jak dosti. Zvláště komickou figurkou se ukazuje být Němec baron Brikbrak k popukání komolící italštinu, v níž je libreto napsáno.

Součástí dnešního zájmu o operní provozovací praxi v 18. století bývá často i zkoumání odlišností mezi jednotlivými provedeními. Ty byly podmíněny řadou okolností, z nichž Niubo některé nastiňuje ve svých úvahách o Gazzanigově opeře. Zajímavá změna (kromě dalších, které autor zmiňuje) se týká úpravy role barona Brikbraka převzaté z drážďanské reprízy díla z roku 1773. V drážďanské a pražské verzi je rozšířena o jednu árii: Z původní pouze jedné árie a jednoho dueta jsou tedy najednou čísla tři a navíc první a třetí z nich jsou zpívána v rodném jazyce postavy, tedy v němčině, což, jak už bylo řečeno, vede k řadě komických situací. Je tedy nasnadě otázka, proč v reprízách opery k těmto úpravám došlo a zejména co ospravedlnilo jejich ponechání v pražském provedení? A dále: kdo je autorem hudby a textu nových čísel? Autor se nejprve zamýšlí, zda změny nemohla inspirovat nějaká tímto způsobem řešitelná situace v drážďanském pěveckém ansámbly, spíše se však přiklání k verzi, že v pozadí byla snaha inscenátorů učinit postavu atraktivnější pro místní publikum (s. 65). Za ponecháním změny ve verzi pražské pak vidí snahu přizpůsobit se většinovému publiku Thunovského i Nosticova divadla v Praze i úsilí využít zvyšující se zájem o německou dramatickou tvorbu (a to i na straně autorů textů libret).

Poslední dva příspěvky v druhém oddíle sborníku se týkají nejrozšířenějšího moteta méně známého skladatele pocházejícího z prostředí piaristického řádu Václava Kalouse (autor Miroslav Lukeš) a holdovacích serenat skladatele Johanna Heinricha Schmelzera, působícího na vídeňském dvoře císaře Leopolda I. (autor Petr Sluka). Přikročme však k charakteristice oddílu *Osobnosti a hudební provoz*. Článek Ladislava Kačice je exkurzem na bratislavský dvůr uherského primase Imricha Esterházyho. Ukazuje velmi zřetelně mezinárodní složení primasova hudebního ansámbly, ve kterém byli zastoupeni hudebníci rakouští (zejména z císařské Vídně), němečtí, čeští, francouzští i italští. Pozoruhodným se jeví například doklad o tamním působení neapolského mistra Francesca Duranteho (1740 – ?) či řady známějších italských kastrátů. Na hudebně-topografické výzkumy Jiřího Sehnala bezprostředně navazuje Irena Veselá, která na příkladu nadání rodiny Schwartzovy ze Svitav zkoumá fundace v brněnském jezuitském semináři, umožňujícím získání kvalitního hudebního vzdělání řadě nadaných chlapců z chudých rodin. Podobně se Jana Perutková zabývá děním v regionálním hudebním centru, tentokrát

na dvoře hudebního mecenáše hraběte Johanna Adama Questenberga. Navazuje tak na svou monografii o Františku Antonínu Míčovi a italské operě v Jaroměřicích.²

Název čtvrtého oddílu sborníku – *Prameny* – naznačuje i jeho obsah: pět článků, které obsahuje, se snaží charakterizovat a částečně i analyzovat některé dosud méně zpracované prameny hudební kultury raného novověku, nacházející se na území Čech a Moravy. Z pohledu čtenáře zajímavější se o hudební děje v Praze v 17. a 18. století si nejvíce pozornosti zaslouží článek Michaely Freemanové pojednávající o infirmačních protokolech pražské nemocnice milosrdných bratří na Františku v dlouhém časovém úseku od 17. až do počátku 20. století (s. 129–134). Jedná se o stručnou zprávu z výzkumu, který autorka dlouhodobě vedla a jehož výsledky již zúročila v řadě publikovaných studií.³ Řád milosrdných bratří byl založen v roce 1534 Portugalcem Juanem Ciudadem (sv. Janem z Boha). První řádový konvent ve střední Evropě vznikl pod patronací knížete Karla I. Liechtensteina v roce 1605 ve Valticích, další pak následovaly v rychlém sledu ve Vídni a Štýrském Hradci. V roce 1620 byl založen i konvent v Praze na Starém Městě, a to na místě, kde malý špitál existoval již tři předchozí staletí. Po krátké epizodě, kdy byl v rukou kalvinistů, byl špitál předán milosrdným bratřím, kteří věnovali velkou péči jeho přestavbě a rozšíření.

Jak již název řádového ústavu naznačuje, jeho hlavní činností byla péče o nemocné, velmi důležitou úlohu v řádových vzdělávacích programech však hrála od roku 1718 i výuka hudby. Tato skutečnost nás nepřekvapí, zjišťujeme-li, že se provozování hudby aktivně věnovala i řada samotných členů řádu – komponovala a/nebo hrála na nejrůznější hudební nástroje. Přesto se však bratři neobešli bez najímání externích hudebníků. Velkou péči věnovali též výchově vlastních sborových pěvců, z nichž nejmladším bylo kolem devíti let, nejstarší byli o šest nebo sedm let starší. Dle údajů z protokolů, se kterými pracovala Freemanová, přicházeli zpěváci obvykle z pražského prostředí, výjimkou však nebyl ani původ ze vzdálenějších oblastí Českého království (s. 130). Práce s tímto pramenem tak autorce umožnila nahlédnout i do pestrého sociálního

² JANA PERUTKOVÁ, *František Antonín Míča ve službách hraběte Questenberga a italská opera v Jaroměřicích*, Praha 2011; dále srov. TÁŽ, *Der glorreiche Nahmen Adami: Johann Adam Graf von Questenberg (1678–1752) als Förderer der italienischen Oper in Mähren*, Wien 2015.

³ Viz např.: MICHAELA FREEMANOVÁ, *Provincia germanica řádu milosrdných bratří. K pobytu hudebníků v českých zemích a střední Evropě 18. a 19. století*, *Hudební věda* 35/2, 1998, s. 171–174; TÁŽ, *Ve stopách Trollova výzkumu hudebního života milosrdných bratří*, *Hudební věda* 37/3-4, 2000, s. 287–305 a další (viz pozn. 360, str. 130 sborníku).

a národnostního složení obyvatel tehdejší Prahy. Vedlejším efektem jejich zjištění byla též korekce biografických údajů některých hudebníků (s. 132–133). Některé z nich však bude nutné ověřit, neboť odporují dosavadním zjištěním z jiných typů pramenů či dobové literatury.

Sborník je opatřen obsáhlým seznamem pramenů a literatury k tématu, seznamem vydaných pramenů, rejstříky, přílohou textovou a obrazovou. Snad by bylo dobré tento aparát knihy doplnit ještě krátkými medailony jednotlivých autorů příspěvků. To ale nic nemění na tom, že se jedná o publikaci obohacující a rozšiřující naše povědomí o hudební kultuře střední Evropy v období raného novověku.

Jan Pšenička

RELIGION UND POLITIK IM FRÜHNEUZEITLICHEN BÖHMEN. DER MAJESTÄTSBRIEF KAISER RUDOLFS II. VON 1609, (Hrsg.) Jaroslava Hausenblasová – Jiří Mikulec – Martina Thomsen, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2014, 290 stran.

Konference Historického ústavu Akademie věd ČR a Centra pro historii a kulturu Středovýchodní Evropy (GWZO) v Lipsku připomněla v roce 2009 výročí vydání Majestátu Rudolfa II., deklarujícího náboženskou svobodu nekatolickým konfesím v Čechách, zejména však si položila otázku, do jaké míry se Majestát stal milníkem evropské historie, jak avizoval podtitul konference. O pět let později byl z příspěvků konference vydán sborník. Ten otevírá téma v širokém interdisciplinárním výměru s důrazem na politické a náboženské souvislosti vydání Majestátu, jeho reflexi v zahraničněpolitických vztazích, jeho roli modelu pro zvládnutí konfesijních konfliktů, jakož i na působení tohoto dokumentu v každodenní praxi a na jeho vliv na kulturní sféru života dobové společnosti. Interdisciplinární výměr se však nepodařilo zcela naplnit a široký tematický rámec zůstal do značné míry pouze ve stadiu záměru.

První tematický okruh příspěvků představuje vznik Majestátu jako výsledek pohusitského konfesijního vývoje i vlivu jiných konfesijních systematik. Winfried Eberhard, inspirován dnes již klasickou studií Roberta Kalivody,¹ představuje konfesijní vývoj v Čechách od husitství k Bílé hoře v dialektickém výměru jako etapu trvalých konfliktních a integračních

¹ Srovnej ROBERT KALIVODA, *Husitství a jeho vyústění v době předbělohorské a pobělohorské*, *Studia Comeniana et Historica* 25 (13), 1983, s. 3–44.

procesů, v jejichž centru stál utrakvismus, modifikovaný vlivy či kontroverzemi nejen s katolicismem, ale i jinými protestantskými konfesemi. Autor s odvoláním na své starší studie charakterizuje stavovský systém vlády jako příznivější rámec konfesijního vývoje, než jaký by poskytla klasická monarchie. V návaznosti na Eberharda tematizovala Ines Rössler korelaci augšpurské a české konfese. Výběr témat a struktura jejich řazení v textu obou konfesí i význam, který jim byl připisován v době vzniku, prokázaly dle autorky podstatné, i když očekávané vlivy „Augustany“ na českou konfesi. Širších závěrů se však Rössler vzdala s odvoláním na nutnost porovnat oba texty s dalšími evropskými protestantskými systematikami. Ty mohou odhalit náhodné a naopak cílené a soustavné přenosy textů či jejich segmentů mezi jednotlivými vyznáními.

Následující kapitola nabízí příspěvky, které sledují evropský kontext vzniku Majestátu a přibližují významné zahraniční aktéry domácího konfesijně-politického vývoje v roce 1609. Tomáš Černušák sleduje na základě korespondence papežské nunciatury v roce vydání Majestátu nejen konkrétní kroky papežské diplomacie vedené snahou zabránit vzniku Majestátu a přibližuje i její vnímání situace po jeho vydání. Poměry v Čechách tu byly reflektovány jako významné ohrožení formující se Katolické ligy a posun mocenských sil v Evropě ve prospěch protestantské strany. Majestát měl nezastupitelné místo také v zahraničněpolitických aktivitách saského luteránského dvora, kterým se pro rok 1609 detailně věnuje Jaroslava Hausenblasová. Diplomatickým krokům, směřujícím na jedné straně k pražskému panovnickému dvoru a na straně druhé k českým stavům, připisuje autorka i určitou mediační roli, protože měly přispívat ke smírnému řešení konfliktní situace. Saská diplomacie přitom nepochybně sledovala vlastní cíle, které souvisely zejména se snahou posílit mocenské ambice drážďanského dvora v říši. Do jaké míry lze proto vnímat saské diplomatické aktivity jako mediační, je spíše otázka k diskusi. Saská diplomacie napřela hlavní úsilí k omezení vlivu extrémního katolicismu, což se v roce 1609 do značné míry zdařilo, ale nepodařilo se jí prosadit augšpurské vyznání jako samostatnou konfesi, organizačně nezávislou na dalších protestantských denominacích.

Problematicke postavení Majestátu v zájmech a strategiích stavů se věnují čtyři studie, zaměřené na prostředí vyšších stavů a prezentující dva ze základních konfesijních proudů, které participovaly na stavovské politice. Václav Bůžek přibližuje pozici i aktivity Petra Voka z Rožmberka v první dekádě 17. století. Ten bez ohledu na osobní vazby k Jednotě bratrské konsekventně udržoval ve stavovské politice nadkonfesijní

postoj. Místo aktivního angažmá na domácí politické scéně zaujímal spíše pozici pozorovatele. Svě aktivity přesunul do oblasti finanční podpory, resp. poskytování zázemí aktérům nábožensko-politického dění. S prostředím Jednoty bratrské je spojena i osobnost Karla st. ze Žerotína, kterého představil Tomáš Knoz. Ten vidí Žerotína jako zástupce moravské stavovské politiky, sledující odlišný koncept zajištění náboženské tolerance, než o jaký usilovali čeští stavové a který se nakonec prosadil v roce 1609 v Čechách. Základem nábožensko-politického úsilí moravských stavů bylo nejen zajištění náboženské svobody, ale také suverenity zemského práva a získání autonomního postavení země. S touto koncepcí se Žerotín plně identifikoval, a proto i on vystupoval v nábožensko-politickém dění jako politik nadkonfesijních zájmů.

Působení katolické šlechty před vyhlášením náboženské svobody, ale i její následné reakce na Majestát se staly námětem studie Pavla Marka. Autor poukazuje na poměrně jednotný postup katolické šlechty před rokem 1609, na její výraznou diferenciaci v době jednání o Majestát a zejména po jeho vyhlášení. Blíže jsou představeny aktivity zástupce radikálního katolického křídla Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic. Umírněná skupina katolické šlechty oproti tomu nestála v popředí autorova zájmu, byť její vliv na jednání o náboženské svobodě nepochybně nebyl nevýznamný a rozbor názorů členů tohoto křídla po vydání Majestátu by významně doplnil obraz konfesijní identity budoucích aktérů českého stavovského povstání. Takový obraz ostatně v celém uvedeném tematickém bloku trpí i absencí tématu luteránské šlechty či zohlednění role městského stavu v tomto vývoji.

Celý blok věnovaný stavovské nábožensko-politické scéně uzavírá studie Petra Vorla zaměřená na opomíjený fenomén – vliv ekonomického potenciálu na formování zájmů aktérů stavovské politiky. Vorel připomíná rozhodující roli daní a měnové soustavy při vytváření strategie stavů, protože představovaly tradiční „nástroj“ využívaný pro ovlivnění panovnické politiky. V této souvislosti autor upozorňuje na převládající dezinterpretaci rozhodnutí zemského sněmu z roku 1615, který povolil panovníkovi mimořádný výběr daní. Toto sněmovní usnesení bývá často prezentováno jako porážka stavovské opozice. Vorel na základě rozboru předbělohorské fiskální politiky prokazuje, že díky uvedenému rozhodnutí zemského sněmu stavy zcela ovládly úvěrový i daňový systém v zemi, včetně kontroly nad výnosy komorních panství. Rozhodnutí sněmu proto nelze nadále vykládat jako úspěch panovníka. Uvedené skutečnosti také významně modifikují pohled na celkovou situaci stavovské obce na prahu povstání.

Vhled do každodennosti dobové společnosti po vyhlášení náboženské svobody slibuje nabídnout následující kapitola. Jiří Just nastiňuje situaci z hlediska vývoje nově povolených protestantských konfesí, a to jako významnou fázi konfesionalizačního procesu. Pokus sjednotit nekatolická vyznání na bázi původní České konfese a spojit je pod vedením nově konstituované konzistoře přinesl však v každodenní praxi rostoucí kontroverze, které postihovaly široké spektrum náboženského života. Just připomíná teologickou literární produkci a konflikty při instalaci kněží. Studie Pavla Kůrky a Wulfa Wäntinga přesunují pozornost z roviny intelektuální recepce Majestátu či jeho reflexe v organizačních strukturách protestantských církví k životu na úrovni jednotlivých farností. První z obou autorů se soustředil na pražské staroměstské farnosti. Na příkladu dvou konfliktů, které vyvstaly po roce 1609 při obsazování týnské fary proluteránským kazatelem a Betlémské kaple bratrským knězem, Kůrka ukazuje Staré Město jako prostor konfesijních střetů, vyvolaných zejména personální skladbou radního kolegia. V něm dle Kůrky dominovali konzervativní kališníci. K eskalaci konfliktů s konfesijním zázemím měly přispívat i aktivity nově povolených konfesí, zejména luteránů, které usilovaly o získání vlastních chrámů. Pokud ovšem autor charakterizuje náboženskou skladbu staroměstské rady, aniž by přihlédl k pracím Jaroslava Douši, které popsaly staroměstská radní kolegia doby předbělohorské i z hlediska konfesijního profilu, zůstává jeho tvrzení o příslušnosti radních ke skupině konzervativních utrakvistů neopodstatněnou spekulací. Douša totiž prokázal, že u naprosté většiny radních v době kolem vydání Majestátu nelze konfesijní identitu určit.² Stejně tak autor nedokládá tezi o převaze etnických momentů nad konfesijními při konfliktech mezi Pražany a obcí německých luteránů (s. 160). Rozbory pramenů zejména soudní proveniencie dokládají opak.³ Navzdory těmto připomínkám je ovšem zařazení Kůrkova příspěvku do publikace cenné, neboť Kůrka jako jediný z autorů sleduje základní téma v kontextu vývoje města, respektive městského stavu.

Navazující studie Wulfa Wäntinga, koncipovaná rovněž v mikrohistorickém výměru, dokumentuje ohlas Majestátu v severočeském příhraničí

² JAROSLAV DOUŠA, *Seznamy staroměstských konšelů z let 1547–1650*, Pražský sborník historický 14, 1981, s. 65–119, zde s. 94–102.

³ SROVNEJ OLGA FEJTOVÁ, *Das Verhältnis zwischen den Nationalitäten in den Prager Städten an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert. Die Prager Neustadt als ein Bestandteil des Prager Stadtkomplexes*, Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas. Berichte/Beiträge, 1999, s. 38–59, zde s. 57.

(Jiřetín pod Jedlovou) v blízkosti území Horní Lužice a Saska. Autor ukazuje na minimální ohlas Majestátu mezi obyvatelstvem a na rozhodující roli, kterou při zprostředkování informací o něm sehrávali duchovní. Více než dokument vydaný ve „vzdáleném“ zemském centru měla však pro vytváření náboženské identity místního obyvatelstva význam tradice luterství. To tu díky blízkosti luteránských center v Sasku a Lužici ovlivňovalo již třetí generaci obyvatel.

Majestát, uvolňující aktivity protestantských konfesí, sliboval reorganizaci pražského vysokého učení a rozvoj konfesijního školství. Těto problematice se věnuje Martin Holý. Poukazuje na to, že zatímco k reformě univerzity, která byla podřízena stavům, nedošlo, situace v rámci konfesijního školství byla mnohem příznivější, třebaže i v této oblasti luteráni a Jednota bratrská naplnili své záměry jen omezeným způsobem. Holý přibližuje založení bratrské školy při kapli Betlémské, luteránského gymnázia u sv. Salvátora na Starém Městě a bratrského gymnázia v Soběslavi a dotýká se i konfesijních střetů, kterým otevírání jednoznačně konfesijně profilovaných škol otevřelo prostor. Školská zařízení, stejně jako chrámy, patřila k základní prezentaci konfesí ve veřejném prostoru a sehrála podstatnou roli v konfesionalizačním procesu. Důvody, proč po vyhlášení náboženské svobody nedošlo k intenzivnějšímu rozvoji vyššího konfesijního školství, vidí autor zejména v krátkém časovém úseku, kdy se tyto záměry mohly realizovat. Svou roli sehrál i nedostatek finančních prostředků, který současně ovlivnil i neúspěch univerzitní reformy. V jejím případě ovšem negativně zapůsobil především nezáměr stavů a nejednotnost reformních plánů.

Téma formování konfesijního protestantského školství zasahuje svým zaměřením i do následující kapitoly, věnované reflexi vydání Majestátu v dobové propagandě a mentalitě. Antonín Kostlán sleduje pronikání kalvinismu do české předbělohorské společnosti a jeho instrumentalizaci v politické sféře, která byla spojena zejména s aktivitami bratrské šlechty. Připomenuta byla i často opomíjená role pražského souměstí, kde byla dle autora pozice kalvinismu posilována zejména imigrací ze zahraničních center ovlivňovaných reformovanými proudy. Díky pokroku výzkumu je dnes již možno připomenout i roli bratrského sboru spojeného s pražským souměstím.⁴

⁴ Srovnej OLGA FEJTOVÁ, „*A tak ne oni nás, ale my je zpravovatí máme!*“ *Jednota bratrská v městech pražských v době předbělohorské a rejstřík členů pražského sboru*, Praha 2014.

K dobové propagandě a ohlasu Majestátu v tomto typu tiskovin zaměřila svoji studii Jana Hubková. Soustředila se na svůj tradiční námět, tj. dobové letáky, které sleduje jako platformu konfrontace stavovského, respektive falckého a císařského tábora, pro něž se Majestát stal součástí argumentačních strategií. V centru autorčina zájmu stojí letáková produkce z doby stavovského povstání, v níž náboženská svoboda představovala jeden ze základních požadavků, prezentovaných formou polemik. Ty však nenabývaly podobu věcné diskuse, ale využívaly řadu propagandistických prvků (nereálné motivy, komika apod.). O rozbor dobové tištěné produkce se opírá i příspěvek Petra Hlaváčka o fenoménu českého mesianismu v 16. a 17. století, v němž problematika náboženské svobody a Majestátu sehrávala rovněž významnou roli. Největší prostor autor poskytl rozboru Komenského díla a reflexi mesianismu a s ním spojeného bohemocentrismu v jeho tvorbě.

Téma ohlasu Majestátu v dobové mentalitě uzavírá studie Jiřího Mikulce. Ten zaměřil pozornost na latinské i jazykově české dějepisectví, a to nejen na zmínky o Majestátu, ale i na okolnosti jeho vzniku a na aktéry spojené s jeho vydáním i následným převedením do praxe. Analýza prokázala, že pro barokní historiky nebyla tato otázka podstatná. Zmiňována byla jen v rámci chronologického líčení událostí v souvislosti s biografickými údaji o významných osobnostech dobového dění. Do konceptu bohemikální barokní historiografie zapadalo líčení vydání tohoto dokumentu v prvé řadě jako součást katolického boje proti herezi.

Závěr sborníku tvoří příspěvky tematizující ohlas Majestátu v historiografii a paměťové kultuře. Jaroslav Pánek předkládá analýzu postavení tohoto dokumentu jako součásti bělohorského mýtu v české, ale i zahraniční historiografii od poloviny 19. století. Dokládá, že hodnocení Majestátu vždy souviselo s dobou vzniku historického díla i světonázorem autora. Jeho celkový pohled na recepci Majestátu v historiografické produkci tak může podstatně přispět k osvětlení základní otázky sborníku, totiž zda lze vydání Majestátu chápat jako milník evropských dějin. Stejný význam má závěrečná studie Martiny Thomsen, které nahlíží na Majestát v kontextu evropských náboženských mírů a jejich reflexe v kolektivní paměti národů. Pro srovnání byl vybrán „Augšpurský náboženský mír“ a „Varšavská konfederace“. Komparace odkryla jen minimální ohlas Majestátu v paměťové kultuře českých zemí. Autorka to přičítá zejména okolnosti, že se nejednalo o první dokument, který vztah mezi konfesemi v Čechách řešil. Svou roli sehrávala i krátká doba účinnosti

Majestátu. Významné místo v kolektivní paměti české společnosti tak s odkazem na protestantskou minulost země zaujímaly jiné události.

Sborník ve svém celku odráží stav zpracování základních otázek českého i širě středoevropského náboženského vývoje doby předbělohorské na počátku 21. století. K této situaci patří i jen omezená oborová diskuse o možnostech aplikace konfesionalizačního paradigmatu na situaci počátku 17. století. Publikaci lze proto ocenit zejména jako krok k začlenění bohemikální problematiky do evropského kontextu, neboť nabízí pohled na Majestát jako na konstruktivní model multikonfesijního soužití v souvislostech dobového vývoje evropského protestantismu. Konference ani publikace samozřejmě nemohly vyčerpat téma v jeho úplnosti. Čtenáře by zajímala např. reflexe vlivu Majestátu na každodenní život jednotlivých konfesijních společenství, na jejich koexistenci, a to zejména v prostoru měst. Za další zkoumání stojí i konfesionalizační tendence uvnitř těchto skupin po vyhlášení náboženské svobody. Tyto tendence nelze redukovat na organizační stránku existence těchto společenství či na působení jejich kněží. Významným badatelským polem bude i ohlas Majestátu v dobovém umění. Doufejme, že se recenzovaná publikace stane impulzem pro zpracování těchto témat.

Olga Fejtová

Marek Nekula, SMRT A ZMRTVÝCHVSTÁNÍ NÁRODA. SEN O SLAVÍNĚ V ČESKÉ LITERAURE A KULTURE, Karolinum, Praha 2017, 594 stran.

Se zřetelnou narážkou na Macurovy sémiologické studie o „tvarosloví“ českého obrozenského mýtu uveřejnil kulturní a literární historik, lingvista a překladatel Marek Nekula objemnou a ambiciózní publikaci *Smrt a zmrtvýchvstání národa. Sen o Slavíně v české literatuře a kultuře*. Budování proslulého národního pohřebiště na Vyšehradě považuje za „krystalizační bod dobového národního diskursu, v němž se na symbolické rovině v dlouhém 19. století vyjednává, formuje a legitimizuje národ a s ním spjatá podoba sociální reality“. Ba co více, autor má za to, jak lze právě ve snech o budoucím národním panteonu – v českém případě Slavíně – „sledovat variabilitu a proměny představ národního společenství“, a to i prostřednictvím dílčích témat (pohřby, národní pomníky a komemorace národních výtečníků a výtečnic) orámovaných s ústředním (funerálním) narativním rámcem „smrti a zmrtvýchvstání“ národa.

V první kapitole Nekula vyčerpávajícím způsobem představuje dosavadní početnou literaturu české i mimočeské provenience, pojednávající o vzpomínkové kultuře národních společenství, jejich kulturních znacích a snaze oslovit, resp. závazně kanonizovat ve veřejnosti jejich významy prostřednictvím „národních diskurzů“. Podle širšího Neku-lova výměru (nedovedu rozhodnout, zda je funkční a dosahem platný bezesbytku ve všech analyzovaných příkladech) lze panteony (ať už materializované či literární) považovat za výraz představ o národních společenstvích. Evropskými protějšky těch českých se autor zabývá právě v druhé kapitole. Ve třetí kapitole s názvem *Pojmenování Slavína* provádí komparaci českých (v zemském i jazykovém smyslu) panteonů s jejich protějšky v německojazyčném prostředí. Dochází přitom k závěru – ověřovaném v dalších příkladových studiích nejen o Römischově či Veithově, ale i o pozdějším muzejním panteonu –, že české panteony jsou neurčité, význačné, jazykově a kulturně hybridnější, že „vyniká [...] jejich časové zpoždění, jakož i jejich fragmentálnost a neurčitost“. Panteony „soustředěné na jazyk a spisovatele“ považuje autor za anti-hegemoniální (vůči komu?). Tato jejich kvalita mj. umožňuje i časnější výskyt žen.

V páté kapitole Nekula vkládá do dosavadního víceméně chronologického výkladu pojednání – podepřené diskurzivní analýzou dobového referování o pohřbech Josefa Jungmanna, Karla Havlíčka Borovského, Václava Hanky, Boženy Němcové, Františka Palackého a Karla Sabiny – o zmiňovaném (a dle recenzentova názoru klíčovém) postupně sekularizovaném diskurzu smrti a zmrtvýchvstání národa. Spolek Svatobor, který se ujal organizace těchto národních pohřbů, je námětem další kapitoly, rovněž vybavené cennou zmínkou o „komemoraci žen“. Hlavní záměr Svatoboru, vybudovat „pravočeský“ panteon – tedy onen Vyšehradský –, a konfrontaci tohoto záměru s jeho realizací a s dalšími konkurenčními projekty (Památník na Vítkově aj.) analyzuje autor na základě rozsáhlého archivního studia v předposlední kapitole. A konečně v deváté kapitole se Nekula jakoby obloukem vrací ke svému úvodnímu širšímu výměru panteonu a „pantheonizace“ a prostřednictvím biografii či přehledů dějin literatury se zabývá svého druhu duševní „stavbou“ Slavína na příkladu literární historiografie.

Nekulovy úvahy se obírají exkluzivním projektem české národní komemorace (většinou pražské) a snahou o jeho propagaci prostřednictvím rozsáhlé publicistické agendy. Dosah této propagace autor sleduje především v publicistice (cenné jsou jeho reflexe českojazyčných

národních aktivit v německojazyčném tisku, zvláště zajímavé by bylo registrovat zmínky – často zesměšňující nebo ironické – ve vídeňské *Presse* či *Tagesbote aus Böhmen*, na něž právě často obdobně reagoval Jan Neruda). Zajímají ho ale rovněž její doklady v ego-dokumentech (často cituje deníky a korespondenci Franze Kafky, pro dobu dřívější vzpomínky Josefa Václava Friče, dopisy Boženy Němcové, jistě by se daly další zmínky rozhojnit i v poměrně početné memoárové literatuře). Shromážděný materiál přesvědčivě dokládá trend směřující k jazykové exkluzivnosti národních panteonů (zvláště v případě vyšehradského projektu). Nepochybně to souviselo s probíhajícím česko-německým politickým i kulturním soupeřením v Praze a Čechách. Ostatně dobové masivní a mnohdy bezohledné snahy o čechizaci veřejného prostoru (včetně školství, a to nejen v Praze) jsou také neodmyslitelně spojeny se šokem z prohrané revoluce 1848/49 (ta někdejší německojazyčnou bezpříznakovost již zjevně zproblematizovala) a následně z doby tzv. neoabsolutismu. A tyto události se následně fatálním a definitivním způsobem pro mnohého příslušníka českojazyčné kulturní (a posléze i politické) elity propojily také s klíčovým momentem rovněž masivní a mnohdy bezohledné jazykové a politické „německé“ supremace.

Čas od času ovšem docházelo k jisté (ovšem dílčí) modifikaci těchto striktních jazykově vyměřených zásad, jejichž „vyjednávání“ Nekula věnuje nemalý prostor (jako *pars pro toto* budiž uveden případ „Bolzano“ v budově Národního muzea). V řadě případů by se dal nicméně dokázat obdobný, méně rigidní způsob literární „kanonizace“. Kupříkladu v čítankách a učebnicích pro výuku německého jazyka a literatury od českojazyčných autorů se přece jen vyskytovali – oproti autorovu tvrzení (s. 94) – někteří autoři německého jazyka z českých zemí; Bohuslav Balbín zmiňuje ve svých *Bohemia docta* i nekatolické autory (to je poněkud znejasněno tvrzením na s. 81); Novákův výrok o „račově židovském přízvuku“ u Kappera (s. 85) nevnímám – i s ohledem na Novákovy sympatie k sionismu – jako odvozený od Havlíčkova názoru; témata spojená s Libuší a Vlastou a dalšími postavami české historie byla frekventována již v německojazyčné beletrii poslední čtvrtiny 18. století, jak uvádí Ladislav Futtera a Václav Smyčka (s. 207); Mácha není pominut v Jungmannově *Historii literatury české* (s. 434); v případě Dobrovského *Geschichte der böhmischen Sprache und Litteratur* jde sotva „o velký příběh zrození, růstu, ‚rozkvětu‘ a ‚úpadku‘ [...] národa“, ale o dějiny jazyka, případně písemnictví, jak sám autor poznamenává (s. 464), apod.

Stejnou závažnost, jakou Nekula po právu přičítá Hankově pohřbu, je podle mého názoru třeba přiznat i tzv. schillerovským slavnostem z roku 1859. Autor je sice uvádí, ale bohužel bez přihlídnutí ke studii Aleny Šimůnkové,¹ která na základě archivního studia prokázala, že žádná z českých osobností literatury a kultury, resp. Měšťanské besedy (s výjimkou J. E. Purkyněho a V. V. Tomka) nebyla přizvána ani k organizaci, ani k účasti. Místo toho „čeští vlastenci hledali rituální antitezi“ a uspořádali polyfonní rekvie – na počest J. Jungmanna. Příznačně se za možný kompromis stavěl i časopis *Lumír*, (marně) se přimlouvající za českojazyčnou inscenaci některé ze Schillerových her.

Koneckonců i autor oné zprávy, redaktor *Lumíra* Ferdinand Břetislav Mikovec, by rovněž mohl posloužit – jak recenzent již zmínil na jiných místech – jako případ „hybridního“ autora, o čemž svědčí nejen jeho celoživotní literární a publicistické dílo, eminentní zájem o funerální kulturu (psal jak o nebožtíkovi Hankovi, tak o rovněž zemřelém příteli Uffo Hornovi či „renegátovi“ Františku Škroupovi), ale i okolnosti spojené s jeho pohřbem a rozpaky nad Mikovcovým zařazením do kánonu české Thálie. Dalším příkladem za mnohé jiné, který by si zasloužil větší zmínky, je uložení ostatků Julia Zeyera do vyšehradského Slavína, a to navzdory básníkovu výslovnému přání. Velmi se o respektování Zeyerova přání zasazovala Zeyerova blízká přítelkyně Zdenka Braunerová. Svatobor zde vyhověl přání Josefy Náprstkové, která usilovala o reprezentativní pohřeb svého bývalého častého hosta „především zřejmě ze snobismu“, jak poznamenává Vladimír Hellmuth-Brauner.

Kniha Marka Nekuly se svým tématem i kulturněvědným způsobem výkladu (opírajícím se o sémiotické pojetí kultury a diskurzivní analýzu) řadí vedle novějších příspěvků, hermeneuticky zaměřených prací Hany Šmahelové a studií Dalibora Turečka ovlivněných novým historismem, k dalším závažným příspěvkům k dějinám české literatury a kultury „dlouhého“ 19. století.

Václav Petrbok

¹ ALENA ŠIMŮNKOVÁ, *Pražské oslavy Schillerova výročí 1859: barometr loajaliti?*, in: *Neviditelná loajalita? Rakušané, Němci, Češi v české kultuře 19. století = Unsichtbare Loyalität? Österreicher, Deutsche und Tschechen in der Kultur der böhmischen Länder des 19. Jahrhunderts*, (edd.) VÁCLAV PETRBOK – TAĀANA PETRASOVÁ – PAVLA MACHALÍKOVÁ, Praha 2016, s. 253–260.

Ines Luft, EDUARD WINTER ZWISCHEN GOTT, KIRCHE UND KARRIERE. VOM BÖHMISCHEN KATHOLISCHEN JUGENDBUND-FÜHRER ZUM DDR-HISTORIKER, Leipziger Universitätsverlag, Leipzig 2016, 602 stran.

Knih je přepracovanou a aktualizovanou verzí disertační práce z roku 2006, kterou Ines Luft předložila na fakultě katolické teologie Univerzity Otto Friedricha v Bamberku. Je věnována osobnosti historika Eduarda Wintera, jehož životní curriculum (1896–1982) pokrývá značnou část 20. století a zahrnuje pět politických systémů, v nichž se dokázal úspěšně prosadit, přičemž urazil dlouhou cestu od teologa a organizátora katolického sudetoněmeckého mládežnického svazu přes kariéru vědce v nacionálněsocialistických službách až k čelnému zástupci oficiálního dějepisectví NDR.

Práce se však primárně netýká kontinuity jeho vědeckého života či politické podřízenosti historiografie, což jsou témata, která se nabízejí a jimž se v souvislosti s Winterem věnuje Jiří Němec, jehož disertace se svou látkou s touto prací částečně kryje.¹ Autorka jako stěžejní vyzdvihuje otázky, co spojuje jednotlivé Winterovy životní etapy a jaká role v nich přísluší religiozitě. Vychází přitom z hypotézy, že právě náboženství je konstantou Winterova života. Na základě historicko-kritického srovnání archivních i publikovaných pramenů, vzpomínek současníků a Winterových vlastních záznamů a spisů usiluje o sestavení jeho co možná neobjektivnějšího životopisu v nábožensko-dějepisné perspektivě. Pozornost věnuje především zásadním momentům Winterova života a motivaci rozhodnutí, která nadále ovlivnila jeho životní dráhu.

První a nejrozsáhlejší část, nazvaná *Ve službě katolicismu a nacionalismu*, zahrnuje rozmezí let 1886–1940. Autorka věnuje pozornost národnostnímu a náboženskému působení rodiny a prostředí, z něhož Winter pocházel, a i v dalších kapitolách, věnovaných jeho dětství a letům studií, zachycuje zejména jeho vztah k církvi a náboženství, který ho nasměroval k pozdějšímu povolání. Po maturitě, pod vlivem vlastenecké euforie na počátku první světové války, uvažoval Winter o vojenské kariéře. Protože kvůli své křehké fyzické konstituci byl armádou odmítnut, rozhodl se sloužit vlasti jako kněz. Když se však roku 1919 po studiích v Innsbrucku vrátil do Čech a setkal se s národnostní a náboženskou

¹ JIŘÍ NĚMEC, *Eduard Winter v německém dějepisectví v protektorátu*. Disertační práce Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2008, publikováno jako týž, *Eduard Winter 1896–1982: Zpráva o originalitě a přizpůsobení se sudetoněmeckého historika*, Brno 2017.

situací nově vzniklého československého státu, rozhodl se věnovat své síly obnově sudetoněmeckého národa v duchu katolicismu.

K uskutečnění tohoto plánu mělo přispět založení mládežnického vzdělávacího a „vandrovního“ svazu Staffelstein roku 1920, na němž se Winter podílel a jehož duchovním vůdcem se stal. Charizmatický kněz s mimořádnými organizačními schopnostmi dokázal svým nasazením a netradičním přístupem strhnout mladé lidi pro své ideály. O jeho úspěchu svědčí skutečnost, že z řad členů Staffelsteinu vzešlo více než dvě stě kněží a řeholníků. S mnoha ho pojily doživotní vztahy v osobní i profesionální rovině. Zároveň tu vycházejí najevo i problematické rysy jeho osobnosti: touha imponovat, potřeba, aby byl nekriticky přijímán a následován, a využívání žáků k podpoře svých vlastních akademických projektů.

Vývoji tohoto hnutí, jeho struktury a organizaci, působení a ideálům i poměru ke katolické církvi věnuje autorka bezmála sto stran. Velmi pečlivě dokládá jeho postupnou proměnu a směřování k takzvanému křesťanskému nacionalismu a jeho militarizaci. Tento trend se stal terčem kritiky z řad církevních kruhů. V roce 1938 Winter svaz rozpustil, aby přešel jeho včlenění do Henleinova Německého turnerského svazu.

Souběžně se svým angažmá v mládežnickém hnutí se Winter usilovně věnoval univerzitní kariéře, pro kterou se rozhodl místo duchovní služby. Na teologické fakultě Německé univerzity v Praze působil od roku 1919 do roku 1940: zpočátku jako adjunkt, později jako mimořádný profesor křesťanské filozofie a od roku 1934 jako řádný profesor církevních dějin. Kniha popisuje prostředí a vztahy v rámci teologické fakulty, v nichž se odrážely nejen názorové rozdíly, resp. generační konflikty, ale také nedůvěra kolegů vůči příliš ambicióznímu mladému vědci, který cílevědomě a pragmaticky pracoval na svém kariéřním postupu. Rezervovaný postoj vůči Winterově osobě zaujal i pražský arcibiskup Kašpar.

Winterův vědecký zájem platil od počátku společenským a sociálně-vědným tématům, morální a pastorální teologii. Charitě a péči o obecné blaho připisoval v životě církve zásadní význam. S tím se pojily i jeho sympatie k josefinismu a jeho představitelům. A zejména pak odtud vychází jeho obdiv k Bernardu Bolzanovi, postavě, která jej provázela po celou vědeckou kariéru a stala se i jeho životním vzorem. Tato témata, uchopená pod zorným úhlem vztahu náboženství a ducha národa, se objevují i ve Winterově knize *Tisíc let duchovního zápasu*, v níž se zabýval duchovními a náboženskými dějinami Čech jako země dvou národů. Právě na ní autorka demonstruje Winterovo pojetí církevních dějin jako dějin idejí.

Ať sledujeme Wintera jako praktického teologa, nebo jako historika duchovních dějin, jeho názorový vývoj směřoval od počátku třicátých let k pochybnostem o dalším působení v církvi. Winter těžce nesl zneuznání své charitativní činnosti a nedůvěru církevní hierarchie vůči svému nacionalismu i reformně katolickým názorům. Zklamání mu přinesl i modus vivendi, uzavřený mezi Vatikánem a československou vládou, který pociťoval jako zradu na německé menšině. Politickou činnost a institucionalizaci církve vůbec odmítal jako neslučitelnou s křesťanskými ideály, aniž by si uvědomoval svoji vlastní instrumentalizaci náboženství.

K odhodlání postavit svůj osobní i profesní život na jiném základě přispěl do značné míry vývoj v sousedním Německu. Touha po vlastním rodinném životě Wintera již koncem dvacátých let vedla k zakoupení usedlosti v Liběchově, kam se za ním z Tyrolska přistěhovala Maria Kögl, jeho budoucí žena. Od 1933 se pokoušel zapustit kořeny na filozofické fakultě. Po habilitaci tu roku 1934 obdržel venia docendi pro křesťanskou filozofii a její dějiny, čímž se rozšířil jeho akční rádius a uvolnila jeho závislost na církvi. Změna politické situace po Mnichovu přiměla Eduarda Wintera k zásadnímu rozhodnutí. Ze svetonázorových důvodů opustil učitelský úřad na teologické fakultě, následně byl jako kněz suspendován, a když se po narození dcery roku 1941 oženil, exkomunikován. Peripetie rozchodu s církvi sledujeme v posledních kapitolách první části, jež zároveň zachycují odpor národněsocialistických kruhů, na který narazila Winterova snaha získat učební místo na filozofické fakultě, i jeho oportunistus, s nímž se distancoval od svého dřívějšího církevního působení.

Další část knihy je věnována létům 1941–1947, která Winter strávil v Praze ve službě nacionálního socialismu a ve Vídni, kde se pokoušel dát své poválečné kariéře nový směr. Po roce 1940, kdy opustil teologickou fakultu, se Winter zaměřil na dosažení profesury na fakultě filozofické. Práce mapuje jeho promyšlený postup k navázání spolupráce s národněsocialistickým režimem, při němž se opíral o své vědecké sebevědomí, podpořené sociální obratností, nezátíženou přílišnými skrupulemi. Jeho znalosti na poli církevních a duchovních dějin východní Evropy a všestranné porozumění vývoji východoevropských národů mu zvláště po začátku války se Sovětským svazem otvíraly možnost uplatnění. V létě roku 1941 získal řádnou profesuru a následně se zapojil do činnosti Nadace Reinharda Heydricha, která v Praze působila od roku 1942, jako ředitel Institutu pro východoevropské duchovní dějiny. Vzhledem k jeho angažovanosti neopomíjí autorka otázku Winterovy stranické

příslušnosti a spolupráce s gestapem. Je jisté, že Winter byl od roku 1938 členem SdP, členství v NSDAP je doloženo členskou kartou od 1. 4. 1939, členský průkaz s jeho podpisem však zatím nebyl nalezen. Winter po válce svou stranickou příslušnost popíral. S gestapem spolupracoval pouze příležitostně.

V letech 1941–1945 patřil Eduard Winter v rámci Nadace Reinharda Heydricha k nejproduktivnějším vědcům. Zvláštní kapitolu autorka věnuje jeho rozsáhlé publikační činnosti věnované církvi a náboženství, zejména vztahu Říma a pravoslaví v dějinách východní Evropy, panslavismu, josefinismu a Bolzanovi. Winter byl také autorem řady propagandistických článků, v nichž zdůrazňoval historickou a duchovní sounáležitost česko-moravského prostoru s Říší, a textů napsaných pro interní potřebu nadace.

Konec války na jaře roku 1945 znamenal další zlom v životě Eduarda Wintera. Zatímco jeho žena se s dětmi vrátila do rodného Tyrolska, očekával Winter v Liběchově důstojníky vítězné armády, aby s nimi navázal spolupráci jako odborník na východní Evropu. V jejich doprovodu pak vycestoval do Rakouska. Tam se za sovětské podpory pokusil prosadit na Vídeňské univerzitě, nejprve jako pomocná síla v Institutu pro východoevropské dějiny na filozofické fakultě, později se podílel na činnosti Ústavu pro vědu a umění. Jeho naděje na dosažení profesury se však rozplynuly, když vyšla najevo jeho protektorátní minulost. Winter, jemuž se zatím podařilo získat rakouské občanství a důvěru sovětské strany, pragmaticky zhodnotil své vyhlídky a novou existenci raději spojil se sovětskou okupační zónou v Německu.

Třetí a poslední část knihy přehlíží léta 1947–1982, tedy třicet pět let, která Winter prožil „ve službě socialismu/komunismu“. Když se mu podařilo odvrátit podezření ze spolupráce s nacionálněsocialistickým režimem, začal jeho rychlý kariérní vzestup. Autorka na něj opět pohlíží z různých hledisek. Sleduje Winterovu akademickou dráhu jako profesora pro východoevropské dějiny a rektora Univerzity Martina Luthera v Halle-Wittenberku (1947–1951) i jeho působení v Berlíně, kde zastával funkci ředitele Ústavu pro dějiny národů Sovětského svazu na Humboldtově univerzitě. Od roku 1955 byl Winter řádným členem Akademie věd NDR, v poměrech lidově demokratického státu se etabloval vědecky i společensky. Vybuďoval si okruh žáků, navázal mezinárodní vědecké kontakty a dosáhl významných státních ocenění.

Závěrečná kapitola se věnuje náboženství v poslední periodě Wintera vědeckého i osobního života. Na textech, které se zabývají jeho

stěžejními tématy (josefinismus, vztah papežství a Ruska, dějiny katolické církve apod.), sledujeme, jak do jejich zpracování pronikají hlediska poplatná komunistickému světonázoru. Winterovo pojetí církevních dějin bylo silně ovlivněno osobní animozitou vůči papežství a institucionální církvi, proti které stavěl obraz církve duchovní. Představoval církev jako mocenskou, světovládnou organizaci, která neodpovídá původnímu křesťanství. Z marxisticko-leninského pojetí dějin převzal představu papežství jako reakční síly a nepřítel společnosti pokroku. Rozpor, že svou prací přispívá ideologii vůči křesťanství, k němuž se hlásil, nepřátelské, se pak snažil překlenout tím, že akcentoval blízkost křesťanského a ateistického humanismu, zejména jeho sociální rozměr.

Neschopnost vyrovnat se kriticky se svou minulostí se projevila v článku z roku 1971, v němž vzpomíná na Staffelstein. Autorka strážlivě koriguje četné nepravdy, které mají za cíl představit Staffelstein jako mládežnické hnutí sloužící německo-českému sblížení, jež díky Winterovi zůstalo stranou vlivu nacionálněsocialistické ideologie. Jako doklad pro své tvrzení uvádí Winter například nacistickou perzekuci augustiniánského převora Františka Augustina Schuberta, který „obětoval svůj skutečně cenný život“ v koncentračním táboře, protože jako člen Staffelsteinu spolupracoval s českým katolickým tělovýchovným spolkem Orel. Avšak Augustin Schubert, ačkoliv býval členem Staffelsteinu, později přímo působil v Orlu jako župní vzdělávatel. Pronásledován byl za své otevřené protinacistické postoje v době, kdy se Winter o přízeň tohoto režimu ucházel.

Křesťanství patřilo nadále k Winterovu privátnímu světu, ke vztahům k jeho blízkým, k ženám, které ho podporovaly, k setkání s bývalými žáky v tyrolském Maurachu. V míře, aby nenarušilo jeho integraci do společnosti NDR. I zde se ukazuje Winterova obojakost.

Kniha Ines Luft zachycuje náboženský vývoj Eduarda Wintera na pozadí osobního a zejména profesního života a jeho poplatnost dobovým ideologiím. Autorka knihu uzavírá tvrzením, že Eduard Winter představuje příklad „vzájemné podmíněnosti světla a stínů, kontinuity ve století převratů, setrvání v náboženství jako osobní religiozité v podmínkách společenského řádu ateistického ražení, jako byla NDR“, a potvrzuje tak i základní hypotézu své práce. Je pravda, že Winter se navzdory všem životním zvrátům k náboženství jako konstantě svého života i své vědecké práce sám hlásil. Vzhledem k tomu, jak byl ve svých postojích nekonzistentní, však toto konstatování nic neznamená a o povaze jeho osobní religiozity a jejím skutečném významu nic neříká.

Sledujeme-li Eduarda Wintera „mezi Bohem, církví a kariérou“, zdá se, že bez ohledu na deklarované náboženské hodnoty zásadní roli v jeho životě hrála ctižádost. „Setrvání v náboženství jako osobní religiozité“ mohlo znamenat způsob, jak si zachovat tvář, když po rozchodu s církví z ryze kariérních důvodů přistoupil na spolupráci s režimy, které byly s křesťanstvím neslučitelné. Umožnilo mu to budovat si obraz člověka věrného svým původním ideálům. Sám se v kritice církve stavěl do role disidenta, „kacíře“, ducha, který bojuje za ideál čistého křesťanství, jak je pro něj představoval Pascal či Bolzano. Přitom, jak říká autorka, byl Winter dalek toho, aby se pro své ideály obětoval. Své zápasy vedl o své prosazení a uplatnění.

Spolu s Ines Luft si uvědomujeme, že takováto studie zachycuje lidský život pouze přibližně a nemůže jej postihnout v celé komplexnosti. Přesto je to hluboká sonda, která vypovídá velmi mnoho o charakteru, životním zápase i vědecké práci (kniha obsahuje i bibliografii Winterových prací) významného představitele německé historiografie 20. století.

Markéta Krejčová

Tomáš Jelínek, POJIŠŤOVNY VE SLUŽBÁCH HÁKOVÉHO KŘÍŽE. PROSAZOVÁNÍ NĚMECKÝCH ZÁJMŮ V PROTEKTORÁTNÍM POJIŠŤOVNICTVÍ, ARIZACE POJISTEK A MEZINÁRODNÍ ODŠKODŇOVÁNÍ, Karolinum, Praha 2015, 248 stran.

Jak české pojišťovnictví morálně i fakticky obstálo v době okupace naší země nacistickým Německem? Jakým způsobem bylo pojišťovnictví uvnitř protektorátního finančního sektoru přetvářeno nacisty a jejich předem promyšlenou mašinerií technicky rutinovaných a „legálních“ operací? Na tuto i mnohé další otázky se snaží odpovědět kniha Tomáše Jelínka *Pojišťovny ve službách hákového kříže*. Tato monografie je velmi cenným příspěvkem k obsáhlému tématu doposud nepřilíš detailně zpracovaných otázek majetkových konfiskací a arizačních procesů, realizovaných postupně, avšak systematicky nacionálními socialisty nejdříve v Německu a následně na nacisty obsazených či okupovaných územích celé Evropy. Toto téma by se po více než sedmdesáti letech od skončení druhé světové války mohlo jevit jako neaktuální a tedy uzavřené, ale opak je pravdou. Pád železné opony bipolárně rozděleného světa na konci osmdesátých, respektive na začátku devadesátých let naopak vytvořil nové možnosti, jak k této látce přistupovat a opětovně

se jí zabývat. Řadě badatelů umožnila nově vzniklá politická situace snadnější přístup do doposud uzavřených archivů a vytvořila podmínky pro vzájemné konzultace a sdílení výsledků bádání, a to jak samostatně, tak i na úrovni společných mezinárodních projektů. Kromě otázek spojených s arizací pojištěných a jejich odškodněním se objevila i další témata. Ta jsou spojena nejen s nacisty promyšlenou a systematicky výkonnou mašinerií různorodých spoliací (zábory nemovitých statků a movitých kulturních předmětů a jejich následné restituce), ale i s otázkami ohledně odškodnění za nucené práce ve prospěch třetí říše. Historické zkoumání změn vlastnických poměrů i finančních toků za druhé světové války se znovu intenzivně rozběhlo v devadesátých letech 20. století. Výsledky četných bádání vědeckých týmů i jednotlivců začaly přinášet řadu důkazů o různorodých projevech vražedné ideologie, legalizované v době války prostřednictvím speciálních zákonů, nařízení a vyhlášek. Na povrch se začaly vynořovat časem pokřivené obrazy o tom, kdo všechno (a jakými cestami) na této válce vydělal. Současné byly zaznamenány snahy jistých, pro tento účel ad hoc vzniklých lobbistických skupin, jež měly tyto obrazy buď takzvaně zamést pod koberec, nebo je záměrně a cíleně použít proti jinému subjektu, skupině či dokonce státu, a to s jediným cílem – odvrátit pozornost od svých vlastních hříchů.

Jelínkova – dosud jediná komplexní – monografie o pojišťovnictví za druhé světové války vychází na jedné straně z výsledků jeho dlouhodobého a úzce profilovaného výzkumu, a na straně druhé zde autor čerpá z praktických zkušeností, získaných během svého působení na pozici ekonomického odborníka Kanceláře prezidenta republiky a zástupce České republiky při Mezinárodní komisi pro pojistné nároky z období holokaustu (ICHEIC).

Knihou poskytuje čtenáři nejen hloubkový historický exkurz do problematiky postupného včleňování pojišťovnictví protektorátního do říšského, ale současně popisuje i jeho následné splynutí s prosazovanými zájmy nacistického Německa a mapuje vývoj tohoto finančního odvětví v meziválečném Československu, a to v době první i druhé republiky. Nemalou pozornost autor věnuje také současné situaci v oblasti řešení pojistných nároků z období druhé světové války, a to jak z pohledu mezinárodních iniciativ, tak i z pohledu České republiky. Jelínek v knize popisuje nejen vlastní zkušenosti získané při zastupování České republiky v ICHEIC, ale poukazuje i na šikanosní kampaně vedené velkými pojišťovacími společnostmi a zástupci mezinárodních iniciativ proti zemím bývalého východního bloku. Pro lepší pochopení tohoto úzce

specifického tématu je jeho studie doplněna řadou detailních údajů, tabulek a grafů. Nepřehlédnutelný je rovněž bohatý rejstřík pojišťoven a institucí a přiložená kopie nesignovaného archivního dokumentu o popisu událostí v českém pojišťovníctví v letech 1938–1945. Především však, a to je myslím velmi důležité, je líčení faktických kroků v oblasti pojišťovníctví doplněno popisem historických událostí, úzce propojených se vzpomínkami přímých aktérů či vůdčích představitelů meziválečného i protektorátního pojišťovníctví. Spojení technického popisu rutinizovaných operací uvnitř finančního sektoru s osudy vybraných osobností, doplněných často o černobílé fotografie, pomáhá čtenáři pochopit klima tehdejší společnosti i situaci, v níž se řada občanů naší země v důsledku nacistické okupace ocitla. Jelínek na konkrétních případech vysvětluje procesy, které by se zdály být pro jedince a jeho konání za běžné situace nepředstavitelné, nicméně v době nacistické okupace byly zcela bezcitně, racionálně a s naprostou samozřejmostí prováděny společností, jejíž součástí daný jedinec byl.

Kniha poukazuje na sílu společnosti (a zejména její ideologie) a její hlavní cíl vysvětlovat a zdánlivě bezelstně obhajovat vlastní konání jako neškodné, logické, žádoucí či dokonce zcela nezbytné a nutné. I přesto, že se za popisem nacistické mašinerie loupění majetků osobám židovského původu a nepřátelům Říše skrývají statisíce zmařených životů, přináší kniha vysoce detailní, a přitom neemotivní popis faktů, objasňujících postupy a organizaci arizace životních a majetkových pojistek a jejich přispění k podpoře německého válečného hospodářství a financování druhé světové války.

Práce je rozdělena do šesti kapitol a v závěru doplněna, kromě již výše zmíněného, o seznamy zkratk, pramenů a literatury, seznam vyobrazení a jmenný rejstřík. V první kapitole nastiňuje Jelínek důvody, které vedly ke znovuotevření problematiky výplaty pojistných nároků z období holokaustu. Otázky náhrad za životní a jiné pojistky byly v Evropě na začátku padesátých let násilně přerušeny vytvořením tzv. železné opony a její pád v devadesátých letech 20. století napomohl k otevření archivů a odtajnění řady archivních fondů ve státech bývalého východního bloku, západní Evropy i v USA. Tím byla otevřena cesta k získání původních důkazních materiálů pro případné nové vznášení nároků na odškodnění. Hlavním hybatelem těchto procesů se však primárně nestala změna politického klimatu v mezinárodních vztazích, ale, jak autor uvádí, přítomnost nadnárodních evropských společností s válečnou minulostí na domácím trhu největší ekonomiky světa, tedy ve Spojených

státech amerických. Mechanismy domácího trhu rozhýbaly v USA série žalob za odškodnění válečných pojistných nároků. V této souvislosti jsou neocenitelné též autorovy postřehy z řady mezinárodních jednání, která se tomuto tématu věnovala. Díky výsledkům archivního bádání mohl Jelínek na mezinárodních fórech předkládat jasné důkazy o konfiskacích životních pojistek v českých zemích, realizovaných v době války právě a jen ve prospěch nacistického Německa. Jeho výzkum pomohl vyvrátit řadu argumentů nadnárodních pojišťovacích společností a obvinění zahraničních médií, původně poukazujících na nechotu České republiky participovat na výplatě pojistek obětem holokaustu. Díky jeho detailnímu heuristickému zkoumání byla objevena řada důležitých dokumentů, které následně pomohly odkrýt mechanismy konfiskací v protektorátu ve prospěch nacistického Německa. Analýza a interpretace těchto procesů přispěla k přiznání řady nároků na odškodnění českých žadatelů.

Československé pojišťovnictví v období první republiky vnímá Jelínek jako srovnatelné s řadou evropských států. Poukazuje zde na jisté propojení československé politické reprezentace a hospodářského sektoru i na snahu německých pojišťoven pronikat do ČSR, a to zejména na úkor francouzských a britských ústavů. Zmiňuje také významné postavení rakouské pojišťovny Fénix v meziválečném Československu, její snahu o získání co největšího podílu na našem trhu a důsledky pádu tohoto pojišťovacího domu v roce 1936 pro československý trh s pojistkami. Konec třicátých let v Československu odráží významným způsobem mezinárodní situaci spojenou s nástupem Adolfa Hitlera v Německu. Jelínek si zde především všimá užší a intenzivnější spolupráce československých občanů německé národnosti s hitlerovským Německem a na příkladu pražského Němce Roberta Rosenkranze, budoucího pověřence pro organizování pojišťovnictví v protektorátu, popisuje snahy těchto občanů rozbít československý stát. V době silícího politického napětí v Evropě se také zaměřuje na reakce zástupců významných evropských pojišťoven, kteří se snažili předpokládat možné válečné riziko, a z nich vyplývající různorodé návrhy a formy pojištění.

Situace v československém pojišťovnictví po okleštění ČSR, tedy v období druhé republiky, je líčena na pozadí vnitropolitických událostí. Ztrátou svých území přišla naše země asi o pětinu až čtvrtinu československých podniků a jejich kapitál. České pojišťovny byly donuceny na základě hospodářských ustanovení mnichovské dohody předat příslušným zemím sudetoněmecké, polské a maďarské pojistné kmeny. Prakticky se ovšem oddělení pojišťovacího obchodu realizovalo až v pro-

tektorátu. Bohužel však recipročně, jak poznamenává Jelínek, nebyly ze sudetoněmeckých a říšských pojišťoven převedeny československé pojistné kmeny zpátky do ČSR. V této kapitole se autor tedy poměrně detailně věnuje obchodům pojišťovacích ústavů v novém Česko-Slovensku i jejich ztrátám, způsobeným odtržením části našeho území. Na základě dobových dokumentů a novinových článků zde zachycuje jednak snahu některých politických kruhů o další samostatné směřování Česko-Slovenska v oblasti hospodářské i politické, ale současně zdůrazňuje také alarmující antisemitskou rétoriku druhé republiky. Ta se postupně rozvinula až do formy jistého hospodářského antisemitismu, který ještě před zavedením norimberských zákonů na našem území a priori vylučoval Židy z jistých profesí. Odraz politické situace v pojišťovnictví způsobil jeho značné oslabení, snížení počtu pojišťovacích ústavů i úniky zisků do zahraničí. Jako zvláštní řešení pojistné události, která se týkala i odtrženého českého pohraničí, autor podrobněji popisuje zneužití pojistného plnění v souvislosti s tzv. křišťálovou nocí, která proběhla z 9. na 10. listopadu 1938.

Protektorát Čechy a Morava chápe Tomáš Jelínek velmi správně jako součást velkoněmecké Říše a jeho podřízení politickým, vojenským i hospodářským potřebám nacistického Německa věnuje ve své čtvrté kapitole velkou pozornost, což je v tomto směru nutné s uspokojením kvitovat. Řada významných zahraničních badatelů totiž stále ještě není ochotna připustit, že i přes nacisty vyhlášenou autonomii protektorátu a ustanovení protektorátní vlády v čele se státním prezidentem se de facto jednalo o zvláštní formu anexe našeho území, na kterém byla Říše zastupována říšským protektorem. Takto mylně chápaný výklad statutu protektorátu je na řadě mezinárodních fór a konferencí záměrně či nevědomky často využíván k nahlížení na Českou republiku jako na tzv. neplnohodnotnou oběť nacismu.

Těžiště této kapitoly je tedy zaměřeno na propojení protektorátního pojišťovnictví s nacistickou hospodářskou politikou a autor zde rozlišuje celkem čtyři etapy ekonomických hledisek okupace protektorátu Čechy a Morava. V prvním období, které skončilo vypuknutím války, se Německo snažilo na našem území stabilizovat svoji moc a využívat výhod z toho plynoucích na světových trzích. V druhém období do konce roku 1942 se protektorát postupně stal součástí německé politiky, došlo ke koncentraci hospodářství, zrušení celní a devizové hranice s Německem a k založení povinné organizace pro soukromé pojišťovny. V roce 1942 v protektorátu vzniklo ministerstvo hospodářství a práce, jež bylo

přímo řízeno Německem. V následujícím období totální války v letech 1943–1944 výrazně zesílil tlak na koncentraci pojišťovacích ústavů. Posledním, tedy čtvrtým obdobím je podle Jelínka rok 1945, který způsobil v důsledku přerozdělení sil a postupujících bojů spojeneckých armád postupný kolaps mezinárodních zajišťovacích obchodů. Autor nezapomíná ani na roli finančních institucí, které popisuje jako cenné zdroje strategických informací pro zahraniční tajné služby, včetně československé rozvědky. Hovoří zde o využití zaměstnanců pojišťoven jako kurýrů, pracujících na území protektorátu pro československý odboj. Zvláštní pozornost věnuje Jelínek rovněž zajišťovnictví v době druhé světové války. V tomto ohledu zmiňuje především strategickou roli Švýcarska jako neutrálního a finančně silného partnera nacistického Německa, odliv britských zajišťoven z evropského trhu a jejich nahrazení novými národními zajišťovkami. Zajišťovnictví v rámci mezinárodní spolupráce vyústilo v roce 1941 v založení samostatného Svazu ke krytí velkých rizik, zejména zaměřených na krytí požáru. Na tomto místě uvádí Jelínek několik soudních případů souvisejících s pojištěním židovských objektů, včetně synagog. Přehledná tabulka dovoluje čtenáři utvořit si vlastní obrázek o počtu soudních sporů vedených židovskými náboženskými obcemi či spolky v důsledku nevyplaceného plnění z požárního pojištění.

Poslední, pátá kapitola zpracovává problematiku arizace a konfiskace pojistných smluv. Jelínek v ní přináší důkazy o systematickém a propracovaném procesu arizační politiky, kterou nacisté započali nejdříve v Německu, následně v ní pokračovali v Rakousku a ve zdokonalené a vycizelované podobě i v protektorátu. Jejím základem byla efektivita tzv. přímé a nepřímé arizace pojistných smluv. Přímé konfiskace v protektorátu byly prováděny Židům a nepřátelům Říše, kteří se na tomto území nacházeli. Nepřímé konfiskace souvisely s vystěhováním Židů z protektorátu, kdy výplaty pojistek sloužily jako plnění za dlužné daně. Po zkušenostech s konfiskacemi majetku německých a rakouských Židů se měl také majetek protektorátního židovského obyvatelstva stát součástí nacistické kořisti. Jelínek zde srozumitelně sestavuje jakousi časovou souslednost uvádění jednotlivých výnosů a nařízení říšského protektora k nakládání s židovským majetkem do běžného života a popisuje činnost orgánů, které konfiskaci židovského majetku v praxi zajišťovaly. Na příkladech systematického zpracování evidence židovských pojistek a statistik spojených s jejich arizací je názorně doložen statut Žida a názorné nakládání s židovským obyvatelstvem v protektorátu i v nacisty okupované Evropě. Systematické okrádání a následné vyvražďování židovského obyvatelstva

bylo nacisty zabaleno do přehledných číselných řad a statistik a legalizováno tzv. ad hoc vytvořenými vyhláškami, nařízeními a zákony.

V závěru shrnuje autor zásadní myšlenky, cíle i otázky, na které se pokusil ve své knize odpovědět. Mně nezbyvá než konstatovat, že Tomáš Jelínkovi se podařilo velmi detailním a současně i čtivým způsobem zmapovat a rozkrýt situaci v oblasti pojišťovnictví nejen v období samostatného Československa, ale zejména s důrazem na dobu protektorátu Čechy a Morava. Nacistickou mašinerii není možné dostatečně dobře pochopit bez hlubší znalosti fungování spoliáčnických procesů na pozadí historických událostí, vývoje dobové legislativy a ekonomiky. Tuto kompetenci Jelínek ve své pozoruhodné publikaci bezpochyby prokázal. Komplexní nástin popisu protektorátního pojišťovnictví založil na studiu archivních dokumentů, dobového tisku a dobové i dnešní odborné literatury. Skrytou nadstavbou této publikace je vhléd za oponu navenek jednotně působící nacistické politiky. Autor odkrývá doposud stále ještě nepřiliš viditelnou dimenzi války, vedenou kromě bitevních polí také na poli ekonomickém a politickém. Zde musela válečná ekonomika s jasně nastavenými pravidly trhu odolávat útokům ideologických fanatiků, vnášejších do těchto skrytých bojů politiku chaosu a dogmatického naplňování nacistické ideologie, která definovala statut člověka pouhým matematickým výpočtem, jehož výsledkem bylo právo na život nebo smrt. Skutečnosti popisovaných událostí a dějů dávají čtenářům prostor k utváření vlastních názorů a k úvahám a občasná autorova hodnocení, jak Jelínek sám uvádí, pouze nabízejí jeho vlastní pohled na zkoumanou problematiku.

Snad jedinou výtku, až na několik překlepů, bych směřovala k absenci podkladů z archivních fondů zahraničních archivů, jakými jsou například Spolkový archiv v Německu a národní archivy v Londýně, Paříži a Washingtonu, které již počátkem roku 2000 umožnily volný (či částečně placený) elektronický přístup do řady svých digitalizovaných fondů mapujících období druhé světové války a holokaustu i samotnou problematiku konfiskací a arizací movitých, nemovitých i peněžních statků. I přes tuto drobnou výhradu je však nutné zdůraznit, že Jelínkova kniha přináší velmi zajímavý přesah nejen do oblasti českého pojišťovnictví v době druhé světové války, ale i do oblasti růstu hospodářského vlivu nacistického Německa v Evropě, který byl prvoplánově založen na spuštění detailně propracované mašinerie spoliací, arizací a majetkových konfiskací finančních (i jiných) statků židovského obyvatelstva a nepřátel Říše. Autor se i při historickém zaměření knihy nevyhýbá ko-

mentářům k aktuální mezinárodní situaci na poli odškodňování nároků z pojistek arizovaných přímo či nepřímo židovskému obyvatelstvu a definuje hlavní hráče tohoto nadnárodního procesu. Kniha si najde čtenáře nejen v řadách odborné veřejnosti, ale i mezi těmi, kteří se podrobněji zajímají o problematiku druhé světové války.

Renata Košťálová

PRAŽSKÝ SBORNÍK HISTORICKÝ

THE PRAGUE HISTORICAL
REVIEW

XLV

Editoři Olga Fejtová a Jiří Pešek.

Redakční a jazyková úprava Nina Lohmann a Jaroslav Havel.

Šéfredaktorka Olga Fejtová.

Překlad resumé do němčiny Nina Lohmann.

Překlad abstrakt a klíčových slov do angličtiny Stephan von Pohl.

Překlad resumé ke studii Jana Mokreho do češtiny Jan Hrdina.

Pro Archiv hlavního města Prahy,
Archivní 6, 149 00 Praha 4 – Chodov,

[HTTP://WWW.AHMP.CZ](http://www.ahmp.cz)

vydalo

SCRIPTORIUM®

spolek pro nekomerční vydávání odborné literatury,

252 41 Dolní Břežany čp. 397

[HTTP://WWW.SCRIPTORIUM.CZ](http://www.scriptorium.cz)

(jako svou 258. publikaci),

v Praze roku 2017.

Redakce za spolek Scriptorium,
grafická úprava a sazba Miroslav Veselka.

Obálka Marek Laštovka.

Vytiskl PBtisk Příbram.

Vydání první. Náklad 500 výtisků.

Počet stran 752 (text) + LII (obrazová příloha),

54 vyobrazení, z toho 45 barevných.

ISBN 978-80-86852-75-1 (Archiv hl. m. Prahy)

ISBN 978-80-88013-67-9 (Scriptorium)

ISSN 0555-0238